

ვერს ვახუგაძე
Verax Vachechiladze
Վեբազ Դաբաբազ

Երկարատև գործեր
Works of Different Times
Միլիոն բառերի ժամանակ

ივანე ჯავახიშვილის სახელობის
თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტი

რევაზ გაჩეჩილაძე
Revaz Gachechiladze
Реваз Гачечиладзе

სხვადასხვა დროის ნაშრომები
Works of Different Times
Труды разного времени

უნივერსიტეტის
გამომცემლობა

სამეცნიერო რედაქტორი

პროფესორი გიორგი გოგსაძე

გამოცემულია ივანე ჯავახიშვილის სახელობის
თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის საუნივერსიტეტო
საგამომცემლო საბჭოს გადაწყვეტილებით

© ივანე ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის
სახელმწიფო უნივერსიტეტის გამომცემლობა, 2023

ISBN 978-9941-36-103-6

შინაარსი/Contents/Содержание

ავტორის წინასიტყვაობა	5
Author’s preface	9
Авторское предисловие	11
ცნობა საქართველოს პოლიტიკური მომავლის შესახებ საზოგადოებრივი აზრის გამოკითხვის შედეგებზე (1990)	13
ქართული ნაციონალიზმი და ზვიადიზმი (2013)	26
გეოპოლიტიკა და დიპლომატია სამხრეთ კავკასიისა და თურქეთის საზღვრების ჩამოყალიბებისას 1921 წელს (2021)	31
ტოპონიმური ცვლილებები, როგორც მოსახლეობის ეთნიკური სტრუქტურისა და ცვალებადი იდეოლოგიის ანარეკლი (სომხეთის მაგალითზე) (2009)	62
ზია გიოქალფის შრომები ინგლისურ ენაზე [რეცენზია] (1968)	84
Introduction: The New Georgia – Space, Society, Politics (1995)	99
State-building in Transcaucasus: Geography and History in Action (1996)	114
National Idea, State-building and Boundaries in the Post-Soviet Space (the case of Georgia) (1997)	127
Geopolitics in the South Caucasus: Local and External Players (2002)	152

Geopolitics and Foreign Powers in the Modern History of Georgia: Comparing 1918-21 and 1991-2010 (2014)	185
Georgia’s Place in the World (2020)	210
A Historical Geography of Jewish Settlement in Georgia (the Caucasus) (2021)	217
Social-Geographical Problems of a Metropolitan Region Within a Soviet Republic (a Case Study of the Tbilisi Metropolitan Region, Georgian SSR) (1990)	243
Ареал обслуживания Тбилисского университета: опыт изучения географии образования (1979)	259
Когда мы построим светлое рыночное будущее (15.12.1990)	268
Многopартийные выборы в Грузии (1991)	273
Правда о грузинской зиме (1992)	294
Был ли “Большой Террор” фактором “дисциплинирования” и “этнической гомогенизации” в Грузии? (По поводу книг “Большевистский порядок в Грузии” и “Грузия в пути. Тени сталинизма”) (2018)	312
ავტორის გამოქვეყნებული შრომების სია / List of publications of the Author /	
Список опубликованных работ автора	373
ავტორის შესახებ	393
About the Author	394
Об авторе	395

ავტორის წინასიტყვაობა

კრებულში წარმოდგენილ მასალებს ეწოდება „ნაშრომები“ და არა „სტატიები“, რადგან ზოგიერთი მათგანი სტატია არ არის, არამედ წიგნის ნაწილია, რეცენზია ან ადრე გამოუქვეყნებელი მასალაც კი, რომელიც პუბლიკაციების სიაში (კრებულს თან ერთვის) არც ასახულა. შერჩეულია ავტორის ნაშრომების მეთედამდე, რათა კრებული არ გადატვირთულიყო.

ნაშრომები ენობრივად დალაგდა, ანუ ქართულ-ინგლისურ- და რუსულ-ენოვანი მასალები ცალცალკეა თავმოყრილი. ისინი წარმოდგენენ **ავტორის მულტიდისციპლინური სამეცნიერო ინტერესების** (ახლო აღმოსავლეთისა და სამხრეთ კავკასიის ისტორია და გეოპოლიტიკა, სოციალ-ეკონომიკური და პოლიტიკური გეოგრაფია, სოციოლოგია) ნიმუშებს.

ქართულენოვან ნაშრომებში წინ გამოტანილია ადრე გამოუქვეყნებელი საზოგადოებრივი აზრის გამოკითხვის შედეგები, სადაც ჩანს, რომ უკვე 1989 წლის ბოლოს საზოგადოების საგრძნობი ნაწილი ელოდა საქართველოს დამოუკიდებლობას და, ერთდროულად, აცნობიერებდა იმ სირთულეებს, რომლებიც ქვეყანას წინ ჰქონდა. ანალიზი გაკეთდა და ტექსტი დაინერა კრებულის ავტორის მიერ, მაგრამ ჩატარებული გამოკითხვა საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის სოციოლოგიური კვლევის ცენტრის კოლექტიური შრომის შედეგია და ყველა იმდროინდელ კოლეგას კრებულის ავტორისაგან მადლიერების გამოსხატვა ეკუთვნის!

მეორე ნაშრომი არის ამონარიდი 2013 წელს ავტორის მიერ გამოქვეყნებული წიგნიდან „საქართველო მსოფლიო კონტექსტში“. ის მეტნაკლებად ლოგიკურად ებმის პირველს: დამოუკიდებლობის პირველი წლები მართლაც რთული გამოდგა,

ჩვენი საზოგადოება გაიხლიჩა და მისი მთლიანობის აღდგენას კარგა ხანი დასჭირდა.

ორი ქართულენოვანი სტატია საზოგადოებას, ალბათ, დააინტერესებს: ერთი ეხება საქართველოს თანამედროვე სამხრეთ-დასავლეთი საზღვრის იურიდიულ გაფორმებას 1921 წელს რაც, რეალურად, საქართველოს მონაწილეობის გარეშე მოხდა, მეორე სტატია კი ეხება სომხეთში მომხდარ ტოპონიმურ ცვლილებებს დემოგრაფიული და იდეოლოგიური ძვრების ფონზე: იქ მოყვანილია შედარება საქართველოსთანაც.

ბოლო ქართულენოვანი მასალა არის სტუდენტობის პერიოდში, 1964 წელს, დაწერილი რეცენზია (გამოქვეყნდა 1968 წელს) ერთ წიგნზე, რომელიც ავტორს მიაწოდა და მისი განხილვა ურჩია მისმა მასწავლებელმა აკადემიკოსმა სერგი ჯიქიამ. წიგნში წარმოდგენილი იყო თურქული ნაციონალიზმის ერთ-ერთი მამამთავრის, ზია გიოქალფის, შრომები.

ინგლისში, აშშ-ში, ჰოლანდიაში და საქართველოში **ინგლისურ ენაზე გამოქვეყნებული** და კრებულში შეტანილი რვა ნაშრომი იწყება ავტორისეული წიგნის “The New Georgia: Space, Society, Politics” (1995) შესავლით. კრებულში შეტანილია თავი კიდევ ერთი წიგნიდან, სადაც გეოპოლიტიკის კუთხით შედარებულია საქართველოს პირველი და მეორე დამოუკიდებლობა მე-20 საუკუნეში. სხვა სტატიები ეხება თანამედროვე საქართველოსა და სამხრეთ კავკასიის გეოგრაფიას და გეოპოლიტიკას.

ერთ-ერთ სტატიაში განხილულია საქართველოს ებრაული მოსახლეობის დინამიკა და მისი ისტორიული განსახლება 1926 წლის მოსახლეობის აღწერის მასალებზე დაყრდნობით.

ჯერ კიდევ საბჭოთა პერიოდში, 1990 წელს, ბრიტანულ სამეცნიერო ჟურნალ Geoforum-ში გამოქვეყნებული სტატია, რომელიც ეხება თბილისის აგლომერაციის სოციალურ-გეოგრაფიულ პრობლემებს, საინტერესო მეჩვენა ისტორიული თვალსაზრისით: საბჭოთა კავშირში იმ დროს ფეხს იდგამდა

სოციალურ-გეოგრაფიული კვლევები და თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტი ამ საქმის პიონერი იყო.

რუსულ ენაზე გამოქვეყნებულებიდან შერჩეული ხუთი მასალის წარმოდგენაში დაცულია ქრონოლოგიური თანმიმდევრობა.

პირველი სტატია (1979 წ.) არის განათლების გეოგრაფიის შესწავლის პირველი ცდა საქართველოში და იმდროინდელ საბჭოთა კავშირში.

მეორე მასალა 1990 წლის დასაწყისში გამოქვეყნდა თბილისის ერთ გაზეთში. მას ცოტა სარკასტული სახელი აქვს: „როდის ავაშენებთ ნათელ საბაზრო მომავალს?“ იქამდე ხომ სულ „ნათელ კომუნისტურ მომავალს“ გვპირდებოდნენ? მგონი, ამ სტატიაში რაღაც წინასწარხედვა ჩანს: ისევ ვრჩებით დაუდგენელი „ნათელი მომავლის“ იმედად!

ორი რუსულენოვანი სტატია ეხება საქართველოს დამოუკიდებლობის გარიჟრაჟს: ისინი გამოქვეყნდა 1991 და 1992 წლებში მოსკოვის წამყვან სოციოლოგიურ ჟურნალში. იქ განხილული იყო პირველი მრავალპარტიული არჩევნები საბჭოთა კავშირში, რომელიც საქართველოს სსრ-ის წიაღში ჩატარდა და პირველი სახელმწიფო გადატრიალება საქართველოში 1991-1992 წლების მიჯნაზე.

კრებულის ბოლო რუსულენოვანი სტატიის შესახებ (ის 2018 წელს გამოქვეყნდა საქართველოს მეცნიერებათა ეროვნული აკადემიის „მაცნეში“) მეტი უნდა ითქვას. 1937-1938 წლებში მთელ საბჭოთა კავშირში „გეგმურად“ განხორციელებული „დიდი ტერორის“ საბჭოთა საქართველოში ჩატარება საკმაოდ ტენდენციურად შეფასდა რამდენიმე გერმანელი მეცნიერის მიერ: მათ განიზრახეს ეჩვენებინათ, თითქოს რეპრესიების ჩატარების მოსკოვიდან მოსული დავალება საქართველოს იმდროინდელმა კომუნისტურმა ხელმძღვანელობამ გამოიყენა ქართველი ერის კონსოლიდაციისათვის და ეთნიკური უმცირესობების წინააღმდეგ, რაც სიყალბეა და არ მტკიცდება იმავე

ავტორების მიერ შეგნებულად „მოდირეციონირებული“ სტატისტიკური მონაცემებითაც კი. აღსანიშნავია, რომ გერმანელმა ავტორებმა თავად შესთავაზეს ამ კრებულის ავტორს დაენერა განსხვავებული მოსაზრება რუსულ ენაზე, რომელიც მართლაც გამოაქვეყნეს სხვა ნიგნში, მაგრამ მის ნაწერს მისცეს სულ სხვა, ტენდენციური, სახელი და ტექსტშივე შეიტანეს პოლემიკა მასთან, რომელსაც, ცხადია, ის ვერ უპასუხებდა. ამის გამო აკადემიის „მაცნეში“ ამ კრებულის ავტორმა გამოაქვეყნა ზემოხსენებული განსხვავებული მოსაზრება, რომელშიც, კორექტულობის დასაცავად, გერმანელი ავტორების პოლემიკური თვალსაზრისი სრულადაა ჩატანილი სქოლიოში.

Author's preface

This collection of articles and extracts from books might look rather odd but demonstrates a **multidisciplinary character of the scholarly interests** of the author (history and geopolitics of the Middle East and the South Caucasus, Georgia included, social, economic and political geography, sociology).

Among the texts written **in Georgian**, the first is an earlier unpublished report of a sociological survey carried out under the present author in the end of 1989 when the Georgian SSR still existed. The results of the survey had revealed that Georgian public of those days believed the inevitability of independence of the country but anticipated as well the difficulties that might have been met in the future, which actually started a year later.

The second piece in the collection is an extract from the author's book "Georgia in the World Context" published in 2013 where Georgia's path towards independence was analyzed through the prism of prevailing in those times ethnic nationalism closely connected with the first president of the country Zviad Gamsakhurdia.

The third article is dedicated to the analysis of the formation of the stable border of Georgia with Turkey in 1921 which, *inter alia*, happened without the participation of Georgia itself, according to the 1921 Russian-Turkish Treaty signed in Moscow.

In the fourth article, the place-name changes in neighboring Armenia are analyzed against the background of the demographic and ideological changes in that country.

The fifth article written in 1964 (but published in 1968), is a specimen of the early interest of the author, a BA student in those days, in the history of Turkey: it is the review of a book dedicated to the origins of Turkish nationalism.

Eight works written **in English** were chosen for this collection. They are predominantly concerned with the geopolitics of the South

Caucasus and Georgia. These are the introduction to the author's book *The New Georgia: Space, Society, Politics* (London: UCL Press, 1995), a chapter from a book edited by Stephen Jones (2014), and four more articles published in the UK, the Netherlands, and Georgia.

An article is dedicated to the geography of historical settlement of the Jewish population in Georgia using detailed information of the 1926 All-Union Population Census.

Another article published in *Geoforum* (the UK) had been written during the Soviet times (1990) and might represent interest from a historical point of view. The nascent in those times "Soviet social geography" was best represented at Tbilisi State University where the author worked at the time.

Five articles published **in Russian** were included in this collection of works.

First of them is an essay on the geography of education based on the analysis of the entrance exams to Tbilisi State University in the 1970s.

Second article, published in 1990 bears a rather sarcastic title "When will we build an illuminated market future?" It was a hint on the "Building of the illuminated Communist future" which was never achieved!

Two articles had been accepted and published by a leading Moscow sociological journal "*Sotsiologicheskie issledovania*". They deal with the analysis of the first multi-party elections carried out on the Soviet soil in Georgia, in 1990, and with a coup d'état in the same country on the eve of 1992. By the way the name to the latter article "The truth about the Georgian Winter" was given by the editors of the journal: the author does not claim to be the sole person to know "the truth"!

The last article in the collection is a critical review of two books published by German authors concerning the Great Terror of 1937-1938 carried in Georgian SSR (the same way as in all the other Soviet republics) upon the orders received from Moscow.

Авторское предисловие

В сборнике представлена подборка трудов автора отражающая его **мультидисциплинарные научные интересы** – представлены публикации или выдержки из текстов по истории, экономической, социальной и политической географии, социологии, геополитике Ближнего Востока и Южного Кавказа, написанных автором на грузинском, английском и русском языках за более чем полувековой период научной деятельности в Тбилисском государственном университете.

Пять работ были отобраны из написанных автором **по-грузински**. Среди них ранее неопубликованный обзор общественного мнения населения Грузии конца 1989 года о будущем страны. Люди уже тогда не сомневались, что независимость страны неизбежна, но опасались серьезных экономических последствий. Их прогноз, к сожалению, сбывся.

Второй материал – отрывок из книги автора “Грузия в мировом контексте” (2013), где показан путь к независимости через призму национализма.

Третья статья посвящена формированию в 1921 году поныне существующей юго-западной границы Грузии, а четвертая – топономическим изменениям в Армении под влиянием демографических сдвигов и меняющейся идеологии.

Пятая статья – это рецензия на книгу посвященной истокам турецкого национализма, написанная в 1964 г. в бытность автора студентом (она была опубликована лишь в 1968 г.).

Из восьми материалов написанных на **английском языке**, два не являются статьями: первая это введение в книгу автора *The New Georgia: Space, Society, Politics*; другая – одна из глав книги, изданной в США под редакцией профессора Стивена Джонса.

Остальные статьи (кроме двух) посвящены геополитике и географии Южного Кавказа и Грузии. Из этих двух одна посвящена историческому анализу географического расселения еврейского

населения в Грузии на материалах довольно детальной Всесоюзной переписи населения 1926 года.

Последняя англоязычная статья в этом сборнике была опубликована в английском научном журнале *Geoforum* еще во времена советской власти в Грузии (в 1990 г.): она может представлять определенный исторический интерес.

Для сборника были выбраны пять статей из числа написанных **на русском языке.**

Первая из них, это первый опыт изучения географии образования в СССР на примере приемных экзаменов в Тбилиском государственном университете в 1970х гг.

Вторая статья – одна из серии, которые публиковались автором в газете «Вечерний Тбилиси» в 1990 году. У статьи несколько саркастическое название “Когда мы построим светлое рыночное будущее” с намеком на так и непостроенное “светлое коммунистическое будущее”. Через 30 с небольшим лет дух статьи ее автору показался достаточно трезвым.

Две статьи было опубликовано в московском журнале “Социологические исследования”, что называется «на злобу дня» – о первых многопартийных выборах проведенных в Грузинской ССР (октябрь 1990 г.) в условиях формально все еще однопартийной системы в СССР и о первом государственном перевороте в той же республике, номинально состоявшей в Советском Союзе в самом конце его существования (1991 г.). Кстати, название последней статьи “Правда о грузинской зиме” было предложено редакцией журнала: автор не претендует на единственную «правду», которая всегда относительна!

Последняя статья в сборнике, это полемика с группой ученых из Германии, которые издали книги, в том числе по-русски, в которых весьма тенденциозно толкуются результаты Сталинского террора 1937-1938 гг. в Грузии. Авторы книг утверждают, будто “большой террор” был чуть ли не выгоден для консолидации грузинской нации за счет национальных меньшинств, тогда как автор сборника попытался научно обосновать несостоятельность данного тезиса.

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის პრეზიდიუმს

ცნობა

საქართველოს პოლიტიკური მომავლის შესახებ საზოგადოებრივი აზრის გამოკითხვის შედეგებზე

(26 იანვარი, 1990 წ.)

მეცნიერებათა აკადემიის სოციოლოგიური კვლევის ცენტრ-
მა თავისი გამოკვლევის თემად აირჩია საკითხი, რომელიც
ალბათ ყველაზე მეტად აღელვებს ყველა მოქალაქეს: ეს არის
საქართველოს პოლიტიკური მომავალი.

ჩვენს ეპოქაში, როდესაც ასე სწრაფად იმსხვრევა თითქოს
საუკუნოდ შექმნილი დოგმები, საზოგადოებრივი ცნობიერე-
ბაც განიცდის სწრაფ ცვლილებას: ის, რაც ადრე გაუგონრად
იყო მიჩნეული, ახლა ყველა სოციალური ჯგუფის მსჯელობის
საგნად ქცეულა.

სიმპტომატურია, რომ როდესაც ჩვენ 1988 წლის ნოემბერ-
ში ერთ-ერთ ანკეტაში მივმართეთ რესპოდენტებს მიეთითე-
ბინათ, თუ რას უჭერენ, ან არ უჭერენ მხარს ე.წ. „არაფორმა-
ლური გაერთიანებების“ ლოზუნგებიდან, რესპოდენტები ინო-
ნებდნენ ძირითადად იმას, რაც ადრე მეტნაკლებად ნებადარ-
თული იყო (მაგალითად, ქართული ენის სტატუსის განმტკი-
ცება), მაგრამ არ უჭერდნენ აქტიურად მხარს საქართველოს
დამოუკიდებლობის ლოზუნგს (საბჭოთა კავშირიდან გასვ-
ლით). გავიდა სულ რამდენიმე თვე და ეს ბოლო ლოზუნგი არა
მარტო სავსებით მისაღები გახდა საზოგადოების საგრძნობი
ნაწილისათვის, არამედ, როგორც ქვემოთ იქნება ნაჩვენები,
საკმაოდ ფართო მხარდაჭერითაც სარგებლობს.

მაგრამ ყოველთვის ისმის კითხვა „მოსახლეობის რა ნაწილი და რატომ უჭერს მხარს ამა თუ იმ პოლიტიკური ხასიათის ლოზუნგს?“

ერთ-ერთი ძირითადი (თუ ერთადერთი არა) საშუალება საკმარისი სიზუსტით გავზომოთ საზოგადოების დამოკიდებულება, არის მოსახლეობის გამოკითხვა. რასაკვირველია, ყველაზე ზუსტ სურათს მოგვცემდა ყველა მოქალაქის აზრის გაგება (მაგალითად, რეფერენდუმის მეშვეობით), მაგრამ ბევრად უფრო ხელმისაწვდომი საშუალებაა რეპრეზენტატიული შერჩევის მეთოდით საზოგადოების სხვადასხვა სოციალურ-დემოგრაფიული ჯგუფის წარმომადგენელთა გამოკითხვა.

რამდენიმე სიტყვა **გამოკვლევის მეთოდის** შესახებ

აკადემიის სოციოლოგიური კვლევის ცენტრმა 1989 წლის დეკემბრის პირველ ნახევარში გამოჰკითხვა 1350 რესპოდენტი (გამოცდილება გვიჩვენებს, რომ, ჩვეულებრივ, ეს სავსებით საკმარისი რაოდენობაა სანდო პასუხის მისაღებად). გამოკითხვა ჩატარდა საქართველოს 13 რეგიონში, მათ შორის რესპუბლიკური დაქვემდებარების 5 ქალაქში – (თბილისი, ქუთაისი, რუსთავი, ბათუმი, ტყვარჩელი) და 8 ადმინისტრაციულ რაიონში, რომლებიც მეტნაკლებად თანაბრად წარმოადგენდნენ დასავლეთი და აღმოსავლეთი საქართველოს ძირითად ისტორიულ პროვინციებს.

შერჩევის მოდელის შემუშავებისას განსაკუთრებული ყურადღება მიექცა რესპოდენტთა ეროვნულ შემადგენლობას: გამოკითხულთა 72 პროცენტი ქართველია, 28 კი არაქართველი (ეს შეფარდება 1989 წლის მოსახლეობის აღწერის მიხედვით არის დაახლოებით 70:30). სხვადასხვა ეთნიკური უმცირესობები ძირითადად პროპორციულად არიან წარმოდგენილნი. გამოკითხვის პერიოდში არსებული რთული პოლიტიკური ვითარების გამო ვერ გამოიკითხა სამხრეთ ოსეთის ავტონომიური ოლქის მოსახლეობა (კერძოდ, ქ. ცხინვალში), ამიტომაც ეთნიკური ოსები გამოიკითხნენ სხვა რაიონებში. გამოკით-

ხულია ყველა ასაკობრივი ჯგუფი და მათი მონაცემები შესა-
დარისია. ქალები გამოკითხულთა ნახევარს შეადგენენ.

ანკეტის კითხვები, რომლებიც ქვემოთ უნდა განვიხილოთ,
ძირითადად დახურული იყო (ანუ კითხვას თან ახლდა შესაძლო
პასუხის ვარიანტები).

ძირითადი შედეგები:

1. ანკეტის ძირითადი კითხვა ასე ჩამოყალიბდა: „**საქართველოს მომავალი პოლიტიკური სტატუსის თვალსაზრისით, რომელ დებულებას უჭერთ მხარს ამჟამად?**“

პასუხის ვარიანტები ასეთი იყო:

ა) საქართველოს სრულ დამოუკიდებლობას (საბჭოთა კავშირიდან გასვლით).

ბ) საქართველოს პოლიტიკური სუვერენიტეტის რეალურ გაფართოებას სხვა საბჭოთა რესპუბლიკებთან თანასწორუფლებიან კავშირში (ე. წ. „კონფედერაციაში“).

გ) რესპუბლიკის არსებული პოლიტიკური სტატუსის შენარჩუნებას საბჭოთა კავშირის შემადგენლობაში.

დ) მიჭირს პასუხის გაცემა.

რესპოდენტებს უნდა აერჩიათ ერთ-ერთი პასუხი.

როგორც პასუხებიდან ირკვევა, **სულ უმნიშვნელო რაოდენობას (8 პროცენტს) უნდა არსებული პოლიტიკური სტატუსის შენარჩუნება, 9/10-ს კი სურს რადიკალური ცვლილებები: მათ შორის 46 პროცენტი მხარს უჭერს საქართველოს სრულ დამოუკიდებლობას, ხოლო 44 პროცენტი-„კონფედერაციას“** (სადაც ყველა მოკავშირე რესპუბლიკას თანასწორი უფლებები ექნებოდა). შედარებისთვის უნდა ითქვას, რომ 1989 წლის ივლის-აგვისტოში ჩატარებული გამოკითხვის დროს (მაშინ გამოიკითხა 2820 რესპოდენტი) „კონფედერაციის“ ან „განახლებული ფედერაციის“ იდეას ემხრობოდა გამოკითხულთა 46 პროცენტი, ხოლო საქართველოს სრულ დამოუკიდებ-

ლობას (საბჭოთა კავშირიდან გამოყოფით) – 33 პროცენტი. ამრიგად, განვლილი დროის მანძილზე ადგილი ჰქონდა საზოგადოებრივი აზრის კიდევ უფრო მეტ გადახრას საქართველოს სრული დამოუკიდებლობისაკენ.

ახლა გავანალიზოთ ვინ, რა პროპორციით უჭერს მხარს თითოეულ დებულებას.

1.1. საქართველო სრული დამოუკიდებლობის იდეას ოდნავ მეტი მხარდამჭერი ჰყავს ქალებში (47 პროცენტი), ვიდრე კაცებში (44 პროცენტი). ახალგაზრდობა მას უფრო უჭერს მხარს (20 წლამდე ასაკის რესპოდენტებში – 57 პროცენტი), ვიდრე უფროსი ასაკისა (50 წელზე უფროს მოსახლეობაში მხარდამჭერია 36 პროცენტი).

ქართველ რესპოდენტებს შორის სრული დამოუკიდებლობის იდეას მხარს უჭერს 53 პროცენტი, ხოლო არაქართველებს შორის 21 პროცენტი (ეს უკანასკნელნი უმეტესად არიან ქართველებს შორის არაკომპაქტურად მცხოვრები ეროვნების წარმომადგენლები, კერძოდ, ოსები, სომხები, ებრაელები და რუსები).

მაგრამ აფხაზ რესპოდენტებს შორის საქართველოს დამოუკიდებლობას მხოლოდ 10 პროცენტი უჭერს მხარს (ისიც ის აფხაზები, რომლებიც ცხოვრობენ ქ. ბათუმში; ქ. ტყვარჩელის აფხაზებს შორის ამ იდეას არავინ არ უჭერს მხარს).

გამოკითხულთა ერთობლიობაში კომპარტიის წევრებს შორის საქართველოს სრული დამოუკიდებლობის იდეას მხარს უჭერს 39 პროცენტი. სოციალურ-პროფესიულ ჯგუფებში პოლარულ პოზიციებზე დგანან სტუდენტები (სრულ დამოუკიდებლობას მხარს უჭერს 61 პროცენტი) და ე.წ. „აპარატი“ (პარტიული, საბჭოთა, კომკავშირული, პროფკავშირული მუშაკები): მათ შორის მხარს უჭერს მხოლოდ 25 პროცენტი. დანარჩენი სოციალურ-პროფესიული ჯგუფების (მუშების, მოსამსახურეების, ინტელიგენციის, გლეხობის) თვალსაზრისი ახლო-

საა ერთმანეთთან (თითოეულ ჯგუფში მხარს უჭერს 43-50 პროცენტი).

რეგიონების მიხედვით საქართველოს სრული დამოუკიდებლობის მხარდაჭერის მაჩვენებელი ფაქტობრივად ასახავს მოსახლეობის ეთნიკურ სტრუქტურას. ასე მაგ. დუშეთის რაიონში, სადაც ამ იდეას ბევრი მომხრე ჰყავს (58 პროცენტი), გამოკითხულთა აბსოლუტური უმრავლესობა ქართველი იყო; ბორჯომის რაიონში, რომელიც ეთნიკურად მრავალფეროვანია და გამოიკითხა სომხები, ოსები, ბერძნები – მხარდაჭერთა რაოდენობა 35 პროცენტამდე ჩამოდის. იგივე ითქმის ბოლნისის რაიონზეც, სადაც ქართველებთან ერთად აზერბაიჯანელებიც გამოიკითხა (რაიონში აღნიშნულ იდეას მხარს უჭერს 39 პროცენტი) და ახალციხის რაიონზე, სადაც გამოიკითხა კომპაქტურად მცხოვრები სომხებიც (ამ იდეას მხარს უჭერს რაიონში გამოკითხულ რესპოდენტთა მხოლოდ 28 პროცენტი). ყველაზე კონტრასტულია განსხვავება ქ. ტყვარჩელსა და გულრიფშის რაიონებს შორის: პირველში გამოკითხულთა უმრავლესობა არაქართველი (უმეტესწილად აფხაზი) იყო და საქართველოს სრულ დამოუკიდებლობას მხარს არავინ უჭერდა. გულრიფშის რაიონში, პირიქით, მოსახლეობის რაოდენობაში დომინირებენ ქართველები (სომხებთან ერთად) და ისინი გამოიკითხნენ კიდევ: გამოჩნდა, რომ გულრიფშის რაიონში გამოკითხულთა მაქსიმალური წილი (66 პროცენტი) უჭერს მხარს საქართველოს სრული დამოუკიდებლობის იდეას.

1.2. არანაკლებ საინტერესოა პასუხის მეორე ვარიანტის ანალიზი.

საქართველოს პოლიტიკური სუვერენიტეტის რეალურ გაფართოებას სხვა რესპუბლიკებთან განახლებულ კავშირში („კონფედერაციაში“), მხარს უჭერს გამოკითხულთა 44 პროცენტი.

ჩვენ შეგნებულად ვახსენეთ წინასწარ ჩამოყალიბებულ პასუხში „კონფედერაცია“, რადგან საზოგადოება მას გარკვეული შინაარსის მქონე ტერმინად აღიქვამს, თუმცა მკაფიოდ მისი შინაარსი ჯერ არ ჩამოყალიბებულა. ყოველ შემთხვევაში საზოგადოებას „კონფედერაცია“ ესმის, როგორც წინ გადადგმული ნაბიჯი არსებული ვითარებიდან „მეტი დამოუკიდებლობისაკენ“.

როგორც 1989 წლის ივლის-აგვისტოში ჩატარებულმა ზემოხსენებულმა გამოკვლევამ გვიჩვენა, რესპუბლიკის ასეთ მომავალს („განახლებულ ფედერაციას“ ან „კონფედერაციას“) მაშინ მხარს უჭერდა გამოკითხულთა 46 პროცენტი, დეკემბერში ჩატარებული გამოკვლევის დროს კი 44 პროცენტი, ე.ი. არსებობს მოსახლეობის საკმაოდ სტაბილური ჯგუფი, რომელსაც ძველის შენარჩუნება აშკარად არ უნდა, მაგრამ მკვეთრ ცვლილებასაც ერიდება.

„კონფედერაციის“ ფარგლებში რესპუბლიკის მომავალი განვითარების მომხრეა ორივე სქესის მოსახლეობის თითქმის თანაბარი ნაწილი (ქალების 42 და კაცების-44 პროცენტი), მაგრამ თუ 50 წელზე უფროს მოსახლეობაში მას ნახევარზე მეტი უჭერს მხარს (53 პროცენტი), ახალგაზრდობაში მხოლოდ 36 პროცენტი (მათ შორის უფრო მეტია სრული დამოუკიდებლობის მომხრე). ქართველებში ამ იდეის მხარდამჭერია 40 პროცენტი, არაქართველებში – 51 პროცენტი (ხოლო აფხაზებში 57 პროცენტიც კი); სკკპ წევრებს შორის ამ იდეას მხარს უჭერს 51 პროცენტი, ხოლო „აპარატის“ მუშაკებში – 66 პროცენტი. სოციალურ-პროფესიულ ჯგუფებში საგრძნობი მხარდაჭერა აქვს ასეთ იდეას სამეცნიერო და შემოქმედებით ინტელიგენციაში (49 პროცენტი), მოსამსახურეებში (45 პროცენტი): უკანასკნელ ორივე ჯგუფში ეს იდეა ოდნავ უფრო პოპულარულიც კია, ვიდრე საქართველოს სრული დამოუკიდებლობა. გასათვალისწინებელია, რომ რესპოდენტები თავის აზრს ფაქტობრივად გამოთქვამენ უახლოესი მომავლისა და არა

შორეული პერსპექტივის შესახებ, რომელზეც აზრი შეიძლება სულ სხვანაირი იყოს.

1.3. არსებული პოლიტიკური სტატუსის მხარდამჭერი რესპუბლიკაში გამოკითხულ მთელ ერთობლიობაში სულ 8 პროცენტს შეადგენს. უფრო მაღალია ასეთი თვალსაზრისის მქონეთა წილი 60 წელზე ხნიერ მოსახლეობაში (12 პროცენტი), აგრეთვე მუშებში (11 პროცენტი). ყურადღებას იპყრობს, რომ არაქართულ მოსახლეობაში არსებული პოლიტიკური სტატუსის შენარჩუნების მომხრეა თითქმის მეოთხედი, ხოლო რუსებსა და აფხაზებში – მესამედიც კი. უფრო მეტიც, ქ. ტყვარჩელში გამოკითხულთა თითქმის ნახევარი (49 პროცენტი) ამჯობინებს რესპუბლიკის არსებული პოლიტიკური სტატუსის შენარჩუნებას, რადგან მკვეთრ პოლიტიკურ ცვლილებას, მითუმეტეს საქართველოს სრულ დამოუკიდებლობას, თავისთვის მიუღებლად მიიჩნევს.

1.4. აქვე უნდა აღვნიშნოთ, რომ ცალკეულ სოციალურ და ტერიტორიულ ჯგუფებში საგრძნობია ისეთი პირების რაოდენობა, რომელთაც საქართველოს მომავალი პოლიტიკური სტატუსის მიმართ თავისი პოზიციის განსაზღვრა უჭირთ: ასეთია სოფლის მშრომელთა 12 პროცენტი, ბორჯომის, თელავის, დუშეთის რაიონების მოსახლეობის მეთედზე მეტი, სადაც გამოკითხულთა შორის გლეხობა ქარბობდა.

2. კითხვების ჯგუფი ეხებოდა **საქართველოს მომავალს სრული დამოუკიდებლობის მიღწევის შემთხვევაში:** რესპოდენტებს ვთხოვდით გამოეთქვათ თავიანთი პროგნოზი, თუ როგორი იქნებოდა პოლიტიკური, ეკონომიკური, სოციალური ვითარება საქართველოში მისი სრული დამოუკიდებლობის პირობებში.

2.1. პოლიტიკური მომავლის თვალსაზრისით საკვანძო კითხვა იყო: **ელიან თუ არა რესპოდენტები დამოუკიდებელ**

საქართველოში დემოკრატიული წყობილების შექმნას, თუ მოსალოდნელია დიქტატორული რეჟიმის ჩამოყალიბება?

უმრავლესობა (65 პროცენტი) მიიჩნევს, რომ დამოუკიდებელი საქართველო დემოკრატიული სახელმწიფო იქნება, ხოლო 19 პროცენტი გამოთქვამს ვარაუდს, რომ მოსალოდნელია დიქტატურის დამყარება. ამასთან ერთად ამ კითხვაზე ბევრმა (20-23 პროცენტი) ვერ ჩამოაყალიბა თავისი თვალსაზრისი, მათ შორის ყველაზე მეტად – გამოკითხულმა ახალგაზრდობამ (33 პროცენტი). საქართველოში დემოკრატიის დამკვიდრებისა სჯერათ გამოკითხულ ქართველებს (73 პროცენტს), 31-40 წლის ადამიანებს (72 პროცენტს). არაქართველ მოსახლეობაში კი დემოკრატიის დამკვიდრებისა სჯერა მხოლოდ 34 პროცენტს (აფხაზებს შორის -- 16 პროცენტს).

დიქტატურის დამყარების შიში აქვთ 50 წელზე უფროსი მოსახლეობის 29 პროცენტს, არაქართველი რესპოდენტების -- 1/3-ს (აფხაზებში – 40 პროცენტს).

საინტერესო გვეჩვენა ამ შეფასებებში სამეცნიერო და შემოქმედებითი ინტელიგენციის თვალსაზრისი. მართალია, მათ შორის 56 პროცენტი თვლის, რომ საქართველოში დემოკრატიული წყობილების ჩამოყალიბება უფრო მოსალოდნელია, მაგრამ 30 პროცენტი შიშობს, რომ დამოუკიდებელ საქართველოში შეიძლება დიქტატორული რეჟიმი შეიქმნას (ეს ყველაზე მაღალი მაჩვენებელია სოციალურ-პროფესიულ ჯგუფებს შორის). პასუხების ასეთი სტრუქტურა გარკვეულად ხსნის ინტელიგენციის უფრო თავშეკავებულ დამოკიდებულებას სრულ სუვერენიტეტსა და „კონფედერაცია“ შორის არჩევანის გაკეთების დროს, რაც ზემოთ იყო აღნიშნული.

2.2. ზემოაღნიშნულ კითხვასთან ახლოს იყო მომდევნოც: ელიან თუ არა რესპოდენტები შიდაპოლიტიკური სიტუაციის გართულებას საქართველოს მიერ სრული დამოუკიდებლობის მოპოვების შემთხვევაში? (კითხვაში არ იყო გა-

შიფრული თუ რა იგულისხმება „შიდაპოლიტიკურ გართულებებში“, მაგრამ უმრავლესობა, როგორც ჩანს, ეთნოკონფლიქტებს გულისხმობდა).

უმრავლესობა (54 პროცენტი) მიიჩნევს, რომ შიდაპოლიტიკური სიტუაციის გართულება მოსალოდნელია, 29 პროცენტი თვლის, რომ ასეთი გართულება მოსალოდნელი არაა, ხოლო 17 პროცენტს გაუჭირდა თავისი პოზიციის განსაზღვრა. ასაკობრივი ჯგუფების მიხედვით პასუხებში განსხვავება დიდი არაა. ქართველებში შიდაპოლიტიკური სიტუაციის გართულებას მოელის ნახევარი, არაქართველებში კი – სამი მეოთხედი (აფხაზებში – 95 პროცენტი, რუსებში – 72 პროცენტი). სოციალურ-პროფესიულ ჯგუფებს შორის ყველაზე ნაკლებ ოპტიმისტურადაა განწყობილი „აპარატი“ (65 პროცენტი მოელის შიდაპოლიტიკურ გართულებას) და ინტელიგენცია (61 პროცენტი). სტუდენტებში და გლეხებში ამასვე მოელის, შესაბამისად, 53 და 48 პროცენტი, მაგრამ უკანასკნელ კატეგორიებში ბევრს (1/4-მდე) ჯერ ვერ ჩამოუყალიბებია თავისი თვალსაზრისი.

2.3. დამოუკიდებელი საქართველოსათვის საგარეო-პოლიტიკური ვითარების გართულებას უფრო ნაკლები ელოდება: 46 პროცენტი იმედიანად არის განწყობილი და ასეთ სირთულეებს არ მოელის, მაგრამ 33 პროცენტი მოელის სირთულეებს ამ მხრივ. ბევრია, ვისაც აზრის ჩამოყალიბება გაუჭირდა.

მოსახლეობის მესამედის აზრს არ შეიძლება არ გაენიოს ანგარიში: ეს ის ნაწილია, რომელიც მიიჩნევს, რომ ამჟამინდელ და მომავალ მეზობლებთან დამოუკიდებელ საქართველოს ექნება გართულებული ურთიერთობა.

ოპტიმიზმი ახასიათებს გამოკითხული ქართველების ნახევარს, მაგრამ არაქართველებს შორის ასეთი აზრისაა სულ 1/3. სოციალურ-პროფესიული ჯგუფების მიხედვით საგარეო პოლიტიკურ გართულებას ყველაზე მეტი (43 პროცენტი)

მოელის „აპარატის“ მუშაკებს შორის, ინტელიგენციის წრეში კი 35 პროცენტი.

2.4. წინა შეკითხვაზე გაცემულ პასუხებში გამოკითხულთა საგრძნობი ნაწილის ოპტიმიზმი, ალბათ აიხსნება იმით, რომ **ისინი ელიან დამოუკიდებელი საქართველოსათვის უცხოეთის სახელმწიფოების მხრიდან საგრძნობი პოლიტიკური და ეკონომიკური დახმარების აღმოჩენას:** ასე ფიქრობს გამოკითხულთა 54 პროცენტი. 22 პროცენტი არ მოელის რაიმე საგრძნობ დახმარებას, ხოლო 24 პროცენტი ვერ ახერხებს თავისი პოზიციის გამოსატყვევას. თუ ქართველებში ამ საკითხზე ოპტიმისტურად განწყობილი რესპოდენტების რაოდენობა 58 პროცენტს აღწევს, არაქართველებში ის 33 პროცენტამდე ჩამოდის (საინტერესოა, რომ გამოკითხული ქართველებისა და სომხების ოპტიმიზმი თანაბარი ზომისა იყო: ასე ფიქრობდა მათი 52-52 პროცენტი). აღსანიშნავია, რომ ინტელიგენციის წრეში ყველაზე მეტია ისეთი (30 პროცენტი), რომელიც არ მოელის რაიმე დახმარებას საზღვარგარეთიდან. როგორც ჩანს, ინტელიგენციის საგრძნობი ნაწილი ნაკლებად ეძლევა ილუზიებს, ვინაიდან შედარებით უკეთ არის ინფორმირებული საერთაშორისო ურთიერთობების საკითხებზე.

2.5. დიდია ერთსულოვნება ისეთ საკითხზე, რომ **დამოუკიდებლობის შემთხვევაში მოსალოდნელია ინტენსიური ეკონომიკური კავშირურობების დამყარება საზღვარგარეთის ქვეყნებთან:** ასე ფიქრობს ყველა გამოკითხულის 70 პროცენტი, ხოლო ქართველების 79 პროცენტი. ცალკეულ ჯგუფებში (გარდა რესპუბლიკაში მცხოვრები ეროვნული უმცირესობებისა) ეს მაჩვენებლები 63 პროცენტზე დაბლა არ ჩამოდის.

2.6. ყველა ქვეყნის განვითარებაში ცენტრალური პრობლემაა ეკონომიკური პრობლემების მოგვარება.

რესპოდენტების საგრძნობი ნაწილი (48 პროცენტი) ითვალისწინებს რა ამჟამინდელ სიტუაციას რესპუბლიკის ეკონომიკაში, საქართველოს მიერ დამოუკიდებლობის მიღწევის შემთხვევაში ამ სფეროში მოელის სერიოზულ გართულებას. უფროსი ასაკის მოსახლეობაში მაღალია (52 პროცენტი) იმათი რიცხვი, ვინც სირთულეებს ელოდება ეკონომიკურ სფეროში. ინტელიგენციის წრეში ასე ფიქრობს 56 პროცენტი, „აპარატის“ მუშაკებს შორის (რომლებიც, ალბათ, საკმაოდ კარგად არიან ინფორმირებულნი ამჟამინდელ ვითარებაზე) პესიმისტური აზრისაა 64 პროცენტი.

ამის საპირისპიროდ, გამოკითხულთა 33 პროცენტი მოელოდა, რომ ეკონომიკური პრობლემების მოგვარება არ გაგვიჭირდება: ასეთი ოპტიმიზმის მაქსიმალური მაჩვენებელი (40 პროცენტი) აქვს 41-50 წლის ადამიანებს და გლეხობის 36 პროცენტს, ხოლო მინიმალური – აფხაზებსა და ოსებს – შესაბამისად 8 და 15 პროცენტი. სტუდენტებს შორის 39 პროცენტი ფიქრობს, რომ ეკონომიკაში სირთულეები მოგველის და მათივე წრეში ყველაზე მეტი – 28 პროცენტი – თავს იკავებს პროგნოზისაგან, რაც იმაზე მიგვანიშნებს, რომ საზოგადოება არ არის სრულყოფილად ინფორმირებული საქართველოს ეკონომიკაში შექმნილი გართულებული ვითარების შესახებ.

2.7. რესპოდენტებისათვის ძნელი კითხვა აღმოჩნდა ასეთი: „**მოსალოდნელია თუ არა ახლო მომავალში სოციალური უთანასწორობის სერიოზული გაღრმავება?**“

ამ კითხვაზე დადებით პასუხს იძლევა 39 პროცენტი, უარყოფითს კი – 38 (უჭირს პასუხის გაცემა 23 პროცენტს). არც ერთ სოციალურ და ტერიტორიულ ჯგუფში არ შეიმჩნევა რომელიმე თვალსაზრისის მკვეთრი დომინირება. მხოლოდ აფხაზი და რუსი ეროვნების რესპოდენტები, რომლებსაც აპრიორულად ნეგატიური დამოკიდებულება აქვთ საქართველოს დამოუკიდებლობის მიმართ, წინასწარმეტყველებენ სოციალური უთანასწორობის მკვეთრ გაღრმავებას.

„აპარატის“ მუშაკებშიც საკმაოდ გამოკვეთილი თვალსაზრისია: მათი 53 პროცენტი მიიჩნევს, რომ სოციალური უთანასწორობა სერიოზულად გაღრმავდება.

მთლიანობაში კი გვეჩვენება, რომ სოციალური სამართლიანობის საკითხზე საზოგადოებრიობას მკაფიო პროგნოზი არ გააჩნია.

დასკვნები:

1. საქართველოს არსებული პოლიტიკური სტატუსი აბსოლუტურ უმრავლესობას არ აკმაყოფილებს.

2. საზოგადოებრივ ცნობიერებაში სულ უფრო მეტად ვითარდება ტენდენცია, რომ მიიღოს საქართველოს სრული დამოუკიდებლობის იდეა, როგორც დომინანტი, მაგრამ ჯერ-ჯერობით არანაკლები ძალით მოქმედებს გარდამავალი მდგომარეობის (ე.წ. „კონფედერაციის“) იდეა.

2. საზოგადოებრიობას ჯერ კიდევ არა აქვს სრული ინფორმაცია გარე სამყაროს შესახებ, ამიტომაც იქმნება იმის ილუზია, რომ საგარეო პოლიტიკისა და საგარეო ეკონომიკურ საკითხებში პრობლემები ნაკლებად იარსებებს.

3. საზოგადოება კრიტიკულად აფასებს შიდაეკონომიკურ და შიდაპოლიტიკურ ვითარებას: აქ პრობლემების გართულებას მოელის საგრძნობი ნაწილი, ან უმრავლესობაც კი. მაგრამ ეს არ ნიშნავს, რომ იგი ამ პრობლემებს გარდაუვალ წინააღმდეგობად მიიჩნევს საქართველოს დამოუკიდებლობისაკენ მიმავალ გზაზე.

4. საქართველოს მომავალი განვითარების მიმართ საზოგადოებრივი ცნობიერების მთავარი მიმართულება, როგორც გამოკვლევის მონაცემებიდან ჩანს, ეს არის დემოკრატიული სახელმწიფოს შექმნა, ამიტომ მას არც უნდა დაუშვას სხვაგვარი განვითარების მოდელი, მაგ. ნებისმიერი ტიპის დიქტატურის ჩამოყალიბება. ალბათ, ამიტომაც, უმრავლესობა უარყოფს დიქტატურის შექმნის შესაძლებლობასაც კი, თუმცა

ინტელიგენციის მრავალ წარმომადგენელს ამ მხრივ აქვს გარკვეული ეჭვები.

5. სოციალურ ჯგუფებს შორის საქართველოს მომავალი განვითარების მიმართ ყველაზე ოპტიმისტური განწყობა გააჩნიათ ახალგაზრდა ასაკის (30 წლამდე) ადამიანებს, სტუდენტებს, მუშებს, მოსამსახურეებს. შედარებით ფრთხილი შეფასებებით გამოირჩევა სოციალური ჯგუფი, რომელსაც პირობითად „აპარატს“ ვუნოდებთ. პარტიულობის მიხედვით განსხვავებები უმნიშვნელოა: სკკპ წევრების აზრი თითქმის ყველა საკითხში ემთხვევა უპარტიოთა აზრს.

6. განსხვავებულია ქართველებისა და არაქართველების აზრი საქართველოს მომავალი სახელმწიფოებრივი განვითარების პრობლემების შესახებ (უფრო მეტი თანხვედრაა ქართველებისა და ქართველებს შორის არაკომპაქტურად მცხოვრები ეროვნული უმცირესობების თვალსაზრისში). ეს განსხვავებები მხედველობაში უნდა იქნეს მიღებული ნებისმიერი პოლიტიკის ფორმირების დროს.

7. სავარაუდოა, რომ არაქართველ მოსახლეობაში გარკვეული ანტაგონიზმი საქართველოს სრული დამოუკიდებლობის მიმართ გამოწვეულია შესაბამისი ინფორმაციის ნაკლებობით, ანდა ამ ინფორმაციის არასწორი ინტერპრეტაციით. რესპუბლიკის არაქართველი მოსახლეობის ნაწილი საქართველოს პოტენციურ დამოუკიდებლობას აკავშირებს ეროვნული უმცირესობების პოლიტიკური და სოციალურ-ეკონომიკური უფლებების შეზღუდვასთან, რაც დასაბუთებულად უნდა იქნეს უარყოფილი.

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის სოციოლოგიური კვლევის ცენტრის დირექტორის მოვალეობის შემსრულებელი

რ. გაჩეჩილაძე

ქართული ნაციონალიზმი და ზვიადიზმი¹

საჭიროდ მივიჩნეე გამომეთქვა ორიოდე მოსაზრება *ქართული ნაციონალიზმისა და ზვიადიზმის* ურთიერთმიმართების შესახებ.

ნაციონალიზმი არის დოქტრინა და პოლიტიკური პრაქტიკა დაფუძნებული იმის წარმოდგენაზე, რომ სახელმწიფოებრიობის, ეკონომიკის, კულტურის საფუძველს წარმოადგენს ნაცია (ერი), მისი ფასეულობები და იდეალები.

არსებობს *ზომიერი* (რაციონალური, ლიბერალური, სამოქალაქო-ტერიტორიული, რეფორმისტული... ტერმინები მრავალგვარია) ნაციონალიზმი, რომელსაც უარყოფითი შეფასება ყოველთვის არ ეკუთვნის.

სამოქალაქო-ტერიტორიული ნაციონალიზმი XVIII საუკუნის ბოლოდან ფართოდ გავრცელდა. ის გულისხმობს ერთ ერად (ნაციად) აღიარებულ ადამიანთა ჯგუფის მობილიზაციას მარტივი ლოზუნგის ირგვლივ: ეს *ჩვენი* ტერიტორიაა! ეს ტერიტორია ჩვენს სუვერენულ სახელმწიფოს ეკუთვნის. ჩვენ ერი (ნაცია) ვართ! სხვები ყველანი არიან „*ისინი*“, რომელთაც ამ ტერიტორიის ფლობის უფლება არა აქვთ (თუ ზოგი მათგანი აქ ცხოვრებას მოისურვებს, „ჩვენი“ უნდა გახდეს: ეს ვლინდება მოქალაქეობისა და ნაციონალობის გაიგივებაში, მაგალითად, ამერიკასა და დიდ ბრიტანეთში *ნაციონალიტყ* იგივეა, რაც „მოქალაქეობა“).

ეთნოსების უმეტესობა ისეთ ისტორიულ ეტაპზე, როდესაც ეროვნული სახელმწიფო ჩამოყალიბების პროცესშია, ტერიტორიული ნაციონალიზმის იდეას აიტაცებს ხოლმე.

¹ ქვეთავი წიგნიდან „საქართველო მსოფლიო კონტექსტში“. თბილისი, სულაკაურის გამომცემლობა, 2013.

ჩანართი

„ჩვენ“ და „ისინი“

ადამიანთა ჯგუფის ნაციად *ერთ-ერთი* (არა ერთადერთი!) გამაერთიანებელი არის უხილავი „ეროვნული სული“, რომელიც ყალიბდება ზოგადად კულტურის გავლენით, კულტურით, რომელიც, თავის მხრივ, არის არაგენეტიკურად გადაცემული მემკვიდრეობა. ამ „ეროვნული სულის“ გამაერთიანებელი არის ეზოში, მეგობართა წრეში, სკოლაში, რელიგიური მოძღვრისგან გასაგებ საკომუნიკაციო ენაზე გავონილი მითები (რომლებიც, გარკვეულად, ისტორიულ მემკვიდრეობას წარმოადგენს) და მათი თანამდევნი დაყოფა – „ჩვენ“ და „ისინი“.

რეალობაა, რომ **მტრის ხატი** იყო (და დღემდე არის) ეროვნული სახელმწიფოების ჩამოყალიბების ერთ-ერთი ფაქტორი. კლასიკურ მაგალითად შეგვიძლია მივიჩნიოთ ინგლის-საფრანგეთის ასწლიანი ომის (1337-1453) დროს ინგლისელებისათვის *მტრის ხატის* მინიჭება, რაშიც უდიდესი როლი შეასრულა ღვთისმოსავმა გოგონამ, შემდგომში წმინდანად შერაცხულმა, *ჟანა დ'არკმა*. ამან ხელი შეუწყო ფრანგების სუბეტნოსების ერთ ერთად კონსოლიდაციას: „ისინი“, ანუ ინგლისელები, ანადგურებენ „ჩვენნი“, ანუ ფრანგების (და არა პიკარდიელების, ნორმანდიელების, ანჟუელების და სხვა პროვინციების მცხოვრებთა) *მინას*.

1980-იანი წლების დასასრულის საქართველოშიც იყო ნაციონალური იდეის ირგვლივ ხალხის მობლიზაცია, რასაც „მტრის ხატის“ კრისტალიზაციაც უწყობდა ხელს: „მტრის ხატს“ განასახიერებდნენ კრემლი და, ნაწილობრივ, სეპარატისტულად განწყობილი ზოგი ეთნიკური უმცირესობა.

ქართული სამოქალაქო-ტერიტორიული ნაციონალიზმი საერთო ჯამში ქართული სახელმწიფოებრიობის ჩამოყალიბებას ხელს უწყობდა. ჩვენ ვერ ვიტყვით უარს იმ მინის ერთ გოჯზეც კი, რომელიც საერთაშორისო სამართლის საფუძველზე დაგვიკანონდა 1991 წლის ბოლოს და ისტორიულადაც გვეკუთვნოდა.

ამასთან ერთად, *ულტრანაციონალიზმი* (მასაც აქვს სხვა სახელები, მაგალითად, *ინტეგრალური ნაციონალიზმი*) გამო-

ირჩევა არატოლერანტობით, ქსენოფობიით, საკუთარი ერის „სულიერი მისიის“ წინნამოწვევით.

ქართული ულტრანაციონალიზმის შემქმნელი გამსახურდია არ ყოფილა, თუმცა ძალაუფლებაში მოსასვლელად მან სრულად ისარგებლა იმ ულტრანაციონალისტური განწყობით, რომელიც საზოგადოების გარკვეულ ნაწილში არსებობდა.

ეროვნული მოძრაობის ზეერთგულ მიმდევრებს, სხვანაირად, ქართველ [ულტრა?]² ნაციონალისტებს, „ზვიადისტები“ დაარქვეს (ისინი, მგონი, დღესაც არ თაკილობენ ამ სახელს!), ხოლო მოძრაობას, გარკვეული პირობითობით – „ზვიადიზმი“. „ზვიადისტები“ ჯერაც, მათი აზრით, „კანონიერი უზენაესი საბჭოს“ აღდგენას მოითხოვენ; მათ მიაჩნიათ, რომ ეროვნული პროექტი მხოლოდ გამსახურდიას ჰქონდა.

ზვიადიზმი ქართული მოვლენაა, მაგრამ დაახლოებით მისი მსგავსი ფენომენი იმავე პერიოდში სხვაგანაც შეგვიძლია დავინახოთ.

მაგალითად, ჩვენს მეზობელ აზერბაიჯანში *ეზულფაზ ელჩიბეი* ქვეყნის პრეზიდენტად ანალოგიურმა ეროვნულმა მოძრაობამ და აზერბაიჯანულმა [ულტრა?] ნაციონალიზმმა მოიყვანა. **მტრის ხატს** მისთვის *სომხები* ქმნიდნენ.

ჩვენს მეზობელ სომხეთში პარტია **დაშნაკცუთიუნი** ასწელზე მეტია სომხური [ულტრა?] ნაციონალიზმის იდეას ავითარებს. 1990 წელს სომხეთის ხელისუფლებაში მოსული *სომხური საერთო-ეროვნული მოძრაობა* ემიჯნებოდა *დაშნაკებს*, რადგან ძალაუფლებისათვის ბრძოლაში მათ პარტიას მეტოქედ მიიჩნევდა, მაგრამ არსებითად ეყრდნობოდა იმავე [ულტრა?] ნაციონალისტურ იდეებს. **მტრის ხატს** ყველა სომხური პარტიისათვის *თიურქები* (თურქები და აზერბაიჯანელები) ქმნიდნენ და დღემდე ქმნიან.

² „ულტრას“ შემდეგ კითხვის ნიშანს ვსვამ, რადგან არ შემიძლია ზვიადიზმსა და ყველა მის ანალოგს ცალსახად „ულტრანაციონალიზმი“ ვუწოდო: ისინი ხან „ნორმალური“ ნაციონალიზმის პოზიციაზე იდგნენ, ხანაც „ულტრანაციონალისტურზე“.

იმავე იდეამ დარაზმა აფხაზური [ულტრა?] ნაციონალიზმი, რომელმაც **მტრის ხატად** ქართველები დასახა.

აქვე მინდა რამდენიმე სიტყვა ვთქვა „**გმირის**“ ფენომენის შესახებ, რაც მარტო გამსახურდიას და მარტო ქართველებს არ გვეხება, მაგრამ „ჩვენ ჩვენი ვიტყვით“! გამსახურდიას შემდეგაც გვქონდა ტენდენცია „გმირი“ დაგვენახა ერის სათავეში. და „გმირის“ ძიება არც ადრე იყო უცხო ჩვენთვის. ილია ჭავჭავაძე XIX საუკუნეში წერდა:

„მაგრამ, ქართველნი, სად არის გმირი,
რომელსაც ვეძებ, რომლისთვის ვსტირი?“

ზვიად გამსახურდიას ირგვლივ გაერთიანებული პარტიების ბლოკი ყველაზე წარმატებული აღმოჩნდა უპირველესად იმის გამო, რომ მისი ლიდერი აშკარად ქარიზმატული პიროვნება იყო. საბჭოთა პერიოდში მისი დისიდენტური (ზოგ შემთხვევაში, საკმაოდ საორჭოფო) საქმიანობა გმირობის შარავანდედს სძენდა მას. ქართველი ხალხი ზვიადს იცნობდა როგორც მრავლისათვის საყვარელი მწერლის კონსტანტინე გამსახურდიას ვაჟიშვილს.

ასევე ქარიზმატული (და არასაორჭოფო) დისიდენტის, *მერაბ კოსტავას* ტრაგიკული დაღუპვის (1989 წ.) შემდეგ ზვიად გამსახურდიას პრაქტიკულად ვერავინ შეეცილებოდა ეროვნულ-გამათავისუფლებელი მოძრაობის ლიდერობაში. ყველა სოციოლოგიური გამოკვლევა აჩვენებდა, რომ ქართული საზოგადოებრივი აზრი ამ მოძრაობის სათავეში ხედავდა ზვიად გამსახურდიას. ის განსაკუთრებულ იმედს უსახავდა ქართველ ხალხს, რადგან გამოკვეთილი ლიდერი მასის დარაზმვის საუკეთესო საშუალებაა.

და, აი, „გმირიც“ გამოჩნდა?

ამასთან დაკავშირებით მახსენდება ორიოდე სტრიქონი *ბერტოლტ ბრეხტის* 1939 წელს დაწერილი პიესიდან გალილეო“. იქ გალილეო გალილელის მოწაფე ანდრეა გამოთქვამს წუხილს:

„უბედურია ქვეყანა, რომელსაც გმირები არა ჰყავს“,

რაზეც გალილეო მიუგებს:

„არა! უბედურია ქვეყანა, რომელსაც გმირები სჭირდება“.

ნეტავ როდის გავიზრდებით იქამდე, რომ გალილეოს ამ სიტყვების ღირსი აღარ ვიყოთ?

ახლა უფრო ნათლად ვხედავ, რომ იმ დროს დაშვებული ყველა შეცდომის პირადად ზვიად გამსახურდიასათვის დაბრალება არასწორია. ის ხშირად აკეთებდა იმას, რასაც მისგან ელოდა ქართველი ხალხის არცთუ მცირე ნაწილი.

საყოველთაო აზრი კი ყოველთვის არ ნიშნავს, რომ ის სწორია: იგივე გალილეო მარტო იყო, როდესაც ამტკიცებდა, რომ დედამინა ბრუნავს. ხალხი სხვა აზრისა იყო: მათ ბიბლიის სჯეროდათ!

საერთო ჯამში, ზვიადის შეცდომები – ერის შეცდომებია, იმ შემთხვევაშიც კი, თუ მისთვის და მისი ბლოკისათვის ხმა არ მიგვიცია.

ამიტომ იქნებ უადგილო არ იყოს გავიხსენოთ *კარლ მარქსის* სიტყვები, ნათქვამი ფრანგების შესახებ *ლუი ბონაპარტის* გაიმპერატორების შემდეგ, XIX საუკუნის შუა წლებში:

„ერს, ისევე, როგორც ქალს, არ ეპატიება დაუდევრობის ნუთი, როდესაც პირველმა შემხვედრმა ავანტურისტმა მასზე ძალადობა შეიძლება იხმაროს“.

მარქსი, რომელიც XIX საუკუნის მოღვაწე იყო და იმდროინდელ დონეზე აზროვნებდა, დღევანდელი გაგებით მეტისმეტად „არაპოლიტიკორექტული“ იყო ქალებისა და ფრანგების მიმართ.

მაგრამ ამ სიტყვებში რაღაც ანალოგია შეიძლება დავინახოთ...

გეოპოლიტიკა და დიპლომატია სამხრეთ კავკასიისა და თურქეთის საზღვრების ჩამოყალიბებისას 1921 წელს¹

რეზიუმე

სამხრეთ კავკასიის სახელმწიფოების, კერძოდ, საქართველოსა და სომხეთის, ამჟამინდელი საზღვრები თურქეთთან ჩამოყალიბდა ერთი საუკუნის წინ, 1921 წელს. იმავე დროს შეიქმნა საზღვარი აზერბაიჯანის შემადგენლობაში შესულ ნახჭევნის ავტონომიას და სომხეთს შორის. მიუხედავად იმისა, რომ ბოლომდე კმაყოფილი ამ საზღვრებით არც ერთი მხარე არ ყოფილა, ისინი დღემდე არსებობს, ხოლო საქართველო-თურქეთის საზღვარი, დამოუკიდებელი საქართველოს სხვა საზღვრებთან შედარებით ყველაზე უპრობლემოა და აღიარებულია 1992 წლის ორმხრივი ხელშეკრულებით.

საზღვრების ჩამოყალიბება განაპირობა იმ დროს არსებულიმა გეოპოლიტიკური ვითარებამ, რომელსაც ითვალისწინებდნენ მოლაპარაკებებში ჩართული მხარეები.

შესავალი

1878 წელს რუსეთისა და ოსმალეთის იმპერიებს შორის სამხრეთ კავკასიაში ჩამოყალიბებული საზღვარი არსებობდა თითქმის ნახევარი საუკუნის განმავლობაში. მაგრამ 1917 წლის 1 სექტემბერს გამოცხადებულ რუსეთის რესპუბლიკაში იმავე წლის 25 ოქტომბერს (ახალი სტილით 7 ნოემბერს) მომხდარი სახელმწიფო გადატრიალების (შემდგომში რევოლუციად წოდებული) შემდეგ ვითარება რადიკალურად შეიცვალა. რუ-

¹ წელიწდეულიდან „ქართული დიპლომატია“ №19. თბილისი, 2021.

სეთის სათავეში მოსულ ბოლშევიკებს (რუსეთის სოციალ-დემოკრატიული მუშათა პარტიის მემარცხენე ფრთას) ბუმერანგვით დაუბრუნდათ პოპულისტური ლოზუნგი ომზე უარის თქმის შესახებ. საკუთარი ძალაუფლების გადასარჩენად იმ დროს სუსტმა ბოლშევიკურმა მთავრობამ 1918 წლის 3 მარტს ბრესტ-ლიტოვსკში გააფორმა გერმანიასთან და მის მოკავშირეებთან სეპარატული ხელშეკრულება და გამოვიდა ჯერ კიდევ მიმდინარე მსოფლიო ომიდან. „ბრესტის ზავით“ ბოლშევიკური რუსეთი უარს ამბობდა საგრძნობ ტერიტორიაზე ევროპაში, სადაც შეიქმნა ახალი სახელმწიფოები, რომელთაც მოსკოვი ცნობდა. სამხრეთ კავკასია კი ნომინალურად ისევ რუსეთის შემადგენლობაში რჩებოდა, თუმცა მას იმავე წლის 10 თებერვლიდან 22 აპრილამდე მართავდა „ამიერკავკასიის სეიმი“. „ბრესტის ზავის“ ცალკე დანართით ბოლშევიკები გერმანიის მოკავშირე ოსმალეთის იმპერიას უბრუნებდნენ 1878 წლიდან რუსეთის იმპერიის შემადგენლობაში შესულ ბათუმისა და ყარსის ოლქებს (უკანასკნელი მოიცავდა არტაანის ოკრუგს).

„ამიერკავკასიის სეიმის“ წარმომადგენლებს მონაწილეობა ბრესტ-ლიტოვსკის მოლაპარაკებებში მონაწილეობა არ მიუღიათ და, საეჭვოა, მათ მონაწილეობას საბოლოო შედეგში რაიმე შეეცვალა.

„ბრესტის ზავის“ შედეგად I მსოფლიო ომის დროს კავკასიის ფრონტზე დამარცხებული ოსმალეთის არმია მოულოდნელ გამარჯვებულად იქცა. მისთვის მიკუთვნებული ტერიტორიის დაკავების ლეგალიზაციისათვის ოსმალეთის მთავრობას ესაჭიროებოდა გაფორმებული შეთანხმება სამხრეთ კავკასიასთან, სადაც 22 აპრილს შეიქმნა ამიერკავკასიის ფედერაციული რესპუბლიკა. მაგრამ ფედერაციაში შემავალ სამ სუბიექტს – საქართველოს, სომხეთსა და აზერბაიჯანს – განსხვავებული და, ხშირად, ურთიერთდაპირისპირებული ინტერესები ჰქონდა. გერმანიისა და ოსმალეთის ზეწოლით 1918 წლის 26 მაისს

ამიერკავკასიის ფედერაცია დაიშალა და სამივე პოლიტიკურმა სუბიექტმა დამოუკიდებელი რესპუბლიკების შექმნა გამოაცხადა. ამან გაუადვილა ოსმალეთის იმპერიას ცალ-ცალკე დაედო ხელშეკრულება კავკასიის სახელმწიფოებთან. 1918 წლის 4 ივნისს ბათუმში ოსმალეთის იმპერიასთან დადებული ხელშეკრულებებით საქართველოსა და სომხეთის რესპუბლიკები იძულებული გახდნენ ელიარებინათ ბრესტ-ლიტოვსკის ხელშეკრულება და დაეთმოთ ყარსისა და ბათუმის ოლქების ტერიტორიები, რომელთაც ისინი თავისად მიიჩნევდნენ. 1918 წლის ივნისიდან ოქტომბრის ბოლომდე ამ ოლქებს ოსმალეთის არმია აკონტროლებდა. „ბათუმის ხელშეკრულებით“ ოსმალეთმა საქართველოს დემოკრატიულ რესპუბლიკას დამატებით ჩამოაჭრა ახალციხისა და ახალქალაქის მაზრების დიდი ნაწილები [ავალიშვილი, 1929], ხოლო სომხეთს -- სურმალუს მაზრა (იქ მდებარე არარათის მთიანი მასივიტურთ), რომელიც ოსმალეთის შემადგენლობაში არსოდეს ყოფილა: 1828 წელს რუსეთის იმპერიამ ეს ტერიტორია სპარსეთს ჩამოართვა.

მაგრამ მსოფლიო ომში ოსმალეთი დამარცხდა და 1918 წლის 30 ოქტომბრის კაპიტულაციის ტოლფასი „მუდროსის დაზავებით“, რომლის პუნქტებიც „ანტანტის“ სახელით მათ უკარნახა ბრიტანელმა ადმირალმა, ოსმალური არმია იძულებული გახდა დაეცალა სამხრეთ კავკასიის ტერიტორია. ზემოხსენებული ბრესტ-ლიტოვსკისა და ბათუმის ხელშეკრულებები ბათილად გამოცხადდა [Fromkin, 2009, 360-373].

პოლიტიკური სუბიექტები

პოლიტიკური სუბიექტები, რომლებიც აყალიბებდნენ საზღვრებს სამხრეთ კავკასიაში, იყვნენ საბჭოთა რუსეთი და ქემალისტური თურქეთი.

რუსეთის იმპერიის დროინდელი სამხრეთ კავკასიის ადმინისტრაციულ-ტერიტორიული რუკა უმეტეს შემთხვევაში არ ემთხვეოდა მოსახლეობის ეთნიკურ სტრუქტურას რომელიც

ისედაც საკმაოდ ჭრელი იყო (გამონაკლისს წარმოადგენდა მონოთენიკური ქუთაისის გუბერნია). ამის გამო კავკასიის დამოუკიდებელმა რესპუბლიკებმა ვერ მოახერხეს ერთმანეთთან საზღვრების მშვიდობიანად გამიჯვნა ე. წ. „იმპერიული ადმინისტრაციულ-ტერიტორიული დაყოფის“ შესაბამისად [გაჩეჩილაძე, 2017, 145-150]. ეს განსაკუთრებით ითქმის სომხეთისა და აზერბაიჯანის შესახებ, რომლებსაც ერთმანეთთან ხანგრძლივი სამხედრო კონფლიქტი ჰქონდათ ელისავეტპოლისა და ერევნის გუბერნიებში შემავალი ტერიტორიების გამო. იყო ნაკლები ინტენსიობისა და ხანგრძლივობის სასაზღვრო დავა საქართველოსა და სომხეთს შორის, და, ძირითადად დიპლომატიურ დონეზე, სასაზღვრო დავა აზერბაიჯანსა და საქართველოს შორისაც.

ამავე დროს, რუსეთის ბოლშევიკებმა მოახერხეს ხელი-სუფლების სტაბილიზაცია და გამარჯვების მოპოვება სისხლისმღვრელ სამოქალაქო ომში (1918-1920). ერთდროულად, მათ ააღორძინეს რუსეთის იმპერიის გეოპოლიტიკური კოდი და მის თანახმად დაიწყეს იმპერიის ყოფილი ტერიტორიის აღდგენა. უკვე 1920 წლის აპრილში ბოლშევიკური „წითელი არმია“ შევიდა ბაქოში, რომლის ნავთობის საბადოებს რუსეთისათვის სასიცოცხლო მნიშვნელობა ჰქონდა. აზერბაიჯანში მათ დახვდათ თურქეთის [ქემალისტური: იხ. ქვემოთ] არმიის ნაწილები, რომლებსაც ანკარიდან ტელეგრაფით ჰქონდათ მიღებული ბრძანება დაეცვათ ნეიტრალიტეტი ან ერთგვარი დახმარებაც კი გაენიათ „წითელი არმიისათვის“.

სამხრეთ კავკასიის მეზობლად ბოლშევიკები უკვე ხედავდნენ ძველ მეტოქეს -- აღორძინების გზაზე მდგარ თურქეთს, რომელიც თანდათან ენაცვლებოდა მომაკვდავ ოსმალეთის იმპერიას. მაგრამ ორივე მხარე გრძნობდა საკუთარ სისუსტეს (განსაკუთრებით ეს ითქმის თურქეთზე) და ტრადიციული დაპირისპირების ნაცვლად, რუსეთმა და თურქეთმა თავიანთი ინტერესები რეგიონში დიპლომატიური გზით გამიჯნეს.

1921 წლის 16 მარტს რსფსრ-მ და თურქეთმა მოსკოვში გააფორმეს „**ხელშეკრულება მეგობრობისა და ძმობის შესახებ**“. ხელშეკრულების დამდებ მხარეებს იმ დროს ფორმალური საერთო საზღვარი არ ჰქონდათ, მაგრამ, ფაქტობრივად, 1921 წლის თებერვლის ბოლოდან, რსფსრ უკვე მთლიანად აკონტროლებდა ყოფილი რუსეთის იმპერიის კავკასიურ ტერიტორიებს. „მოსკოვის ხელშეკრულებამ“ ჩამოაყალიბა დღემდე არსებული საქართველო-თურქეთის და სომხეთ-თურქეთის საზღვრები.

რუსეთის საბჭოთა ფედერაციული სოციალისტური რესპუბლიკის (რსფსრ) სახალხო კომისართა საბჭოს (მთავრობის) თავმჯდომარე იყო **ვლადიმირ ლენინი**. მაგრამ უმთავრეს პოლიტიკურ საკითხებზე გადაწყვეტილებას ღებულობდა არა მთავრობა, არამედ რუსეთის კომუნისტური პარტიის ცენტრალური კომიტეტის **პოლიტბიურო**, რომელშიც სულ რამდენიმე წევრი იყო და მასაც სათავეში ედგა იგივე ლენინი.

თურქეთს წარმოადგენდა ქ. ანკარაში განლაგებული **დიდი ეროვნული კრების** მთავრობა, რომელიც შეიქმნა 1920 წლის 23 აპრილს. თურქეთის დიდი ეროვნული კრების მოწვევის სულისჩამდგმელი და ამ კრების მიერ შექმნილი მთავრობის თავმჯდომარე იყო გენერალი (ფაშა) **მუსტაფა ქემალი**, რომელიც 1934 წელს **ქემალ ათათურქს** დაირქმევს (მისი სახელიდან შეიქმნა ტერმინი „ქემალისტები“).

ძირითადი პოლიტიკური სუბიექტების გეოპოლიტიკური მიზნები

1920 წლამდე **რუსეთის** ბოლშევიკ ლიდერებს ჯერ კიდევ სჯეროდათ, რომ მოხდება „მსოფლიო პროლეტარული რევოლუცია“. ეს ილუზია საბოლოოდ ჩაქრა 1920 წელს, როდესაც პოლონეთში შეჭრილ ბოლშევიკების წითელ არმიას პოლონელი მუშათა კლასის („პროლეტარიატის“) მხარდაჭერა კი არ შეხვ-

დათ, რასაც ირწმუნებოდნენ კრემლის მარქსისტი დოგმატიკოსები, არამედ ეროვნული იდეის ირგვლივ მუშტად შეკრული პოლონელი ერი. წითელმა არმიამ 1920 წლის აგვისტო-ოქტომბერში მძიმე მარცხი განიცადა პოლონეთთან ომში.

ამავე დროს, „იმპერიალიზმის სუსტ რგოლად“ ბოლშევიკებს მიაჩნდათ „გალვიძებული აღმოსავლეთი“, რომლის „ჩაგრულ ხალხებს ესაჭიროებოდათ დახმარება დასავლეთის კოლონიური ქვეყნების წინააღმდეგ ბრძოლაში“. თურქეთის ქემალისტებისათვის დახმარების განწვევა ესადაგებოდა ამ იდეოლოგიურ დოგმას.

ნაკლებ იდეოლოგიზებული იყო კრემლის მიერ გეოპოლიტიკურ საფრთხედ მიჩნეული ანატოლიის გადაქცევა „ბრიტანული გავლენის ზონად“, რაც თითქოს შესაძლებელი გახდებოდა იმ შემთხვევაში, თუკი საბერძნეთი გაიმარჯვებდა თურქეთთან ომში, სტამბოლს ისევ კონსტანტინოპოლად აქცევდა და კონტროლს დაუნესებდა შავი ზღვის სრუტეებს. ბოლშევიკებმა ამჯობინეს დახმარება თურქებისათვის აღმოეჩინათ.

სამხრეთ კავკასიის დამოუკიდებელი, მაგრამ სუსტი რესპუბლიკები რსფსრ-მ დაიპყრო: 1920 წლის 28 აპრილს წითელი არმია უბრძოლველად შევიდა ბაქოში, იმავე წლის 4 დეკემბერს – ერევანში, 1921 წლის 25 თებერვალს თითქმის ორკვირიანი ბრძოლის შემდეგ აიღო თბილისი. კრემლმა ყველა ამ დედაქალაქში დასვა მთავრობები, დაკომპლექტებული ადგილობრივი ეროვნების კომუნისტებით.

ერთდროულად, რუსი ბოლშევიკების დიპლომატია პრაგმატულად ცდილობდა ურთიერთობის ნორმალიზაციას „იმპერიალისტებთანაც“: 1920 წლის ბოლოდან ლონდონში მიმდინარეობდა მუშაობა ანგლო-რუსულ სავაჭრო ხელშეკრულებაზე, რომელიც პოლიტიკურ პუნქტებსაც მოიცავდა. ეს იყო პირველი ხელშეკრულება, რომელიც კრემლმა „ანტანტის“ ქვეყანასთან დადო. ის 1921 წლის 16 მარტს გაფორმდა.

რაც შეეხება I მსოფლიო ომში დამარცხებულ **ოსმალეთის იმპერიას**, იქ 1919 წლიდან წარმოიქმნა ორხელისუფლებიანობა.

I მსოფლიო ომში გამარჯვებულ სახელმწიფოებს, „ანტანტას“ (დიდ ბრიტანეთსა და საფრანგეთს), იტალიას და სხვებს, ურთიერთობა ჰქონდათ სტამბოლში მყოფ ოსმალეთის სულტანის სრულებით უუნარო მთავრობასთან. ისინი არ ცნობდნენ შუა ანატოლიის პატარა ქალაქ ანკარაში დაბანაკებულ თურქეთის დიდი ეროვნული კრების „მეამბოხე ნაციონალისტთა“ (ქემალისტების) მთავრობას, რომელიც საკუთარ ქვეყანას მოიხსენიებდა არა „ოსმალეთად“, არამედ „თურქეთად“ (Türkiye).

სტამბოლში შეკრებილმა ოსმალეთის პარლამენტმა 1920 წ. 28 იანვარს მიიღო კანონი Misaki-i Milli („ეროვნული პაქტი“; ხანდახან ითარგმნება, როგორც „ეროვნული აღთქმა/ფიცი“), რომლის თანახმად თურქეთის განუყოფელ ტერიტორიად ცხადდებოდა თურქებით დასახლებული ტერიტორიები. Misaki-i Milli-ს მე-2 პუნქტის შესაბამისად, 1878 წლიდან რუსეთის იმპერიის შემადგენლობაში შესული ყარსის, არტაანისა და ბათუმის ოლქების კუთვნილების სტატუსი რეფერენდუმს უნდა დაედგინა: ოსმალეთის პარლამენტის წევრებს არ აშინებდათ რეფერენდუმი აღნიშნულ ოლქებში, რადგან მოსახლეობის უმეტესობა იქ მუსლიმი იყო. „ანტანტამ“ კი მიუღებლად მიიჩნია ასეთი კანონის მიღება იმ დროს, როდესაც ჯერ კიდევ მიმდინარეობდა მოლაპარაკება ოსმალეთის იმპერიასთან სამშვიდობო ხელშეკრულების დადებაზე. ბრიტანულ-ფრანგულ-იტალიურმა ძალებმა იმავე წლის 16 მარტს მოახდინეს სტამბოლის ოკუპაცია და დაშალეს ოსმალეთის პარლამენტი.

ოსმალეთის პარლამენტის დაშლამ კარგი დასაბუთება მიანიჭა მუსტაფა ქემალის აზრს – 1920 წელსვე მოენვია ალტერნატიული საკანონმდებლო ორგანო, **თურქეთის დიდი ეროვნული კრება** ქალაქ ანკარაში. დიდ ეროვნულ კრებას

შეუერთდა ოსმალეთის პარლამენტში ადრე არჩეული დეპუტატების საგრძნობი ნაწილი.

მაგრამ მოქმედება მხოლოდ იურიდიული კანონების მეშვეობით ქვეყანას ვერ გადაარჩინდა. აუცილებელი იყო სახელმწიფოს ხერხემლის, ბრძოლისუნარიანი არმიის, შექმნა, რაც ქემალისტებმა მოახერხეს კიდევ. უკვე 1919 წელს არმიას სათავეში ჩაუდგნენ მსოფლიო ომში გამობრძმედილი თურქი გენერლები და ოფიცრები. ამ არმიამ იბრძოლა დასავლეთ ანატოლიაში შეჭრილ საბერძნეთთან, სამხრეთ-აღმოსავლეთ ანატოლიაში – ფრანგებთან, აღმოსავლეთით – სომხეთთან.

ამასთან, ქემალისტების არმიას აკლდა სამხედრო შეიარაღება. ანკარაში მყოფ მთავრობას ძალიან ესაჭიროებოდა ფინანსური დახმარებაც, თუნდაც იმისათვის, რომ ხელფასი გადაეხადა სახელმწიფო მოხელეებისა და ოფიცრებისათვის.

1920 წელს დასავლეთიდან რაიმე დახმარების მიღების იმედი ქემალისტებს არ ჰქონდათ, რადგან:

- ოსმალეთის ძველი მოკავშირე, მსოფლიო ომში დამარცხებული გერმანია, დიდ პოლიტიკას გამოეთიშა;
- დიდი ბრიტანეთი, იმ დროს მსოფლიო ჰეგემონი, ნომინალურად მხარს უჭერდა ბერძნული არმიის მოქმედებას ანატოლიაში, თუმცა პროგერმანულად განწყობილმა საბერძნეთის მეფემ ლონდონს მალე აუცრუა გული;
- საფრანგეთს, რომელმაც სირიისა და ლიბანის ოკუპაცია მოახდინა, ომი მოუხდა ქემალისტებთან. წინსწრებით უნდა ითქვას, რომ ეს ომი ფრანგებისათვის წარუმატებელი აღმოჩნდა და პარიზმა ამჯობინა 1921 წლის 20 ოქტომბერს „ანკარის ხელშეკრულებით“ გარიგებოდა ანკარას თურქეთ-სირიის საზღვრის გამიჯვნაზე. საფრანგეთი „ანტანტის“ პირველი ქვეყანა აღმოჩნდა, რომელმაც *de facto* აღიარა ანკარის მთავრობა;

- აშშ პრეზიდენტს ვუდრო უილსონს უნდოდა სომხეთის სახელმწიფოს პრობლემატიკაში ჩართვა (სომხების მხარეს). ქემალისტების ბედად, აშშ სენატი კატეგორიულად წინააღმდეგა ამერიკის ჩართულობას „ძველი სამყაროს“ საქმეებში.

1920 წელს შექმნილ გეოპოლიტიკურ ვითარებაში ქემალისტებმა ერთადერთ „მეგობრად“ დაიგულეს რუსეთის ბოლშევიკური მთავრობა, რომელიც თავის მტრად „დასავლეთის იმპერიალიზმს“ სახავდა, ხოლო კომუნისტური პროპაგანდა დახმარებას ჰპირდებოდა „აღმოსავლეთის ჩაგრული ხალხების ეროვნულ-გამანთავისუფლებელ ბრძოლას იმპერიალისტების წინააღმდეგ“. ასეთ პროპაგანდას ემსახურებოდა კრემლის მიერ მართული „კომუნისტური ინტერნაციონალის მიერ“ 1920 წლის 1-7 სექტემბერს ბაქოში ჩატარებული „აღმოსავლეთის ხალხების ყრილობა“, რომლის 1900-მდე მონაწილის უმეტესობას აზერბაიჯანელები და თურქები წარმოადგენდნენ.

გამჭრიახმა პოლიტიკოსმა მუსტაფა ქემალმა კარგად გამოიყენა ბოლშევიკების მოსაწონი იდეოლოგიური კლიშეები („იმპერიალისტებთან ბრძოლა“, „ჩაგრული მასები“ და ა.შ.), როდესაც თავისი ახალშექმნილი მთავრობის სახელით 1920 წლის 26 აპრილს ოფიციალურად მიმართა რსფსრ-ის მთავრობას წინადადებით – დაემყარებინათ დიპლომატიური ურთიერთობა, და თხოვნით – აღმოეჩინათ მისი ქვეყნისათვის დახმარება შეიარაღებით, ფინანსებით, სურსათით და ა.შ.

1920-1921 წლებში რსფსრ-მ მართლაც აღმოუჩინა ფინანსური დახმარება ქემალისტებს 8,4 მილიონი ოქროს რუბლით. უსასყიდლო სამხედრო დახმარება დიდი არ ყოფილა, მაგრამ მაინც საგრძნობი: 37,8 ათასი შაშხანა, 324 ტყვიამფრქვევი, ვაზნების 45 ათასი ყუთი, 54 ქვემეხი 130 ათასი ყუმბარით და სხვ.

მუსტაფა ქემალის წერილში ასევე ეწერა:

„ვიღებთ პასუხისმგებლობას გავაერთიანოთ რუსეთის ბოლშევიკებთან მთელი ჩვენი მუშაობა და ყველა ჩვენი სამხედრო ოპერაცია, რომელთა მიზანია იმპერიალისტურ მთავრობებთან ბრძოლა და ყველა ჩაგრულის განთავისუფლება... თუ საბჭოთა ძალები გეგმავენ წამოიწყონ სამხედრო ოპერაციები საქართველოს წინააღმდეგ ან დიპლომატიური გზით, თავისი გავლენის მეშვეობით, აიძულონ საქართველო შევიდეს [მათთან] კავშირში ინგლისელების კავკასიიდან გასაძევებლად, თურქეთის მთავრობა თავის თავზე იღებს სამხედრო ოპერაციებს იმპერიალისტური სომხეთის წინააღმდეგ და ვალდებულებას კისრულობს აიძულოს აზერბაიჯანის რესპუბლიკა შევიდეს საბჭოთა სახელმწიფოების წრეში“ [Hovannisian, 1996, 139].

ხელით წაღებულმა ამ წერილმა მოსკოვში ჩააღწია მხოლოდ 1920 წლის 1 ივნისს, მაგრამ მისი დაწერიდან სულ ორი დღის შემდეგ, როდესაც 28 აპრილს რუსეთის წითელი არმიის ჯავშნოსანი მატარებლები ბაქოში შევიდნენ და იქ კომუნისტური მთავრობა დასვეს, იქვე მყოფმა თურქულმა სამხედრო ნაწილებმა მართლაც აღმოუჩინეს დახმარება ბოლშევიკებს და აზერბაიჯანში საბჭოთა ხელისუფლების დამყარებას ხელი შეუწყვეს. ქემალისტები თანამშრომლობდნენ დამოუკიდებელ აზერბაიჯანთანაც და გააგრძელეს თანამშრომლობა საბჭოთა აზერბაიჯანთანაც, რომელსაც ტერიტორიული დავა ჰქონდა სომხეთთან, თუნდაც გასაბჭოებულთან.

მუსტაფა ქემალის წერილს რსფსრ-ის საგარეო უწყებამ, შეიძლება ითქვას, დაუყოვნებლივ გასცა დადებითი პასუხი. 1920 წლის 3 ივნისის წერილში ეწერა:

„საბჭოთა მთავრობა ცხოველი ინტერესით ადევნებს თვალს გმირულ ბრძოლას, რომელსაც თურქი ხალხი

ენევა თავისი დამოუკიდებლობისა და სუვერენიტეტისათვის და ამ, თურქეთისათვის მძიმე დღეებში, ბედნიერია საფუძველი ჩაუყაროს მეგობრობის საფუძველს, რომელმაც უნდა გააერთიანოს თურქი და რუსი ხალხები“ [Hovannisian, 1996, 143].

1920 წლის ივლისიდან რუსეთისა და თურქეთის სამთავრობო დელეგაციებმა დაიწყეს მუშაობა ხელშეკრულებაზე და იმავე წლის 24 აგვისტოსათვის მისი პროექტი მომზადდა.

ხელშეკრულების პროექტის მე-4 მუხლით რსფსრ მზად იყო აეღო შუამავლობა თურქეთსა და იმ მესამე სახელმწიფოებს შორის, რომელთა ძალაუფლება ვრცელდებოდა 1920 წლის 28 იანვარს მიღებული „ეროვნული პაქტით“ განსაზღვრულ ტერიტორიებზე [Московская, 1920].

რა ტერიტორიას და რა ვითარებაში იყოფდნენ პოლიტიკური სუბიექტები?

„შუამავლობა თურქეთსა და მესამე სახელმწიფოებს შორის“ რსფსრ-ს მხრიდან გულისხმობდა იმ დროს დამოუკიდებელი საქართველოსა და სომხეთის რესპუბლიკების დაყოლიებას ან იძულებას, რათა თურქეთისათვის დაეთმოთ ყარსის (არტაანთან ერთად) და ბათუმის ოლქები.

1878 წლიდან რუსეთის იმპერიის შემადგენლობაში მყოფი ბათუმის ოლქი (ფართობი 6 951 კვ. კმ) შედგებოდა ორი ოკრუგისგან: ბათუმის ოკრუგში (ფართობი 3 044 კვ.კმ) 1897 წლის მოსახლეობის პირველმა (და უკანასკნელმა!) აღწერამ [Первая всеобщая, 1905] აღრიცხა 56,5 ათასი ქართველი (მთელი მოსახლეობის 64 პროცენტი); ართვინის ოკრუგში (ფართობი 3907 კვ.კმ), მოსახლეობის 74 პროცენტი თურქად აღირიცხა, მათ მოსდევდნენ სომხები (14 პროცენტი) და ქართველები (10 პროცენტი).

1918 წლის 16 დეკემბრიდან ბათუმის ოლქი შედიოდა ბრიტანეთის შავი ზღვის არმიის საოკუპაციო ზონაში, როგორც ცალკე ადმინისტრაციული ერთეული. 1920 წლის 8 აპრილიდან 14 ივლისამდე ბათუმის ოლქი იყო „ერთა ლიგის“ მფარველობის ქვეშ მყოფი ტერიტორია და ბრიტანული სამხედრო ნაწილები იქ იდგნენ „მოკავშირეთა ძალების“ სახელით. 1920 წლის ივლისში ბრიტანელები ბათუმიდან გავიდნენ და მთელი ოლქი საქართველოს გადასცეს: 20 ივლისს ის ქართულმა არმიამ ჩაიბარა.

ყარსის ოლქში (ფართობი 18 926 კვ. კმ), 1920-იან წლებამდე განვლილი ასიოდე წლის მანძილზე ხშირად იცვლებოდა ეთნიკური სტრუქტურა: ნებაყოფლობით თუ იძულებით მიგრაციაში ჩართული იყვნენ სომხები, თურქები, ქურთები, ბერძნები, რუსები. მოსახლეობის ნახევარზე მეტს თითქმის ყოველთვის შეადგენდნენ მუსლიმები (თურქები, ყარაფაფახები, თურქმენები, ქურთები).

ყარსის ოლქში შემავალ არტაანის ოკრუგში (ფართობი 5,6 ათასი კვ. კმ) მოსახლეობის ორ მესამედზე მეტი მუსლიმი იყო, დანარჩენი კი სომხები, ბერძნები, რუსები. ოკრუგის ქართულენოვანი მუსლიმი მოსახლეობა იმდენად მცირერიცხოვანი იყო, რომ დემოგრაფიულ სტატისტიკაში არც ასახულა.

ყარსის ოლქის ოლთისის ოკრუგში მოსახლეობის აბსოლუტურ უმრავლესობას მუსლიმები (ძირითადად ქურთები) შეადგენდნენ.

1918-1919 წლებში ყარსის ოლქის ტერიტორია პოლიტიკურად არამდგრადი იყო. 1918 წლის ბოლოს იქიდან მიმავალმა ოსმალურმა ადმინისტრაციამ შექმნა და დატოვა მარიონეტული „სამხრეთ-დასავლეთ კავკასიის დემოკრატიული რესპუბლიკა“ (ე. წ. „ყარსის რესპუბლიკა“), რომელსაც პრეტენზია ჰქონდა ბათუმის ოლქზე, მესხეთ-ჯავახეთზე, ერევნის გუბერნიის ნაწილებზე. 1919 წლის დასაწყისში ყარსის ოლქის ოკუპაცია მოახდინეს ბრიტანელებმა, რომლებმაც ზემოხსენე-

ბული „რესპუბლიკა“ იმავე წლის აპრილში გააუქმეს. ამის შემდეგ ყარსის ოლქის ტერიტორიაზე გავრცელდა იმ დროს დამოუკიდებელი სომხეთის და, ნაწილობრივ, საქართველოს ნომინალური იურისდიქცია, თუმცა ამ უკანასკნელთა შორის საზღვრის დელიმიტაცია არ განხორციელებულა და ზოგი ტერიტორია სადავო რჩებოდა.

ნახ. 1-ზე წარმოდგენილია 1920 წელს თბილისში გამოქვეყნებული საქართველოს რუკის ფრაგმენტი, რომლის თანახმადაც ბათუმის, ართვინის და არტაანის ოლქები საქართველოს ეკუთვნოდა, მაგრამ ოლთისის ოლქი – საქართველოს გარეთ იყო.

ნახ. 1. საქართველოს დემოკრატიული რესპუბლიკის მიერ დეკლარირებული (არადელიმიტირებული) სამხრეთ-დასავლეთი საზღვარი (1920)

ნახ. 2-ზე კი მოყვანილია სომხეთის რესპუბლიკის რუკა 1920 წლის ზაფხულის მდგომარეობით ამერიკელი პროფესორის რიჩარდ ჰოვანისიანის წიგნიდან [Hovannisian, 1996], რომ-

ლის თანახმადაც არტაანის ოლქი სომხეთს ეკუთვნოდა, მაგრამ ოლთისი – საქართველოს!

ნახ. 2. სომხეთის რესპუბლიკის საზღვრები (1920 წლის ზაფხულში) (R. Hovannisian-ის მიხედვით)

იმავე 1920 წლის აგვისტოში სომხეთის არმიის ნაწილებმა დაიკავეს ოლთისის ოლქი, მაგრამ მალე მოუხდათ სამხედრო დაპირისპირება თურქეთის რეგულარულ არმიასთან და ადგილობრივ მოხალისეებთან და უკვე სექტემბერში იქიდან დიდი დანაკარგით გასვლა მოუწიათ.

რუს-თურქეთის ხელშეკრულებაზე ხელის მოწერა 1920 წელს ვერ მოხერხდა. იმ დროისათვის შეიქმნა საკუთრივ თურქეთის დანაწევრების საფრთხე: 1920 წლის 10 აგვისტოს, ერთი მხრივ, მსოფლიო ომში გამარჯვებულ ქვეყნებსა და სომხეთის რესპუბლიკას და, მეორე მხრივ, ოსმალეთის სულტნის მთავრობას შორის დადებული „სევრის ხელშეკრულება“ ანაწევრებდა ოსმალეთის ტერიტორიას, მათ შორის პირდებოდა სომხეთს ფართობის გასამმაგებას (ნახ. 3).

სომხეთისათვის გადასაცემი ტერიტორიის კონკრეტული საზღვრები ხელშეკრულებაში მითითებული არ იყო და მათი დელიმიტაცია ეთხოვა ამერიკის პრეზიდენტს ვუდრო უილსონს. ამერიკა არ იყო „სევრის ხელშეკრულებას“ ხელისმომწერთა შორის და, ამდენად, მისი პრეზიდენტი ნეიტრალურ არბიტრად იქნა მიჩნეული. პრეზიდენტ უილსონის ადმინისტრაციამ საზღვრები რუკაზე მართლაც დაიტანა (ეს იყო ე.წ. „უილსონისეული სომხეთი“), მაგრამ დაასრულა ეს საქმე 1920 წლის დეკემბერში, როდესაც ზედაპირზე სულ სხვა რეალობა შეიქმნა [გაჩეჩილაძე, 2020].

„სევრის ხელშეკრულებას“ ხელს აწერდნენ სტამბოლში მყოფი ოსმალეთის იმპერიის მთავრობის წარმომადგენლები. ქემალისტებმა კი ეს ხელშეკრულება არ ცნეს. მათ იმ დროისათვის უკვე ჰყავდათ ბრძოლისუნარიანი არმია, რომელიც არ დაუშვებდა სახელმწიფოს დაქუცმაცებას.

„სევრის ხელშეკრულებაზე“ ხელმომწერ მხარეებს არ შეუმუშავებიათ მისი განხორციელების მექანიზმი. ამიტომაც სომხეთთან დაკავშირებულ მუხლებს რეალურ ცხოვრებაში წინასწარგანზრახულის ზუსტად საწინააღმდეგო შედეგები მოჰყვა.

ნახ. 3. თურქეთის დანაწევრების გეგმა „სევრის ხელშეკრულების“ თანახმად

ერთი მხრივ, „სევრის ხელშეკრულებამ“ საბაზი მისცა სომხეთის რესპუბლიკის მთავრობას მოეთხოვა მისთვის დაპირებული ტერიტორია, რომლის პრაქტიკული დაუფლება შეუძლებელი იყო „ანტანტის“ ქვეყნების და/ან აშშ-ის ქმედითი, მათ შორის სამხედრო, მხარდაჭერის გარეშე. ერევანმა კი მათგან მხოლოდ სიტყვიერი მხარდაჭერა და ცოტაოდენი ბრიტანული იარაღი მიიღო. რაც შეეხება საბჭოთა რუსეთს, მის გეოპოლიტიკურ გავლლებაში თეორიულად შესაძლებელი „დიდი სომხეთი“ პროდასავლურ სახელმწიფოდ აღიქმებოდა და ასეთი სახელმწიფოს შექმნას ის მხარს არ დაუჭერდა. თავისი სახელმწიფოს ტერიტორიული გაფართოების საკითხში სომხეთის მთავრობას არ უნდა ჰქონოდა კრემლის დახმარების იმედი.

მეორე მხრივ, იმავე „სევრის ხელშეკრულებამ“ მისცა საბაზი თურქეთს 1920 წლის 24 სექტემბერს გამოცხადებინა ომი სომხეთისათვის, რომელიც დამთავრდა სომხური არმიის განადგურებით.

1920 წლის 2 დეკემბერს სომხეთის რესპუბლიკა იძულებული გახდა ქ. ალექსანდროპოლში (საბჭოთა პერიოდში – ლენინაკანი, ამჟამად – გიუმრი) ხელი მოეწერა მისთვის კატასტროფული შედეგების მომტანი ხელშეკრულებისათვის, რომლის მე-10 მუხლით სომხეთი აბათილებდა „სევრის ხელშეკრულებას“ და უარს აცხადებდა მისთვის დაპირებულ ტერიტორიაზე. გარდა ამისა, სომხეთის რესპუბლიკა თურქეთის სასარგებლოდ უარს ამბობდა ყარსის ოლქზე და ყოფილი ერევნის გუბერნიის ნაწილზე – სურმალუს მაზრაზე. თურქულ არმიას შეეძლო დაუდგენელი დროით („სომხეთის მიერ ხელშეკრულების პირობების შესრულებამდე“) დაეჩინა ქ. ალექსანდროპოლში და იქიდან კონტროლს განევა რკინიგზის ხაზისათვის [Hovannisian, 1996, 396].

თურქებმა მოახდინეს ადრე ერევნის გუბერნიის შემადგენლობაში შემავალი ნახჭევნისა და შარურ-დარალაგოზის მაზრების ნაწილობრივი ოკუპაცია, თუმცა იძულებული

იყვნენ ანგარიში გაენიათ 1920 წლის 28 ივლისს ნახჭევანში შესული რუსეთის წითელი არმიის ნაწილებისათვის, რომლებმაც მაშინვე დასვეს იქ კომუნისტური რევკომი (რევოლუციური კომიტეტი) და გამოაცხადეს „ნახჭევნის საბჭოთა სოციალისტური რესპუბლიკის“ შექმნა.

სომხეთთან ომის შედეგმა ძალიან გაამყარა თურქეთის პოზიცია სამხრეთ კავკასიაში და მის სამეზობლოში. კრემლში დაინახეს, რომ მათ „სიტუაციურ მეგობარს“, თურქეთს, სავსებით შეეძლო რეგიონის დომინანტი ძალა გამხდარიყო და აჩქარდნენ.

1920 წლის ნოემბრის ბოლოს რუსეთის მე-11 წითელი არმია უბრძოლველად შევიდა სომხეთის რესპუბლიკის დარჩენილ ნაწილში და 29 ნოემბერს ქ. ქარავანსარაიში (ამჟამინდელ იჯევანში) დასვა სომეხი კომუნისტებით დაკომპლექტებული რევკომი, რომელმაც გამოაცხადა „სომხეთის საბჭოთა სოციალისტური რესპუბლიკის“ შექმნა. 2 დეკემბერს ერევანში მყოფი სომხეთის მთავრობა რსფსრ-ის წარმომადგენლის ზენოლით გადადგა და ძალაუფლება გადასცა იქვე შექმნილ დროებით სამხედრო-რევოლუციურ კომიტეტს, რომელშიც შევიდნენ სომეხი კომუნისტები და ორი „მემარცხენე დაშნაკი“. ამ „კოალიციურმა მთავრობამ“ 10 დეკემბერს ბათილად გამოაცხადა „ალექსანდროპოლის ხელშეკრულება“, რის საბაზადაც გამოიყენა ის, რომ ხელშეკრულებას ხელს აწერდნენ იმ მთავრობის წარმომადგენლები, რომლებიც რამდენიმე საათით ადრე ერევანში შეცვალა ზემოხსენებულმა დროებითმა სამხედრო-რევოლუციურმა კომიტეტმა. ხელშეკრულების გაბათილების მოთხოვნა ცარიელი დეკლარაცია იყო, რომელსაც პრაქტიკული შედეგი არ მოჰყოლია: თურქულმა მხარეს მას ყურადღებაც არ მიაქცია.

1921 წლის თებერვალში თითქმის ორკვირიანი ბრძოლის შემდეგ კრემლმა მოახდინა კავკასიის უკანასკნელი დამოუკიდებელი სახელმწიფოს, საქართველოს, ოკუპაცია და მისი

ძალადობრივი გასაბჭოება, რის გასამართლებლად ჩვეული ხრიკი გამოიყენა – „მშრომელი მასების აჯანყებისათვის მხარის დაჭერა“. „აჯანყების“ იმიტაცია, სხვათა შორის, დაიდგა ლორეში და მასში სომეხი და რუსი გლეხები მონაწილეობდნენ. თბილისის აღებას კრემლი დიდხანს ამზადებდა, მაგრამ, როგორც ჩანს, მაინც ელოდებოდა ერთგვარ დამატებით სიგნალს ლონდონიდან იმის შესახებ, რომ სამხრეთ კავკასია და კერძოდ, საქართველო, არ შედის დიდი ბრიტანეთის ინტერესების სფეროში.

ასეთი დამატებითი სიგნალი კრემლმა მიიღო (ამაზე „ეპილოგში“ ვიტყვი).

25 თებერვალს თბილისში უკვე იჯდა ბოლშევიკური რევკომი. ამის შემდეგ კრემლს შეეძლო პირდაპირ ენარმოებინა მოლაპარაკება თურქეთთან სამხრეთ კავკასიის საზღვრების შესახებ, არავითარი „შუამავლობა თურქეთსა და მესამე სახელმწიფოებს შორის“ მას აღარ ესაჭიროებოდა.

მოლაპარაკებათა საბოლოო სტადია

26 თებერვალს მოსკოვში დაიწყო მოლაპარაკებები. რსფს-ს მხარეს წარმოადგენდნენ საგარეო საქმეთა სახალხო კომისარი (მინისტრი) გეორგი ჩიჩერინი და ჯელალედინ კორკმასოვი (ეთნიკური ყუმუხი, რომელმაც იცოდა თურქული ენა), თურქეთის მხარეს – დელეგაციის ხელმძღვანელი იუსუფ ქემალბეი, დოქტორი რიზა ნური-ბეი და ალი ფუადი (ჯებესოი).

მოლაპარაკებები ეხებოდა სამხრეთ კავკასიის ქვეყნების საზღვრებს, მაგრამ მათში მონაწილეობის საშუალება არ მიეცა არც ერთი ახალგაზაბჭოებული რესპუბლიკის წარმომადგენელს, თუმცა ისინი მოსკოვში ჩავიდნენ. უნდა ითქვას, რომ რუსულ მხარეს ხელს აძლევდა მოლაპარაკებებში მათი ჩართვა, რადგან საბჭოთა სომხეთის (და, იქნებ, საბჭოთა საქართველოს?) წარმომადგენლების ტერიტორიული პრეტენზიები გააძ-

ლიერებდა რსფსრ-ს პოზიციას. მაგრამ თურქული მხარე კატეგორიულად შეენინა აღმდეგა მათ ჩართვას: ის ხაზს უსვამდა, რომ საქმე აქვს უშუალოდ და მხოლოდ რსფსრ-ის დელეგაციასთან.

1921 წლის 28 თებერვალს გეორგი ჩიჩერინმა მისწერა რუსეთის კომუნისტური პარტიის პოლიტიურის წევრს და ეროვნებათა საკითხების სახალხო კომისარს იოსებ სტალინს, რომელიც ლენინის მითითებებს ასრულებდა და, ერთდროულად, კავკასიის საკითხების საუკეთესო მცოდნედ ითვლებოდა პოლიტიკურში:

„იუსუფ ქემალ-ბეის აზრით „ეროვნული პაქტი“ და „ალექსანდროპოლის ხელშეკრულება“ ხელშეუხებლად და უპირობოდ უნდა იქნეს აღიარებული. არსებითად ამის არგუმენტად მათ მოაქვთ, რომ თითქოს სომეხი კომუნისტები მხოლოდ და მხოლოდ ფერშეცვლილი დაშნაკები არიან. ფორმალურად თურქებმა განაცხადეს, რომ ბათუმის საკითხი ეხება საქართველოს, ხოლო „ალექსანდროპოლის ხელშეკრულების“ საკითხი ეხება სომხეთს, ასე რომ ეს საკითხები უნდა განხილული იქნეს ამ სახელმწიფოებთან და არა ჩვენთან. მათ დელეგაციას არა აქვს არავითარი რწმუნებულება საქართველოსთან, სომხეთთან და აზერბაიჯანთან მოლაპარაკებების თაობაზე. მისი რწმუნებულებაა მხოლოდ და მხოლოდ რუსეთთან პოლიტიკური და სამხედრო კავშირის შესახებ ხელშეკრულების დადება. მათ შეუძლიათ წავიდნენ და მათივე მთავრობას შეუძლია გამოაგზავნოს სხვა დელეგაცია საქართველოსთან, სომხეთთან და აზერბაიჯანთან მოლაპარაკებების საწარმოებლად. მათ კი ეს არ შეუძლიათ. ეს არგუმენტი მხოლოდ დღეს გამოჩნდა. დამთავრდა იმით, რომ მათ მოითხოვეს სამ-

დღიან ვადაში ჩვენი მთავრობის კატეგორიული პასუხი“
[Гасанлы, 2011ა]².

სასაზღვრო საკითხებზე მსჯელობისას თურქების დიდ უპირატესობას ქმნიდა *fait accompli*: დიპლომატიურ ენაზე ეს ფრანგული სიტყვები აღნიშნავს „დასრულებულ საქმეს, რომელიც გადასინჯვას არ ექვემდებარება“. ამ შემთხვევაში *fait accompli* იყო სომხეთის რესპუბლიკის მიერ „ალექსანდროპოლის ხელშეკრულებით“ თურქეთისათვის დათმობილი ტერიტორია. თურქული მხარე ულტიმატუმის ფორმით მოითხოვდა ამ ხელშეკრულების აღიარებას რსფსრ-ის მიერ. ბათუმის ოლქის გარდა დანარჩენ ტერიტორიაზე უკვე ისედაც იდგა ან თანდათან შედიოდა თურქეთის არმია. მოსკოვში მოლაპარაკებების მსვლელობისას კი, 1921 წლის მარტის დასაწყისში, თურქეთის არმია შევიდა საქართველოს (იმ დროისათვის უკვე გასაბჭოებულის) კუთვნილ ბათუმის ოლქში, ხოლო 11 მარტს – ქალაქ ბათუმშიც. თურქეთის არმიის შენაერთები შევიდნენ ახალციხისა და ახალქალაქის მაზრების ნაწილებშიც კი, სადაც ადგილობრივი მუსლიმი მოსახლეობა მათ დაუფარავი სიხარულით შეხვდა. ამ მაზრებიდან თურქები ორიოდ კვირაში გავიდნენ: მათ შესახებ მოსკოვის მოლაპარაკებისას მსჯელობაც კი არ ყოფილა. საქართველოს დემოკრატიული რესპუბლიკის მთავრობა 17 მარტამდე ბათუმში იმყოფებოდა, იქამდე, სანამ ემიგრაციაში წავიდოდა, მაგრამ ქმედითუნარიანობა მას დაკარგული ჰქონდა. საბჭოთა საქართველოს მთავრობას კი დამოუკიდებლად მოქმედება არ შეეძლო: ის კრემლის დირექტივებს ასრულებდა.

² ბაქოს უნივერსიტეტის პროფესორმა ჯამილ ჰასანლიმ 2011 წელს შერჩევით გამოაქვეყნა მოსკოვის არქივებში დაცული მასალები, რომლებიც ეხება 1921 წელს გამართულ მოლაპარაკებებს. წინამდებარე სტატიაში მოყვანილი ციტატების ნაწილი ეყრდნობა აღნიშნულ მასალებს.

მოსკოვის მოლაპარაკება ჩიხში შედიოდა, როდესაც ჩიჩერინის თხოვნით 1921 წლის 6 მარტს თავისი მოსაზრება ჩამოაყალიბა იოსებ სტალინმა. სტალინი წერდა:

1. „ბათუმის ოლქის დიდი ნაწილი რსფსრ-ს რჩება, ართვინი და არტანუჯი თურქეთს გადაეცემა, ახალი საზღვარი რსფსრ-სა და თურქეთს შორის გადის დაახლოებით ლიმან-ბორჩხა-მდ. ჭოროხი-მდ. იმერ-ხევის ხაზზე და, უფრო აღმოსავლეთით, ყარსის ოლქის საზღვრამდე. თავისთავად იგულისხმება, რომ მე ვლაპარაკობ დაახლოებით ხაზზე, რადგან ზუსტი საზღვარი ამ დაახლოებითი ხაზის საფუძველზე უნდა განსაზღვროს შესაბამისმა კომისიამ.
2. სამხედროები არ თანხმდებიან დაუთმონ არტაანი თურქეთს, რადგან მიაჩნიათ, რომ იგი ტფილისის გასაღებია. მიუხედავად ამისა, მე იმედი მაქვს დავითანხმობ სამხედროები და მივალწიო დათმობას ისე, რომ საზღვარი რსფსრ-სა და თურქეთს შორის გადიოდეს დაახლოებით ყარსის ოლქისა და ტფილისის გუბერნიის ძველი საზღვრის ხაზზე. ამასთან მე აქაც ვაკეთებ შენიშვნას ზუსტი საზღვრის შესახებ იმ დაახლოებითი ხაზის მიხედვით, რომელიც ვახსენე პირველ პუნქტში.
3. თურქეთი გადის ალექსანდროპოლიდან, ამასთან ალექსანდროპოლ-კამარლუს მთელი სარკინიგზო ხაზის გასწვრივ (ამ ხაზის დასავლეთით) რსფსრ-ის სასარგებლოდ უზრუნველყოფილი იქნება დაახლოებით 20 ვერსის სიღრმის ზოლი.
4. ნახჭევნის საკითხზე ბოლო სიტყვა აზერბაიჯანის წარმომადგენელს მიეცემა“ [Гасанлы, 2011ა].

სტალინი ახსენებდა საზღვარს „რსფსრ-სა და თურქეთს შორის“. ის რუსეთის ინტერესებს იცავდა, მისთვის ისტორიუ-

ლი ქართული ან სომხური პროვინციები არაფერს ნიშნავდა. ართვინის, არტაანის, ყარსის და სხვა ტერიტორიებისათვის ომი თურქეთთან იმდროინდელ საბჭოთა რუსეთს (რსფსრ) არც შეეძლო.

ნათელი იყო, რომ საბჭოთა რუსეთს სამხრეთ კავკასიაში ყველაზე მეტად აინტერესებდა ბაქო თავისი ნავთობსარეწებით და ბათუმი, როგორც ნავთობის ტერმინალი, დაკავშირებული ბაქოსთან რკინიგზითა და ნავთობპროდუქტების (კეროსინის/ნავთის) მილსადენით.

თურქული დელეგაციის თხოვნით სტალინი 9 მარტს პირისპირ შეხვდა მას. თურქებმა სტალინის შეთავაზებული საზღვრები მიიღეს, მაგრამ მოითხოვეს ცოტა უფრო ჩრდილოეთით და აღმოსავლეთით მათი გადანევა, რაზეც რუსული მხარე დათანხმდა. საბოლოოდ, თურქეთს დარჩა ბათუმის ოლქის მთელი სამხრეთი ნაწილი (ართვინის ოკრუგი), მათ შორის ბორჩხა და მურღული სპილენძის საბადოებით, შუაზე გაიყო სოფელი სარფი და მაჭახელას ხეობა, მდ. ჭოროხის მხოლოდ შესართავი დარჩა საქართველოს.

„მოსკოვის ხელშეკრულების“ პოლიტიკურ-გეოგრაფიული შედეგები

მართალია, კრემლმა მიაღწია იმას, რომ სამხრეთ კავკასია თითქმის მთლიანად შეიერთა, მაგრამ მოსკოვში დადებული ხელშეკრულება თურქული დიპლომატიის წარმატება უფრო იყო.

„მოსკოვის ხელშეკრულებით“ ქემალისტებმა მიიღეს უშიშროების გარანტია საბჭოთა რუსეთისაგან თავის ჩრდილო-აღმოსავლეთ საზღვარზე, დაასრულეს სამხედრო მოქმედება აღმოსავლეთის ფრონტზე და გადაისროლეს ძალები დასავლეთის ფრონტზე, საბერძნეთის არმიასთან საბრძოლველად.

თურქებმა მოახერხეს თითქმის მთლიანად აღედგინათ ყოფილ რუსეთის იმპერიასთან 1877 წლამდე არსებული საზღ-

ვარი, დაიბრუნეს 1877-1878 წწ. ომში დამარცხების შემდეგ რუსეთისათვის დათმობილი მიწები – ყარსის ოლქი, მასში შემავალი არტაანი მიმდებარე ტერიტორიითურთ, ბათუმის ოლქის სამხრეთი ნაწილი. თურქი დიპლომატები მთელ ბათუმის ოლქს მოითხოვდნენ, მაგრამ, საბოლოოდ, უარი თქვეს მის ჩრდილოეთ ნაწილზე (3 ათასი კვ. კმ).

ქ. ბათუმისა და მისი რაიონის (აჭარის) სტატუსი განისაზღვრა „მოსკოვის ხელშეკრულების“ II მუხლით:

„თურქეთი თანახმაა საქართველოს დაუთმოს სიუზერენიტეტი ბათუმის ნავსადგურზე და იმ ტერიტორიაზე, რომელიც მდებარეობს ამ ხელშეკრულების პირველ მუხლში მითითებული საზღვრის ჩრდილოეთით და შეადგენს ბათუმის ოკრუგის ნაწილს, იმ პირობით, რომ ამ მუხლში მითითებული ადგილების მოსახლეობა ისარგებლებს ფართო ავტონომიით ადმინისტრაციულ საკითხებში...“ [Документы, 1959].

აღსანიშნავია, რომ ხელშეკრულების ტექსტში ნამდვილად წერია „სიუზერენიტეტი“ და არა „სუვერენიტეტი“. სიტყვა „სიუზერენიტეტი“ დაახლოებით გულისხმობს „ვასალურ დამოკიდებულებას“ და ეს ტერმინი შესთავაზა თურქულმა დელეგაციამ (მისმა წევრებმა იცოდნენ ფრანგული ენა). სხვათა შორის, რსფსრ-ის მხარე ამჯობინებდა გამოეყენებინათ სიტყვა – „სუვერენიტეტი“, რაც „სრულუფლებიან მფლობელობას“ უტოლდება, მაგრამ განსაკუთრებული დაჟინება არ გამოუჩენია. „სიუზერენიტეტი“ თუ „სუვერენიტეტი“, უფრო სიტყვებით თამაშს წააგავდა: კრემლში იცოდნენ, რომ ბათუმი შედიოდა საბჭოთა საქართველოს შემადგენლობაში, ანუ რეალურად ექცეოდა რსფსრ-ის სრული გავლენის სფეროში.

1921 წლის აპრილში ქ. ალექსანდროპოლი და მისი მაზრა თურქეთმა დაცალა, რკინიგზის ხაზი სამხრეთისაკენ, ნახჭევანის მიმართულებით, სომხეთის სსრ-ს დაუბრუნა, მაგრამ „20

ვერსით“ დასავლეთით არ გადაწეულა: საზღვარი გაჰყვა მდინარეების მდ. არფა-ჩაის (ახურიანის) და მდ. არაქსის ტალღეებს (შუა ხაზს), ისე, როგორც „ალექსანდროპოლის ხელშეკრულებაში“ იყო ჩანერილი, რკინიგზის ხაზიდან დასავლეთით სულ რამდენიმე კილომეტრში. თურქეთის მხრიდან ერთგვარი დათმობა იმაში გამოიხატა, რომ ყარსის ოლქის მცირე ჩრდილო-აღმოსავლეთი ნაწილი საბჭოთა სომხეთს დარჩა.

თურქეთმა თავის შემადგენლობაში დაიტოვა 1920 წლის შემოდგომაზე სომხეთის რესპუბლიკისაგან დაპყრობილი სურმალუს მაზრა (3 688 კვ. კმ). ამ მაზრის ტერიტორია 1828 წლიდან შედიოდა რუსეთის იმპერიის, ხოლო 1918-1920 წლებში სომხეთის რესპუბლიკის შემადგენლობაში.

ალექსანდროპოლში მოლაპარაკებისას სომხური დელეგაცია ძალიან ცდილობდა სურმალუს მაზრის შენარჩუნებას. მაგრამ, იმავე ტერიტორიას დიდ პოლიტიკურ მნიშვნელობას ანიჭებდა თურქეთი: მისი მეშვეობით ის უახლოვდებოდა ნახჭევანს, თუმცა იმ დროს ვერ მიაღწია მასთან უშუალო კონტაქტს. ეს რუკაზეც ჩანს (ნახ. 4).

არის ცნობა, რომ მოსკოვში გამგზავრების წინ თურქეთის დელეგაციის მეთაურს იუსუფ ქემალ-ბეის უკითხავს მუსტაფა ქემალ-ფაშასათვის: „ფაშა, თუკი რუსებმა ძალიან მოინდომეს ნახჭევანი, რა ვქნათ?“ რაზეც ქემალ-ფაშას უპასუხია:

„ნახჭევანი – ეს თიურქების კარიბჭეა. აქედან გამომდინარე, ყველა შესაძლებლობა გამოიყენეთ“ [Türk Dünyası Tarih Dergisi, Nisan 1992, Sayı 64. ციტირებულია ჯ. ჰასანლის მიხედვით (Гасанлы, 2011b)].

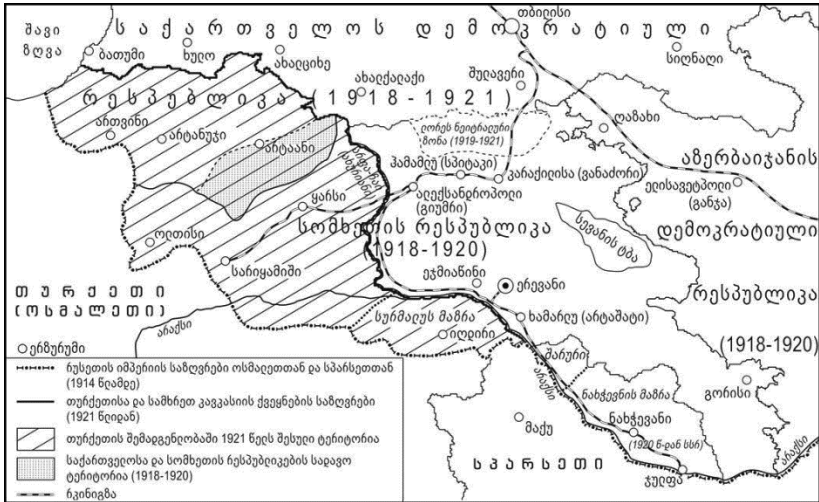
თურქული მხარემ ნახჭევანი ვერ მიიღო, მაგრამ მისი მოთხოვნით, „მოსკოვის ხელშეკრულების“ III მუხლში ჩაინერა, რომ ყოფილი ერევნის გუბერნიის ნახჭევნის მაზრის ტერიტორიაზე შექმნილიყო ავტონომია „აზერბაიჯანის პროტექტორატის ქვეშ იმ პირობით, რომ აზერბაიჯანი არ გადასცემს ამ

პროტექტორატს მესამე სახელმწიფოს“. „მესამე სახელმწიფოში“, რასაკვირველია, იგულისხმებოდა სომხეთის სსრ, თუმცა ამ ტერიტორიას (5 482 კვ. კმ) სპარსეთიც ესაზღვრებოდა და 1828 წლამდე ნახჭევანი სპარსეთის ერთ-ერთი სახანო იყო.

თურქული მხარის მოთხოვნით „ნახჭევნის საბჭოთა სოციალისტური რესპუბლიკის, აზერბაიჯანის სსრ-ის პროტექტორატის“ (ასე ეწოდებოდა მას 1931 წლამდე, როდესაც „პროტექტორატის“ ნაცვლად ის ოფიციალურად გახდა „ავტონომიური სსრ“) შემადგენლობაში შევიდა ყოფილი ერევნის გუბერნიის შარურ-დარალგიოზის მაზრის ტერიტორიის ნაწილიც (შარური), რომელსაც იმ დროს თურქეთის არმია აკონტროლებდა. მაგრამ შარურის ტერიტორიამაც იმ დროს ვერ უზრუნველყო თურქეთის უშუალო დამეზობლება ნახჭევანთან: ეს შესაძლებელი გახდა მხოლოდ 1932 წელს, როდესაც თურქეთმა და სპარსეთმა ტერიტორიების გაცვლის გზით შეცვალეს თავიანთი საზღვრის მცირე მონაკვეთების კონფიგურაცია და თურქეთს გაუჩნდა 9 კილომეტრის სიგრძის საზღვარი მდ. არაქსზე, რომლის გადაღმა მდებარეობს ნახჭევნის ავტონომიის ტერიტორია [Biger, 1995]. ამრიგად, თურქეთს გაუჩნდა მოკლე საზღვარი აზერბაიჯანთან, თუნდაც მის ექსკლავთან.

1921 წლის სასაზღვრო ცვლილებები ასახულია ნახ. 4-ზე, სადაც მოცემულია 1921 წლიდან არსებული თურქეთის საზღვარი საქართველოსთან და სომხეთთან. დანარჩენი საზღვრები ძირითადად თანამედროვე მდგომარეობითაა ასახული (გარდა 1932 წელს ჩატარებული თურქეთ-სპარსეთის საზღვრის ზემოაღნიშნული ცვლილებისა, რომელიც ამ რუკაზე არ ჩანს).

1921 წლიდან სომხეთ-საქართველოს საზღვარი „ლორეს ნეიტრალური ზონის“ ჩრდილოეთის ხაზზე გადის. ეს გადაწყვეტილება არ უკავშირდება „მოსკოვის ხელშეკრულებას“: ის კრემლმა დამოუკიდებლად მიიღო.

ნახ. 4. სამხრეთ კავკასიის საზღვრები „მოსკოვის ხელშეკრულების“ თანახმად

1920-იანი წლების დამდეგს კრემლში მიხვდნენ, რომ თურქების საბოლოო მიზანი იყო ერთობლივი საზღვრის შექმნა ენობრივად მოძმე აზერბაიჯანთან. ამიტომაც რსფსრ-ის მთავრობამ მიიღო ზომები, რათა ექსკლავად ექცია ნახჭევანი და დაეშორებინა ის აზერბაიჯანის ძირითადი ტერიტორიისათვის. კრემლმა ახალშექმნილი სომხეთის საბჭოთა სოციალისტური რესპუბლიკის ნაწილად ცნო ზანგეზურის მაზრის დასავლეთი ნაწილი (სომხურად *სიუნიქ*, ცენტრით ქ. გორისში), რომელიც ერთმანეთისაგან აშორებს ზემოხსენებულ ტერიტორიებს. კრემლმა არ გაიზიარა ბაქოს კომუნისტური მთავრობის არგუმენტები, რომ რუსეთის იმპერიის დროს ზანგეზურის მაზრა შედიოდა ელისავეტპოლის (განჯის) გუბერნიაში და იქ იყო შერეული, აზერბაიჯანულ-სომხური, მოსახლეობა.

„მოსკოვის ხელშეკრულებით“ ჩამოყალიბდა დღემდე მოქმედი საქართველო-თურქეთის, სომხეთ-თურქეთის საზღვრები და საზღვრის ნაწილი სომხეთსა და აზერბაიჯანს შორის.

თურქეთის საზღვრები სამხრეთ კავკასიასთან კიდევ ერთხელ დამტკიცდა 1921 წლის 13 ოქტომბრის „ყარსის ხელშეკრულებით“, რომელზეც სამხრეთ კავკასიის საბჭოთა რესპუბლიკების წარმომადგენლები აწერდნენ ხელს [Документы, 1960].

ხანდახან გამოითქმის ხოლმე უსაფუძვლო მოსაზრება, თითქოს „ყარსის ხელშეკრულებას“ რაღაც ვადა აქვს. სინამდვილეში ის **უვადოდაა დადებული**, საზღვრებთან დაკავშირებით კი მთლიანად იმეორებს იმავე წლის 16 მარტის „მოსკოვის ხელშეკრულების“ პირობებს.

1922 წლის 30 დეკემბერს საბჭოთა კავშირის დაარსების შემდეგ საქართველოს და სომხეთის საზღვრები თურქეთთან საბჭოთა კავშირ-თურქეთის საზღვრად იქცა. 1925 წლის მარტიდან 1926 წლის ივლისამდე ჩატარდა მისი დემარკაცია (ადგილზე მონიშვნა).

1991 წლის ბოლოს საბჭოთა კავშირის დაშლის შედეგად მოკავშირე რესპუბლიკები საერთაშორისო სამართლის სუბიექტებად გადაიქცნენ. თურქეთმა საქართველოს დამოუკიდებლობა 1991 წლის 16 დეკემბერს აღიარა. 1992 წლის 21 მაისს ხელი მოეწერა პროტოკოლს ქვეყნებს შორის დიპლომატიური ურთიერთობის დამყარების შესახებ, ხოლო იმავე წლის 30 ივნისს ორმა სახელმწიფომ დადო ხელშეკრულება „მეგობრობის, თანამშრომლობისა და კეთილმეზობლობის შესახებ“. ამ ხელშეკრულებაში მოხსენიებულია „ყარსის ხელშეკრულება“ იმ თვალსაზრისით, რომ მან საბოლოოდ დაადგინა საზღვარი ორ ქვეყანას შორის.

1992 წლის ხელშეკრულების გაფორმება საქართველოსათვის სასარგებლო გადაწყვეტილება იყო.

ერთობლივ საზღვარს აღიარებენ თურქეთი და აზერბაიჯანი. მაგრამ სომხეთსა და თურქეთს ჯერჯერობით (2021 წ.) არა აქვთ დამყარებული დიპლომატიური ურთიერთობებიც კი.

ეპილოგი დასკვნის მაგიერ

რაც შეეხება ზემოხსენებულ „დამატებით სიგნალს ლონდონიდან“, კრემლმა ის ორჯერ მიიღო.

პირველი სიგნალი იყო ის, რომ 1920 წლის 16 დეკემბერს საქართველოს უარი ეთქვა „ერთა ლიგაში“ მიღებაზე. მისი მიღების წინააღმდეგ, უპირველესად, წავიდა დიდი ბრიტანეთი, მას მხარი აუბა საფრანგეთმა და სხვა ქვეყნების რიგმა. არგუმენტად გამოყენებული იქნა ის, რომ „ერთა ლიგა“ ვერ შეძლებდა საქართველოს სხვა ქვეყნის აგრესიისაგან დაცვის უზრუნველყოფას [ავალიშვილი, 1929]. მხოლოდ ათმა სახელმწიფომ (მათ შორის იტალიამ, შვეიცარიამ, ნორვეგიამ, პორტუგალიამ, სპარსეთმა) დაუჭირა „ერთა ლიგაში“ საქართველოს მიღებას, მაშინ როცა იმ დროს საჭირო იყო სულ ცოტა 16 სახელმწიფოს მხარდაჭერა. არ დაგვაზინყდეს, რომ „ერთა ლიგის“ წევრები იმ დროს არ იყვნენ გერმანია, რუსეთი, აშშ, თურქეთი.

მეორე სიგნალი მოსკოვმა უშუალოდ მიიღო, თუმცა ის მხოლოდ საქართველოს არ ეხებოდა. 1920 წლის ბოლოდან ლონდონში მიმდინარეობდა მუშაობა „ანგლო-რუსულ სავაჭრო ხელშეკრულებაზე“, რომელსაც 1921 წლის 16 მარტს მოენერა ხელი, მაგრამ მისი ტექსტის მოსკოვთან შეთანხმებული პოლიტიკური ნაწილი უფრო ადრე ჩამოყალიბდა და იქ ეწერა, რომ ინდოეთისა და ავღანეთის საქმეებში რუსეთის ჩაურევლობის პირობის სანაცვლოდ,

„ბრიტანეთის მთავრობა აძლევს ანალოგიურ პირობას რუსეთის საბჭოთა მთავრობას იმ ქვეყნებთან დაკავშირებით, რომლებიც წარმოადგენდნენ ყოფილი რუსეთის იმპერიის ნაწილებს და ახლა დამოუკიდებლები გახდნენ“ [Ulmann, 1972, 474].

ეს გარიგება საქართველოსაც ეხებოდა, რომელიც მსოფლიოს გეოპოლიტიკურ დაფაზე პაიკივით გაიცვალა.

ბრიტანულ პოლიტიკას „ლალატს“ ვერ დავარქმევთ, რადგან არავითარი პასუხისმგებლობა საქართველოს მიმართ დიდ ბრიტანეთს არ აუღია უბრალო მიზეზის გამო: ეკონომიკური ან სტრატეგიული ინტერესი აქ მას არ გააჩნდა. კავკასიაში ბრიტანეთისათვის საინტერესო შეიძლებოდა ყოფილიყო მხოლოდ ბაქოს ნავთობი და, შესაბამისად, ბათუმის ნავთობტერმინალი. მაგრამ,

- უკვე 1908 წელს ბრიტანელებმა აღმოაჩინეს და აითვისეს მასჯედე-ე სოლეიმანის ნავთობის დიდი საბადო სამხრეთ სპარსეთში;
- 1913 წელს ბრიტანელებმა ქ. აბადანში (მდ. შატ ალ-არაბის სპარსეთის ნაპირზე) ააშენეს მსოფლიოში უდიდესი ნავთობგადამამუშავებელი ქარხანა;
- 1918 წლიდან ბრიტანეთი უწევდა კონტროლს მესოპოტამიას (ერაყს), სადაც ასევე იყო ნავთობის დიდი საბადოები;
- ბრიტანელების კონტროლქვეშ იყო ნეფლი ნავთობისა და მისი პროდუქტების საზღვაო სატრანსპორტო არტერიები, მათ შორის სუეცის არხი.

ბრიტანეთს არ უღირდა ბაქოს ნავთობისათვის ომის დაწყება რუსეთთან, რომელიც 1920 წლის აპრილის ბოლოდან მყარად დადგა აფშერონის ნახევარკუნძულზე და, სწრაფად ბრუნდებოდა მთელ სამხრეთ კავკასიაში. ამდენად, ბრიტანეთისათვის ბათუმი მნიშვნელობას კარგავდა. 1920 წლის ივლისში ბრიტანეთის არმიის ნაწილები (ფორმალურად „მოკავშირეთა ძალები“) გავიდნენ ბათუმიდან და ქალაქი და ოლქი საქართველოს გადასცეს.

1921 წლის 20 მარტს ქართულმა სამხედრო ნაწილებმა ბათუმიდან განდევნეს ცხრა დღით ადრე იქ შესული თურქული ჯარის ნაწილები, რომლებსაც „მოსკოვის ხელშეკრულების“ თანახმად ისედაც უნდა დაეცალათ ქალაქი და მიმ-

დებარე ტერიტორია. მაგრამ თურქები ფეხს ითრევდნენ და აუცილებელი გახდა სამხედრო ძალის გამოყენება.

მას შემდეგ, რაც ქართულმა ჯარმა წარმატებით ჩაატარა ეს სამხედრო აქცია, ქალაქი, წინასწარი შეთანხმებისამებრ, ბოლშევიკების „ნითელ არმიას“ ჩაბარდა.

როგორც ჩანს, ოთხი დღით ადრე „მეგობრობისა და ძმობის ხელშეკრულების“ ხელმომწერმა ერთი-ერთმა მხარემ „უხერხულად“ მიიჩნია თვითონვე ჩაეტარებინა სამხედრო ოპერაცია მეორე ხელმომწერი მხარის („ძმისა და მეგობრის“) წინააღმდეგ!

ლიტერატურა:

ავალიშვილი, ზურაბ. *საქართველოს დამოუკიდებლობა*, თბილისი, 1929.

გაჩეჩილაძე, რევაზ. სევრის ხელშეკრულების 100 წლისთავი, *Interpressnews*, 10.08.2020.

გაჩეჩილაძე, რევაზ. *საქართველო მსოფლიო კონტექსტში*. მე-2 განახლებული გამოცემა, თბილისი, სულაკაურის გამ-ბა, 2017.

Московская первая русско-турецкая конференция 1920 года [https://www.genocide.ru/enc/conference1.htm]

Гасанлы, Джамаль. Географические, исторические и политические условия указали нам путь в Россию [https://www.regnum.ru/news/1450393.html]. 29.09.2011

Гасанлы, Джамаль. Российско [турецкая конференция в Москве 1921 года: известные и неизвестные страницы [https://www.regnum.ru/news/1453778.html]. 08.10.2011.

Документы внешней политики СССР. Том 4. 19 марта 1920 г. – 18 марта 1921 г. Москва, 1959.

Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 года. Под редакцией Н.А. Тройницкого. Том 2. Санкт-Петербург, 1905.

Biger, Gideon. (ed.) *The Encyclopedia of International boundaries*. New York: Facts on File, 1995.

Fromkin, David. A Peace to End All Peace: The Fall of the Ottoman Empire and the Creation of the Modern Middle East. London: Macmillan, 2009.

Hovannisian, Richard G. The Republic of Armenia. Volume IV. Between Crescent and Sicle. Partition and Sovietization. University of California Press. Berkeley-Los Angeles – London, 1996.

Ullmann R.H. The Anglo-Soviet Accord. Princeton University Press, 1972.

**ტომონიშური ცვლილებები, როგორც
მოსახლეობის ეთნიკური სტრუქტურისა
და ცვალებადი იდეოლოგიის ანარქიკლი**

(სომხეთის მაგალითზე)¹

შესავალი

საკმაოდ ხშირად, ადგილის სახელები ასახავენ იმ ეთნოსის ენას, ვინც გარკვეულ ტერიტორიაზე ადრე სახლობდა. ამ თვალსაზრისით, განსაკუთრებით კონსერვატიულია ჰიდრონიმები, სხვადასხვა წყალსატევებისა და ნაკადების სახელები.

ასე, მაგალითად, ჩრდილოეთ რუსეთის მდინარეებისა და ტბების სახელები (*ვოლგა, მოსკვა, ოკა, კამა, ლადოგა, ნევა* და სხვ.) ეტიმოლოგიურად ფინური ენებით აიხსნება და ნათლად მიუთითებს, რომ სლავებამდე იმავე ტერიტორიაზე ფინურენოვანი ტომები სახლობდნენ.

ინგლისში რამდენიმე მდინარის სახელი *ეივონი (Avon)*, მიუთითებს იმაზე, რომ გერმანულ ტომებზე, ანგლო-საქსებზე, ადრე იმავე ტერიტორიაზე უცხოვრია კელტურენოვან მოსახლეობას.

მცირე აზიაში, დღევანდელ თურქეთში, არა მარტო მდინარეების (მაგალითად, *საკარია < საგარიოს, მენდერეს < მენდროს* და სხვ.), არამედ დასახლებული პუნქტების რიგის სახელებიც კი (მაგალითად, *კაისერი < კაისარია, მანისა < მაგნესია, ტრაპზონ < ტრაპეზუს, სივას < სებასტია* და ა.შ.), მიუთითებს მათ ისტორიულ კავშირზე ბერძნულენოვან სამყაროსთან.

მოსახლეობის ეთნიკური შემადგენლობის ისტორიული ცვლილების პროცესს (რაც არც თუ იშვიათად ძალადობრივად

¹ გამოქვეყნდა როინ მეტრეველის დაბადების 70 წლისთავისადმი მიძღვნილ კრებულში „ისტორიანი“, თბილისი, 2009.

ხდებოდა, მაგრამ, ხანდახან, მშვიდობიანადაც, როდესაც სხვადასხვა მიზეზით ძირითადად გაუკაცრიელებულ ტერიტორიაზე სახლდებოდა ძველი მოსახლეობისაგან ენობრივად განსხვავებული ელემენტი), ხშირად მოსდევდა ტოპონიმური ცვლილებები.

ტოპონიმური ცვლილების ფაქტები XX საუკუნეშიც საკმაოდ იყო. მაგალითად, II მსოფლიო ომის შემდეგ, 1945 წელს, გამარჯვებული მოკავშირეების მიერ გერმანული აღმოსავლეთ პრუსიის რუსეთის, პოლონეთისათვის და ლიუტუვისათვის მიკუთვნებამ და იქიდან გერმანული მოსახლეობის სრულმა აყრამ გამოიწვია ამ ახალშეძენილ ტერიტორიაზე ძველი ტოპონიმების შეცვლა: მდინარეების გერმანული სახელებიც კი სლავურითა და ლიეტუვურით შეიცვალა, აღარაფერს ვამბობ დასახლებულ პუნქტებზე (მაგალითად, *კენიგსბერგი კალინინგრადად* იქცა, *მემელი – კლაიპედად*). გერმანიის აღმოსავლეთ მიწებისა და პომერანიის პოლონეთისათვის გადაცემას, რაც ერთგვარი კომპენსაცია იყო პოლონეთის აღმოსავლეთ ნაწილის საბჭოთა კავშირის მიერ ანექსირებისათვის, ანალოგიური შედეგი მოჰყვა. ამასთან, ვინაიდან პოლონეთისათვის გადაცემული ტერიტორია ისტორიულად იყო სლავურ-გერმანული ეთნიკური შეხების რაიონი, სლავიზებული ტოპონიმებში არც თუ იშვიათად იკითხება მათი გერმანული (ან, ადრე სლავური და შემდგომში გერმანიზებული) სახელები: მაგალითად, გერმანული *დანციგი* – პოლონურად არის *ვდანსკი*, *შტეტინი* – *შტეცინი*, *ოპელნი* – *ოპოლიე*, *ბრესლაუ* – *ვროცლავი* და ა.შ.

XX საუკუნეში ტოპონიმური ცვლილებები მიმდინარეობდა სამხრეთ კავკასიაშიც. საბჭოთა პერიოდში ეს განსაკუთრებული ინტენსივობით ხდებოდა სომხეთის სსრ-ში, რაც დაკავშირებული იყო ძვრებთან მისი მოსახლეობის ეთნიკურ სტრუქტურაში და, გარკვეულწილად, ოფიციალურ სახელმწიფო იდეოლოგიასთან.

XX საუკუნის განმავლობაში სომხეთის მოსახლეობის ეთნიკური სტრუქტურის ცვლილებას საკმაოდ კარგად ასახავს ოფიციალურად დაკანონებული ცვლილებები ტოპონიმიკაში.

სტატიაში მოყვანილია სომხეთის სსრ-ში და დამოუკიდებელ სომხეთის რესპუბლიკაში განხორციელებული ტოპონიმური ცვლილებების ანალიზის ცდა. გაკეთებულია ერთგვარი შედარება საქართველოში განხორციელებულ ანალოგიურ ცვლილებებთან.

ცვლილებები სომხეთის სსრ-ის ტოპონიმიაში: იდეოლოგიური მომენტი

საბჭოთა პერიოდში განხორციელებული პირველი ტოპონიმური ცვლილება იყო რუსების მიერ 1837 წელს დაარსებული ციხე-სიმაგრე *ალექსანდროპოლისათვის* (1840 წლიდან ის ქალაქად გამოცხადდა) სახელის გამოცვლა: მის ნაცვლად 1924 წელს გაჩნდა საბჭოთა კავშირის დამაარსებლის, ახალგარდაცვლილი ვლადიმირ ლენინის სახელის მქონე ქალაქი *ლენინაკან-ი*. 1991 წელს მას, როგორც მიიჩნევენ, აღუდგა ისტორიული სახელი *კუმაირი*, რომლის გამოთქმაც მალევე გახდა *გიუმრი* (ასეთი სახელით იცნობდნენ მას თურქეთში).

საქართველოს მხრიდან სომხეთში ავტომობილით შესვლისას, თუკი სევანის ტბის გვერდით გამავალი ავტოსტრადით იმგზავრებთ, საქართველოსთან უახლოეს ნოემბერიანის რაიონში თავიდანვე შეგვხვდებათ სოფლების რიგი, რომელთა სახელები აშკარად ახალია და საკმაოდ „მილიტარისტული“: ერთ-ერთ პირველ სოფელს *ჰალთანაკ* (გამარჯვება) ჰქვია, მომდევნოს – *ზორაკან* (მძლეველი), შემდეგს – *ბერდავან* (ციხის სოფელი). საქართველოსა და აზერბაიჯანის საზღვრებთან უახლოეს ქალაქს ჰქვია *ნოემბერიან-ი*, რაც მაშინვე აჩენს ასოციაციას საბჭოთა პერიოდთან, რადგან სომხეთში საბჭოთა ხელისუფლება 1920 წლის 29 ნოემბერს გამოაცხადა უკვე გასაბჭოებული აზერბაიჯანის ტერიტორიიდან შემოსული მე-11 წითელი არმიის მიერ შემოყვანილმა სოხელი კომუნისტების ჯგუფმა (რევოლუციურმა კომიტეტმა) და სწორედ ამ დასახლებულ პუნქტში, რომელსაც იქამდე *ბარანა* ერქვა.

თუ დასახლებულ პუნქტს ეწოდება (ქართულ თარგმანში) „ნაყოფიანი“, „ყვავილნარი“, „ყვავილშენი“, „მხიარული“, „მომავალი“, „მდინარისპირი“, „მთისკალთა“, „ბაღვენახი“, „მზე/მზიური“, „სინათლის წყარო“, „შირაკის შესასვლელი“, „ქვითნაშენი“, „ახალშენი“, „ოქროს ვაზი“, „ვაზაშენი“, „გამარჯვება“, „მძლეველი“, „ახალსოფელი“, „წითელსოფელი“, „ნათელსოფელი“, „ზღვისსოფელი“ (ზღვის როლს სევანის ტბა ასრულებს!) და ა.შ. ადვილი მისახვედრია, რომ ეს ახალი სახელია და მაშინვე ჩნდება კითხვა – რა ერქვა მას ადრე?

როდესაც ზოგი (საკმაოდ მრავალრიცხოვანი) სომხური სოფლისა და ქალაქის სახელის ეტიმოლოგიას უკვირდები, ისინი იმდენად გამჭვირვალეა, რომ ადვილი მისახვედრია მათი ახალი წარმომავლობა. მაგალითად, „**ნორ**“-ით („ახალი“) დაწყებული თითქმის ყველა სახელი თურქეთში მდებარე ქალაქებისა ან სოფლების დასახელებას უძღვის წინ: ასეთია **ნორ ერზნკა** (ერზინჯანი), **ნორ ხარბერდ** (ხარფუთი), **ნორ კესარია** (კაისერი), **ნორ ქიურინ**, **ნორ არტაგეს**, **ნორ ჰაჭენ**, **ნორ გელი**, **ნორ ართამეთ** და სხვ. ეს სახელები მათ დაარქვეს თურქეთის ქალაქებიდან ან მათი მიმდებარე რაიონებიდან 1915-1918 წლებში ლტოლვილმა სომხებმა.

იდეოლოგია ძალიან ნათლად ჩანს XX საუკუნის ტოპონიმიკაში, როდესაც ქალაქს ან სოფელს ჰქვია კომუნისტური ეპოქის ლიდერებისა და თვით იმ ეპოქის აღმნიშვნელი სახელი. ასეთია, მაგალითად, ასეთია დასახლებული პუნქტები, რომელთაც დღემდე ეწოდებათ **მიასნიკიან**, **ხანჯიან**, **შაჰუმიან**, **ლუკაშინ**, **ყდანოვ**, **ძერჟინსკი**, **ბაგრაშიან**, **ოქტემბერ**, **სოვეტაკან** (ყველა ესენი ქ. ერევნის დასავლეთით მდებარე არმავირის მარზში მდებარეობს; თვით ქ. **არმავირს** კი 1992 წლამდე **ოქტემბერიანი** ერქვა). სხვა მსგავსი სახელებია **სვერდლოვ**, **სპანდარიან**, **კამო**, **გაგარინ**, **ნოემბერიან** და ა.შ.

* **ოქტომბერი** (სომხურად **ოქტემბერ**) – 1917 წლის ბოლშევიკური რევოლუციის სიმბოლო იყო; **ნოემბერ**, როგორც ითქვა, უკავშირდება

ზოგ ქალაქსა და სოფელს სომეხი და რუსი პოეტების სახელები დაარქვეს – *საიათ-ნოვა, აბოვიან, ნალბანდიან, თუმანიან, პროშიან, ჩარენცაევან, პარუირ სევაკ, პუშკინო, გრიბოდოვ, ლერმონტოვ, მაიაკოვსკი*.

1991 წლიდან შეიცვალა საბჭოთა პერიოდის კომუნისტური სახელების მხოლოდ ნაწილი, მაგალითად ქალაქი *კრასნოსელსკი*-ი ახლა *ჩამბარაკი*-ია; ქალაქი *კაშო* (რომელსაც რუსეთის იმპერიის პერიოდში *ნოვო-ბაიაზეტ*-ი ერქვა) ახლა არის *გავარი*; *ლუკასიან*-ი – *აშოცქი*-ი გახდა (რუსეთის იმპერიის დროს ამ უკანასკნელს *Канкули/ყაიყული* ეწოდებოდა).

კომუნისტური ეპოქისათვის დამახასიათებელი სახელების დიდი უმრავლესობა სომხეთში დღემდე შენარჩუნებულია, ვინაიდან იქ მიიჩნევენ (და, მგონი, სამართლიანადაც), რომ საბჭოთა სომხეთის დროსაც მათი ეროვნული სახელმწიფოს მშენებლობა გრძელდებოდა. ბოლშევიკ მოღვაწეებს *სტეფან შაჰუმიანს* (შაუმიანს), *ალექსანდრ მიასნიკიანს*, *ხანჯიანს* და სხვებს სომხეთში ჯერაც პატივს მიაგებენ – მათი ძეგლებიც კი შენარჩუნებულია!

როგორც გამოკვლევამ გვიჩვენა, ყველა ზემოჩამოთვლილ და მრავალი სხვა დასახლებულ პუნქტს (აგრეთვე ბევრ ფიზიკურ-გეოგრაფიულ ერთეულს) ასეთი სახელები დაერქვათ მას შემდეგ, რაც მათ გამოცვალათ თიურქული* (რამდენიმე შემთხვევაში – რუსული) სახელები. ეს ძირითადად საბჭოთა პერიოდში მოხდა.

1920 წლის 29 ნოემბერს სომხეთში საბჭოთა ხელისუფლების გამოცხადებას.

- * სიტყვა „თიურქი“ გამოყენებულია „თიურქულენოვანი“ ხალხების (თურქები, აზერბაიჯანელები, თურქმენები, ყარაფაფახები, თათრები, ყირგიზები, იაკუთები, ბაშკორთები/ბაშკირები, ჩუვაშები და სხვ. და ა.შ.) კრებით სახელად. ამ საშუალებით ვასხვავებ [ანატოლიელ] თურქებსა და სხვა „თიურქულენოვან“ ხალხებს. გერმანულად მსგავსი განსხვავება კეთდება Turken/Türken-ის, რუსულად – турки/турки-ის მეშვეობით. ქართულში მე-19 საუკუნიდან აღარ ვიყენებთ ა-ს („აე“ ან „იოტა“) და ამიტომ „ი“-თი ვკმაყოფილდებით!

ტოპონიმიკის შეცვლა: საგარეო პოლიტიკური ფაქტორი

1935 წლიდან დაიწყო არასომხური წარმოშობის ტოპონიმების მასობრივი შეცვლა. გეოგრაფიული სახელების ყველაზე დიდი რაოდენობა შეიცვალა 1940-იანი წლების მეორე ნახევარში, მათ შორის მხოლოდ 1946 წელს – 120 დასახლებული პუნქტისა!

სომხეთის ტოპონიმიკის ტრანსფორმაციის ეს დროითი პიკი დაკავშირებულია საბჭოთა კავშირის საგარეო პოლიტიკასთან.

II მსოფლიო ომის ბოლო წელს საბჭოთა კავშირმა მკვეთრად გაამწვავა ურთიერთობა თურქეთთან. სტალინმა საბაზად გამოიყენა ის, რომ II მსოფლიო ომის პერიოდში თურქეთი ატარებდა „ორაზროვან პოლიტიკას“.

ეს „ორაზროვნება“ იმაში გამოიხატებოდა, რომ დიდ ომში ჩაბმისათვის თავის ასარიდებლად თურქეთი ცდილობდა მძიმე საერთაშორისო ვითარებაში ლავირებას. მსოფლიო ომის დაწყებიდან თვენახევრის შემდეგ, 1939 წლის 14 ოქტომბერს, ანკარაში ხელი მოეწერა „*ბრიტანეთ-საფრანგეთ-თურქეთის ურთიერთდახმარების ხელშეკრულება*“, რომლითაც ევროპელ მოკავშირეებს ეძლეოდათ შავ ზღვაში შესვლის უფლება, ფაქტობრივად, ნაცისტური გერმანიის ინტერესების აღსაკვეთად. იმ დროს კი ძალაში იყო გერმანია-საბჭოთა კავშირის ე.წ. „მოლოტოვ-რიბენტროპის პაქტი“. საკმაოდ მალე, 1940 წელს, საფრანგეთი დამარცხდა. 1941 წელს გერმანიამ დაიპყრო საბერძნეთი, რომელიც ბრიტანულმა ძალებმა ვერ გადაარჩინეს. იმ წლის მაისში ვერმახტის ნაწილები საბერძნეთიდან თურქეთის საზღვართან მივიდნენ. ასეთ ვითარებაში, 1941 წლის 18 ივნისს, თურქეთმა ხელი მოაწერა ხელშეკრულება გერმანიასთან „*მეგობრობისა და საზღვრების ხელშეუხებლობის შესახებ*“. აღსანიშნავია, რომ მოსკოვმა უარი განაცხადა თურქეთის შეთავაზებაზე დაედოთ ანალოგიური ხელშეკრულება საბჭოთა კავშირთან. ომის დროს თურქეთს არმია მობილიზებული ჰყავდა, რაც, თავის მხრივ, საბჭოთა კავშირს აიძულებდა კავკასიაში

ჰყოლოდა სათანადო სამხედრო ძალა. ამან სტალინს საბაზი მისცა „განაწყენებულის როლი“ ეთამაშა.

რეალურად სტალინს სურდა ბოსფორისა და დარდანელის სრუტეებში გაბატონება. ექსპანსიონისტური მიზნიდან ყურადღების გადატანის მიზნით სტალინმა დაავალა საქართველოსა და სომხეთის კომუნისტურ ხელმძღვანელობას, რათა იქ ალექსანდრე საკითხი თურქეთისაგან „ისტორიული ტერიტორიების დაბრუნების შესახებ“, პრაქტიკულად – 1878-1917 წლებში რუსეთის იმპერიის საზღვრის აღდგენის შესახებ. სომეხმა და ქართველმა ისტორიკოსებმა ტერიტორიული პრეტენზიები შუა საუკუნეებისა და უფრო ადრინდელ ტერიტორიებზეც გაავრცელეს. ამ პროპაგანდისტული კამპანიის უარყოფითი შედეგი იყო თურქეთის სასაზღვრო რაიონებში შემორჩენილი ქართულ-ენოვანი მოსახლეობის გადასახლება თურქეთის შიდა რაიონებში ან მათი თურქიზაციის დაჩქარება. იქამდე, 1944 წლის ბოლოს, სამხრეთ საქართველოდან, მესხეთიდან, შუა აზიაში გადასახლეს მუსლიმი მოსახლეობა, მათ შორის ორენოვანი – თურქულ-ქართულად მოლაპარაკე. იმავე პერიოდში მუსლიმების ნაწილი ჩრდილოეთ საბჭოთა სომხეთიდანაც გადასახლეს.

1945 წელს კრემლმა თურქეთს საზღვრების გადასინჯვა მოსთხოვა. ამას განსაკუთრებული ენთუზიაზმით მიესალმნენ საბჭოთა სომხეთში, სადაც ეს გაგებული იქნა, როგორც მათი რესპუბლიკისათვის „დასავლეთ სომხეთის“ შემოერთების განზრახვა. სომხეთში ამაზე ფილმიც კია გადაღებული, რომელსაც ირონიული სახელი დაარქვეს „Армянский поход Сталина“, რომელიც არ შემდგარა!

თურქეთის დამარცხების შემთხვევაში სტალინი გეგმავდა შავი ზღვის სრუტეებზე, ანუ სტამბოლზე, გაბატონებასაც. მაგრამ საბჭოთა კავშირ-თურქეთის ომი არ შედგა, რადგან ვაშინგტონი არაორაზროვნად დაემუქრა მოსკოვს ატომური იარაღის გამოყენებით, რომელსაც აშშ იმ დროს (1949 წლამდე) მონოპოლიურად ფლობდა. თურქეთის რესპუბლიკის ტერიტორიული მთლიანობა შენარჩუნდა.

სომხეთის სსრ-ის საშინაო პოლიტიკის ნაწილად კი იქცა თიურქული ტოპონიმის მოშორება საკუთარი ადმინისტრაციული რუკიდან.

ტოპონიმის შეცვლა: დემოგრაფიული ფაქტორი

სომხეთის ყველა დასახლებული პუნქტის სახელის შეცვლას წინ უსწრებდა მისი მოსახლეობის ეთნიკური სტრუქტურის შეცვლა: აზერბაიჯანული, თურქული ან ქურთული მოსახლეობა სომხურმა ჩაანაცვლა.

ტოპონიმური ცვლილებების ახალი ტალღა 1980 წლების ბოლოს – 1990-იანი წლების დამდეგს აგორდა, როდესაც მთიან ყარაბაღთან დაკავშირებული 1988 წელს დაწყებული ეთნო-ტერიტორიული კონფლიქტის გამო სომხეთში მცხოვრები აზერბაიჯანული მოსახლეობა მთლიანად განიდეგნა სომხეთის ტერიტორიიდან და ყველა მათ ნასოფლარს სახელი შეეცვალა.

ასე მაგალითად, სომხეთის ჩრდილო-დასავლეთ კუთხეში მდებარე **ამასიის რაიონში**, 1979 მოსახლეობის სრულიად საკავშირო აღწერის თანახმად მოსახლეობის 82 პროცენტი აზერბაიჯანულად იყო ჩანერილი. სინამდვილეში მათი დიდი ნაწილი სუნიტი იყო და, ამდენად, „თურქად“ უნდა აღწერილიყო, მაგრამ საბჭოთა აღწერების დროს ყველა თიურქულენოვან ადამიანს სამხრეთ კავკასიაში „აზერბაიჯანულად“ აღწერდნენ.

მას შემდეგ, რაც აზერბაიჯანული მოსახლეობა განიდეგნა, ამასიის რაიონი 1989 წლის შემდეგ ეთნიკურად მთლიანად სომხური გახდა და იქ მდებარე 24-ვე სოფელს სახელი შეეცვალა: მათ სომხური სახელები ეწოდა. იმავე მიზეზით და იმავე დროს შეეცვალა სახელი ყოფილი **კრასნოსელსკის რაიონის** 12 სოფელს, ყოფილი **კალინინის რაიონის** 10 სოფელს: უკანასკნელი რაიონებიდან აზერბაიჯანულთან ერთად რუსული მოსახლეობაც წავიდა (ეს უკანასკნელი – ნებაყოფლობით).

სომხეთში ამტკიცებენ, რომ საბჭოთა და დამოუკიდებლობის პერიოდში აღადგინეს ძველი სომხური სახელები, რომლებიც არსებობდა იქამდე, ვიდრე ამ ტერიტორიაზე შუა საუკუნე-

ებში თიურქული ტომები დამკვიდრდებოდნენ და საკუთარ ტოპონიმებს დაამკვიდრებდნენ.

ჩანართი

შედარებისათვის: საბჭოთა საქართველოშიც, ძირითადად 1930-1950-იან წლებში, იყო ტოპონიმების შეცვლის ტენდენცია. მაგალითად, 1932 წელს სოფელი *ბარმაქსიზი* დაბა *წალკად* იქცა (მას ისტორიული სახელი ალუდგინეს); 1944-48 წლებში ალუდგა ძველი სახელი სოფელ *ალბულაღს* – ის *თეთრინყაროდ* იქცა. ამავე დროს ზოგიერთ დასახლებულ პუნქტს ან ახალი სახელი გამოუგონეს ან სხვაგან მდებარე სოფლის/ქალაქის სახელი მისცეს: ასე მაგალითად, *ბაშკიჩეთი* – დმანისად იქცა (ისტორიული დმანისი მოშორებით მდებარეობს), *ყარაია* (*ყარაიაზი*) – გარდაბნად, *ბორჩალო* – მარნეულად.

იდეოლოგიური მოსაზრებით რამდენიმე ქალაქს დაერქვა ბოლშევიკი მოღვაწეებისა და ერთი კომუნისტი პოეტის – ლენინის, სტალინის, მახარაძის, ცხაკაიას, ორჯონიკიძის, წულუკიძის, მაიაკოვსკის – სახელები. 1989 წლის შემდეგ მათ დაუბრუნეს ძველი სახელები *ახალგორი*, *ოზურგეთი*, *სენაკი*, *ხარაგაული*, *ხონი*, *ბაღდათი*. სტალინის ქართული სახელი – *ცხინვალი* – ჯერ კიდევ 1961 წელს ალუდგინეს. დღემდე შენარჩუნებულია მხოლოდ დაბა შულავერისათვის მინიჭებული ბაქოელი ბოლშევიკი კომისრის *სტეფან შა(ჰ)უმიალის* სახელი.

1941 წელს მსოფლიო ომში საბჭოთა კავშირის ჩართვის შემდეგ, საქართველოში საუკუნეზე მეტხანს მცხოვრები გერმანელები ყაზახეთში გადაასახლეს, ხოლო მათ მიერ XIX საუკუნეში დაარსებულ დასახლებულ პუნქტებს 1943-1944 წლებში სახელები გამოუცვალეს. გერმანელი კომუნისტის *როზა ლუქსემბურგის* სახელი *ბოლნისზე* შეიცვალა (იმპერიის პერიოდში მას *ეკატერინენფელდი* ერქვა), თუმცა ისტორიული ბოლნისი ცოტა მოშორებით მდებარეობს, სოფელი *ტრაუბენბერგი* – *თამარისი* გახდა, *გრიუნტალი* – *რუისპირი*, *გოფნურშტალი* – *ახალშენი*, *ვალდჰაიმი* – *კიროვისი* და ა. შ.

1932-1976 წლებში საქართველოში სულ 95 დასახლებულ პუნქტს გამოეცვალა სახელი, მათგან თიურქულიდან ქართულზე შეიცვა-

ლა 60-იოდე პუნქტის სახელი [საქართველოს სსრ ადმ.-ტერ. დაყოფა, 1977]. ასეთი ცვლილებების დიდი ნაწილი აჭარაზე მოდიოდა, სადაც გამოიცვალა ისეთი ოდიოზური სახელები, როგორიც იყო *კაკაოლეები, ყადიოლეები, ახველოლეები, ძალღამერა* და სხვ.

ეს რიცხვი [„95“] არ ითვალისწინებს აფხაზეთის ასსრ-ში ტოპონიმების პოლიტიკურად ანგაჟირებულ ცვლილებებს 1940-50-იან წლებში. 1948 წლის 3 სექტემბერს აფხაზეთის მრავალ დასახლებას ძირითადად ქართული სახელები მისცეს, მაგრამ 7 წლის შემდეგ, 1955 წლის 16 აპრილს, მათ უმრავლესობას ან დაუბრუნეს ძველი სახელი, ან გამოუგონეს ახალი, აფხაზური, სახელები. ტოპონიმური ცვლილებები არ იყო განპირობებული დემოგრაფიული ცვლილებებით. ეს იყო საკმაოდ გაუაზრებელი „ტოპონიმური ომი“, რომელშიც უპირატესობის მოპოვება მთლიანად დამოკიდებული იყო მოსკოვის უმაღლესი კომუნისტური ხელისუფლების განწყობაზე. სინამდვილეში, ეს „ტოპონიმური ომი“ აღმოჩნდა საქართველოს ჩრდილო-დასავლეთ პროვინციაში ეთნიკური დაპირისპირების ერთ-ერთი ეტაპი, რაც მოგვიანებით ეთნიკური კონფლიქტის საომარ ფაზაში გადაიზრდება. ამ საკითხზე მსჯელობა სცდება ამ სტატიის მიზანს.

ტოპონიმური ცვლილებების შედეგად საქართველოში გაჩნდა მრავალი დასახლება, რომელთაც პრიმიტიული და ერთფეროვანი სახელები დაერქვათ, მაგალითად, *ოქტომბერი, განახლება, ახალშენი, განთიადი, მთისუბანი* და ა.შ.

ამასთან ერთად, საქართველოში შეუნარჩუნდა თიურქული ტოპონიმები ასეთი სახელის მქონე დასახლებული პუნქტების აბსოლუტურ უმრავლესობას (ასეთია, *სადახლო, აღთაღლია, სოლანლული, ნავთლული, მულანლო, ლამბალო, გიაურ-არხი* და მრავალი სხვა).

სომხეთისაგან განსხვავებით, სადაც XX საუკუნის განმავლობაში ტოპონიმების ცვლილებას მასობრივი ხასიათი ჰქონდა, საქართველოში იმავე პერიოდში სახელი შეეცვალა დასახლებული პუნქტების სულ 6-7 პროცენტს, ხოლო სახელშეცვლილი სოფლებისა და ქალაქების მოსახლეობის ეთნიკური შემადგენლობა უცვლელი დარჩა. ეს არ ეხება ზემოხსენებულ გერმანულ სოფლებსა და სეპარატისტების მიერ 1990-იან წლებში ქართველებისაგან ეთნიკურად განმედილი რაიონებს.

სომხური ინტერპრეტაციაა, რომ თიურქებმა (აზერბაიჯანელებმა და თურქებმა) ადრე არსებული სომხური სახელები თარგმნეს და, ამდენად, თანამედროვე ცვლილებები ტოპონიმიკაში ძველი სახელების აღდგენას გულისხმობს.

ეს ინტერპრეტაცია სიმართლეს შეესაბამება, მაგრამ მხოლოდ ნაწილობრივ. ზოგიერთ შემთხვევაში, მართლაც მოხდა ძველი სომხური სახელის აღდგენა: მაგალითად, **ალაგოზის** მასივი კვლავ **არაგაცი** გახდა; **გოქჩის** ტბას (რაც თიურქულად „მოცისფეროს“ ნიშნავს: ასე იცნობდა მას ალექსანდრე ჭავჭავაძე, რომელმაც პოემა მიუძღვნა მას; უფრო ადრე ამ ტბას **გელაქუნს** უწოდებდნენ) დაუბრუნდა ისტორიული სახელი **სევანი**. ასი წლის წინანდელ რუკაზე „**სევანი**“ მითითებულია, როგორც მხოლოდ ტბის ჩრდილო-დასავლეთ ნაწილში მდებარე კუნძულის სახელი: 1940-იანი წლებიდან ტბის დონის დაწვევის გამო ეს კუნძული ნახევარკუნძულად იქცა.

შესაძლოა, სახელის აღდგენა მოხდა სხვა რამდენიმე შემთხვევაშიც. ცნობილი სათხილამურო კურორტი **ნალკაძორ**-ს 1930-იან წლებამდე თიურქულ (აზერბაიჯანულ) ენაზე **დარაჩიჩავ**-ი ეწოდებოდა – ორივე სახელი „ყვავილოვან ხევად“ ითარგმნება. ძველ რუკებზე ჩანს კიდევ, რომ **დარაჩიჩავ**-ი მთელ ხევს ერქვა და არა მარტო ერთ დასახლებულ პუნქტს. სომხეთში მიიჩნევენ, რომ ადგილის ისტორიული სახელი **ნალკაძორი** იყო: ეს იგივე „ყვავილოვანი ხევი“, ოღონდ სომხურად. ანალოგიურად, აღდგენილად ითვლება **სევქარ**-ი, რომელსაც **კარადაშ**-ი ერქვა (ორივე კომპოზიტი „შავ ქვას“ ნიშნავს), **იჯევან**-ი, რომელიც ადრე იწოდებოდა, როგორც **ქარავანსარაი** (ორივე სიტყვა „ქარავნის გზისპირა გასაჩერებელ სადგომს/სასტუმროს“ ნიშნავს). სოფელ **ართიზს** მართლაც აღუდგინეს ისტორიული სახელი **გელარდ**-ი, **კიპჩაკს** – **არიჩ**-ი, **ქეშიშკენდს** – **ელვანაძორ**-ი (საბჭოთა პერიოდში ამ უკანასკნელს ერთი ხანობა **მიქოიან**-ი ერქვა).

მაგრამ ბევრად უფრო მეტ დასახლებულ პუნქტს XX საუკუნეში ახალი სახელი დაერქვა, რასაც **აღდგენად** ვერ მივიჩნევთ. მაგალითად სოფელი **ჯალალოღლი** ახლა ქალაქი **სტეფანავან**-

ია (ბოლშევიკ სტეფან შაჰუმიანის პატივსაცემად), სოფელი **ჰამამლუ** (თიურქულად ნიშნავს „აბანოს მქონეს“) ახლა არის ქალაქი **სპიტაკ**-ი (სომხურად – „თეთრი“), **კარაქილისა** („შავი ეკლესია“) საბჭოთა პერიოდში ქალაქი **კიროვაკან**-ი გახდა, დამოუკიდებლობის შემდეგ კი **ვანაძორ**-ი („*ვანისხევი*“). **მოლა დურსუნ**-ი – **შაჰუმიან**-ი გახდა, **ლამბალუ** – **ბავრატაშენ**-ი, **ელარ**-ი – **აბოვიან**-ი, **კარანლუხ**-ი – **ლუსავიულ**-ი, **ბარანა** – **ნოემბერიან**-ი, **დავალუ** – **არარატ**-ი, **ქურდბულახ**-ი – **აიგეშატ**-ი, **კამარლუ** – **მენამორ**-ი, **ჰაჯი ჰალილ**-ი – **ნალკაოვიტ**-ი, **დუზკენდ**-ი – **ახურიან**-ი, **ქიარიმარხ**-ი – **სოვეტაკან**-ი და ა.შ.

საბჭოთა პერიოდში შეეცვალათ სახელები რუსეთის იმპერიის დროს დაარსებულ რუსულ დასახლებებსაც, მაგალითად, **ალექსანდროვკას** დაერქვა **ჩკალოვკა**; **ვორონცოვკა კალინინო** გახდა (სომხეთის მიერ დამოუკიდებლობის მიღების შემდეგ მას აღუდგა ისტორიული სახელი **ტაშირ**-ი).

ერთ შემთხვევაში ტოპონიმური ცვლილებისათვის სულ ორი ასოს შეცვლა აღმოჩნდა საკმარისი: სპარსული ეტიმოლოგიის **„სარდარაბად“**-ი („სარდლის დასახლება/ქალაქი“), როგორც მითითებული იყო 1907 წლის და უფრო ადრე გამოცემულ ყველა რუკაზე, ახლა **„სარდარაპატ“**-ია. „პატ“ სომხურად კედელს ნიშნავს და ტოპონიმის ახალი განმარტებაა „სარდლის კედელი“, რაც შუა საუკუნეების კვალობაზე ცოტა უცნაური ეტიმოლოგიაა! მაგრამ მას იდეოლოგიური ახსნა აქვს. 1918 წლის მაისში სომხებმა სარდარაბადის ახლოს ოსმალთა თურქებთან წარმატებული ბრძოლა გადაიხადეს. მოგვიანებით ამ ადგილს საკრალური მნიშვნელობა მიენიჭა: ყოველი წლის 28 მაისს მას სახელმწიფო დონეზე ამკობენ გვირგვინებით, იქ დიდი ეროვნული მემორიალი შეიქმნა. ამდენად, ადგილს ახალი, პატრიოტული, სახელიც მოენახა!*

* სიზუსტისათვის უნდა დავძინო, რომ ძველ რუკებზე „სარდარაბადი“ იმ სოფლის სახელია, რომელიც საბჭოთა პერიოდში ქალაქი **ოქტემბერიანი** გახდა და რომელსაც 1990-იან წლებში ეწოდა ისტორიული ტექსტებიდან ცნობილი სახელი **არმავირი**, თუმცა უცნობია, მდებარეობდა თუ არა ორი ათასი წლის წინან-

როდესაც ერთმანეთს შევადარე სომხეთის 1907 წლისა და 2007 წლის რუკები, აღმოვაჩინე, რომ 1907 წლის რუკაზე (და უფრო ადრეულ რუკებზეც) არა მარტო დასახლებული პუნქტების სახელები, არამედ *ფიზიკურ-გეოგრაფიული ნომენკლატურაც* ძირითადად არასომხური იყო.

თიურქული სახელები დახვდათ რუს სამხედრო ტოპოგრაფებს, როდესაც ისინი XIX საუკუნეში სამხრეთ კავკასიის აგემვას ახდენდნენ. ამ ტოპოგრაფებმა მთებს, ქედებს, ხევებს, მდინარეებს თიურქული სახელები დაუდგინეს იმის გამო, რომ მომთაბარე მეცხოველეობას სამხრეთ კავკასიაში ძირითადად თიურქები (აზერბაიჯანელები, ყარაფაფახები) მისდევდნენ და რუს ტოპოგრაფებს რუკაზე დაჰქონდათ სწორედ ამ მწყემსებისაგან ველზე მიღებული ინფორმაცია ამა თუ იმ ადგილის სახელის შესახებ.

ამიტომაც სომხეთის (და, ასევე, სამხრეთ საქართველოს) ძველ რუკებზე ბევრი ტოპონიმი შეიცავს თიურქულ ძირებს: ასეთია, მაგალითად, *დაღ* (მთა), *კაია* (კლდე), *თეფე/თაფა* (ბორცვი), *თაშ/დამ* (ქვა), *გიოლ/გელ* (ტბა), *სუ* ან *ჩაი* (მდინარე/ღელე), *დერე/დარა* (ხევი), *ბეუიქ* (დიდი), *ქუჩუქ* (პატარა), *კარა* (შავი), *ახ/აღ* (თეთრი), *სარი* (ყვითელი), *ესქი* (ძველი), *იენი* (ახალი), *ქიოფრუ/ქერფი* (ხიდი), *იაილა* (იალალი, ზაფხულის საძოვარი), *გიუზელ/გუზალ* (ლამაზი) და სხვ.

XX საუკუნის განმავლობაში სომხეთში ასეთი ძირების შემცველი სახელების ნაცვლად ადგილებს ახალი სახელები უწოდეს. მაგალითად, **შაჰდალის ქედი** ახლა **სევანის ქედია**. მთა **გუზალ-დარა** გახდა **ვარდენისის** მთა, მთა **იშიხლი** – **მენ იშხანასარის** მთა, **ქეფჩექის** უღელტეხილი – **ვოროტანის** უღელტეხილი და ა.შ.

შეეცვალა (აღუდგა?) სახელი იმ ბორცვსაც, რომლიდანაც იწყებენ ქ. ერევნის ისტორიას: **განლი-თაფა** (აზერბაიჯანულად – „სისხლიანი ბორცვი“) 1930-იანი წლებიდან არქეოლოგების ყურადღების ცენტრში აღმოჩნდა და იქ ურარტული ნაციხარი

დელი არმავირი სწორედ ამ ადგილზე. „სარდარაპატი“ დაერქვა ქ. არმავირის ახლომდებარე ყოფილ ბრძოლის ველს.

გათხარეს, რომლის სახელი გაშიფრეს, როგორც „ირ-პუნ/ერებუნი“. ამ ბორცვს ახლა იცნობენ სომხური სახელით – **არინ-ბერდ** (რაც „სისხლის ციხეს“ ნიშნავს).

მდინარეებისა და წყალსატევების სახელები (ჰიდრონიმები) ქედებისა და მთების აღმნიშვნელ ტოპონიმებზე უფრო მდგრადია: როგორც ზევით აღინიშნა, მდინარეებს იშვიათად უცვლიან სახელებს და ისინი ხშირად ინახავენ ძველ ინფორმაციას. მაგრამ სომხეთში ზოგიერთ მდინარესაც შეეცვალა (ხანდახან, შესაძლოა, აღუდგა ძველი) სახელი: მაგალითად მდ. **ჰრაზდანი** ადრე მდ. **ზანგუ** იყო, მდ. **ვოროტანი** – მდ. **ბაზარ-ჩაი**, მდ. **არფა** – **არფა-ჩაი** და ა.შ.

რეალურად, სომხური სახელების აღდგენა სულ ასიოდე შემთხვევაში მოხდა. ოთხ-ხუთჯერ მეტ დასახლებულ პუნქტს კი ახალი სახელი გამოუგონეს.

მოსახლეობის ეთნიკური სტრუქტურის ცვლილებები

სომხეთის სსრ-ის ადმინისტრაციულ-ტერიტორიული დაყოფის თანახმად [Армянская ССР..., 1976] 1975 წლის ბოლოს რესპუბლიკაში სულ 943 დასახლებული პუნქტი აღირიცხა. ამ წყაროზე დაყრდნობით გამოვითვალე, რომ 1935-1975 წლებში დასახლებათა 58 პროცენტს სახელი შეეცვალა, დიდ ნაწილს თიურქულიდან – სომხურზე. 1991 წლიდან XX საუკუნის ბოლომდე კიდევ 100-მდე დასახლებულ პუნქტს შეეცვალა თიურქული სახელი. ასე რომ, სომხეთის ქალაქებისა და სოფლების ჯამში დაახლოებით სამ მეოთხედს XX საუკუნის სამი მეოთხედის განმავლობაში ახალი (ან აღდგენილი) სახელი გაუჩნდა.

როგორც ზემოთ ითქვა, ტოპონიმების ცვლილება სომხეთში ასახავს მოსახლეობის ეთნიკური სტრუქტურის ცვლილებას.

ამასთან დაკავშირებით საჭიროდ მივიჩნეე მოკლე წიაღსვლის გაკეთება სომხეთის მოსახლეობის **ეთნიკური სტრუქტურის შეცვლის ისტორიაში**.

ეჭვგარეშეა, რომ სომხეთის რესპუბლიკის დღევანდელი ტერიტორია სომხების ისტორიული განსახლების არეალია. თიურქული ეთნიკური ელემენტი იქ არ მკვიდრობდა (ყოველ

შემთხვევაში, მასობრივად) ჩვენი წელთაღრიცხვის მეორე ათასწლეულამდე. მაგრამ ასევე ეჭვგარეშეა, რომ გვიან შუა საუკუნეებში და XIX საუკუნეშიც კი, იმავე ტერიტორიაზე თიურქული ელემენტი რაოდენობრივად დომინირებდა. ამას შედეგად მოჰყვა იქ თიურქული ტოპონიმის გაბატონებაც.

XVII საუკუნის დამდეგს სპარსეთის შაჰმა აბას I-მა მდინარე არაქსის ხეობიდან და არარატის დაბლობიდან, სადაც სომხების განსახლება ორ ათასწლეულზე მეტ ხანს ითვლიდა, ძალის გამოყენებით წაიყვანა ისინი და ვაჭრობა-ხელოსნობის განვითარების მიზნით სპარსეთის ქალაქებში დაასახლა. ქალაქ *ჯულფადან* (სომხური სახელია *ჯულა*) წამოყვანილ ვაჭარ-ხელოსნებს შაჰ-აბასმა საკუთარ დედაქალაქ ისფაჰანთან მიუჩინა ადგილი (მას დღემდე *ნოუ ჯოლფას* – „ახალ ჯულფას“ – უწოდებენ) და პირადად მფარველობდა მათ. სომეხმა სოფეგარებმა სეფიანთა სპარსეთის საგარეო ვაჭრობის მონოპოლიზაცია მოახდინეს და ბევრი მათგანი ძალიან გამდიდრდა.

სამხრეთ კავკასიაში სომხების ძველი განსახლების დაცარიელებული არეალი, სადაც სპარსეთის შაჰებმა ერევნისა და ნახჭევნის სახანოები შექმნეს, ძირითადად შეავსეს ისლამის შიიტური მიმართულების მიმდევარმა თიურქულენოვანმა ტომებმა, რომელთაც ახლა აზერბაიჯანელებად ვიცნობთ. თავიდან მათი უმეტესობა მომთაბარე მეცხოველეობას მისდევდა, შემდგომში კი ძირითადად ბინადარი გახდა. მათ თავისი სახელები მისცეს დასახლებულ პუნქტებს, როგორც მუდმივს, ისე დროებითს, აგრეთვე მთებს, ქედებს, ხევებს, ხშირად ისე, რომ არც შეხვედრიან იქ ადრე ნაცხოვრებ ხალხს, მათგან რომ ნასოფლარისა თუ მთის სახელი გაეგოთ. ამიტომაც მათ უმეტეს შემთხვევაში არც შეეძლოთ „ეთარგმნათ“ ძველი სომხური სახელები იმ დაცარიელებულ მიწაზე, სადაც მოვიდნენ.

როდესაც 1828 წელს ერევნისა და ნახჭევნის სახანოები რუსეთის იმპერიამ შეიერთა, იქ 100 ათასზე ნაკლებ მცხოვრებში სომეხი სულ 25 ათასი იყო, დანარჩენი – მუსლიმი. რუსეთის იმპერიამ ამ დემოგრაფიული შეფარდების შეცვლა დაიწყო და ახალანექსირებულ ყოფილ სახანოებში უკვე 1828-1829 წლებში

ჩაასახლა 45 ათასამდე სომეხი ჩრდილოეთ და დასავლეთ სპარსეთის მაქუს, მარალას, სალმასთის, ურმიას, ხოის რაიონებიდან.

ვ. ფარსამიანის გამოთვლით, 1820-1830-იანი წლების მიჯნაზე რუსეთის იმპერიამ სამხრეთ კავკასიაში 140 ათასამდე სომეხი მიიღო, რამაც მკვეთრად შეცვალა მთელი რეგიონის ეთნოდემოგრაფიული სტრუქტურა. მათგან ერთი ნაწილი საქართველოსა (ძირითადად, მესხეთ-ჯავახეთის) და დღევანდელი აზერბაიჯანის (ძირითადად, მთიანი ყარაბაღის) ტერიტორიაზე დასახლდა.

სპარსეთიდან გადმოსახლებული სომხების მეტი წილი შევიდა და დასახლდა ერევნის გუბერნიაში, რომელიც იმპერიის პერიოდში ნახჭევნის მაზრასაც მოიცავდა. მაგრამ თითქმის მთელი XIX საუკუნის განმავლობაში ერევნის გუბერნიაში სომხები უმცირესობას შეადგენდნენ და მხოლოდ საუკუნის ბოლოს გადააჭარბეს აზერბაიჯანულ მოსახლეობას რაოდენობით. ამას ხელი შეუწყო ოსმალეთიდან ლტოლვილ სომეხთა შემოდიებაამაც.

რუსეთის იმპერიაში 1897 წელს ჩატარებული მოსახლეობის აღწერის თანახმად, სომხები ერევნის გუბერნიაში მცხოვრებთა 56 პროცენტს შეადგენდნენ. გუბერნიის სოფლის მოსახლეობაში აზერბაიჯანელები ჭარბობდნენ და მათ სოფლებს თიურქული სახელებიც ჰქონდათ.

მკვეთრი ცვლილება მოსახლეობის სტრუქტურაში დაინყო 1915 წლიდან, როდესაც ოსმალეთის იმპერიიდან ლტოლვილი სომხების პირველმა დიდმა ტალღამ მოაღწია ერევნის გუბერნიას. 1918 წელს, მაისში სომხეთის რესპუბლიკის გამოცხადების დროისათვის და იმავე წლის ბოლომდე სომეხ ლტოლვილთა რაოდენობამ მოიმატა. თურქეთიდან სომხეთში შევიდა უამრავი ადამიანი, რომელიც გამოექცა ეთნიკურ წმენდას ან ჟლეტის საფრთხეს. მიუხედავად იმისა, რომ მათი უმეტესობა გაუბედურებული ხალხი იყო, ვინც ოჯახის წევრები და სარჩო-საბადებელი დაკარგა, ისინი ძალიან მნიშვნელოვანი შენაძინი აღმოჩნ-

ნდნენ ახალი სომხეთისათვის: ამ ხალხმა რადიკალურად შეცვალა დემოგრაფიული სტრუქტურა.

1920-იან წლებში თბილისიდან ერევანში გადასახლდა სომხური ინტელიგენციის საკმაოდ ბევრი წარმომადგენელი. სამაგიეროდ, სომხეთი დატოვა მრავალმა აზერბაიჯანელმა, თურქმა და მუსლიმმა ქურთმა.

რამდენადაც ახალშექმნილ სომხეთის რესპუბლიკას 1918-1920 წლებში პერმანენტული ომი ჰქონდა ასევე ახალშექმნილ აზერბაიჯანის რესპუბლიკასთან ორივე ეთნოსის უბრალო სამოქალაქო მოსახლეობა იჩაგრებოდა: ერევნის გუბერნიის აზერბაიჯანელები გარბოდნენ აზერბაიჯანის არმიის მიერ კონტროლირებად ტერიტორიაზე, სომხები კი სომხეთის არმიის მფარველობას ეძებდნენ. ამან გამოიწვია მოსახლეობის ეთნიკური ნიშნით დიდი გადაადგილება. ამ მძიმე პროცესის რეალური შედეგი სომხეთის რესპუბლიკისათვის იყო მისი თითქმის სრული არმენიზაცია.

როდესაც 1935 წელს სომხეთში დაიწყო ტოპონიმების მასობრივი შეცვლის პროცესი, ის გააადვილა იმან, რომ თიურქული მოსახლეობის რაოდენობა სომხეთში უკვე იმ დროისათვის მკვეთრად შემცირებული იყო.

ეთნიკური ჰომოგენიზაციის პროცესი გასაბჭოების შემდეგაც გრძელდებოდა, თუმცა მას არ ჰქონდა ისეთი აშკარა ხასიათი, როგორც პირველი რესპუბლიკის პერიოდში. უკვე 1926 წლის მოსახლეობის სრულიად საკავშირო აღწერის თანახმად სომხეთში ეთნიკურმა სომხებმა 84,4 პროცენტით შეადგინეს, რაც საბჭოთა რესპუბლიკებს შორის მონოეთნიკურობის უმაღლესი მაჩვენებელი იყო.

„სატიტულო ერის“ (ანუ იმ ერისა, ვისი სახელიც ეწოდებოდა მოკავშირე ან ავტონომიურ რესპუბლიკას) ხვედრითი წილი სომხეთის სსრ-ში ერთგვარად შემცირდა (82 პროცენტამდე) 1926-1939 წლებში. ამის მიზეზი იყო სლავური მოსახლეობის იმიგრაცია, რაც განაპირობა 1920-იანი წლების ბოლოს წამოწყებულმა სოფლის კოლექტივიზაციამ: ამის შედეგად უკრაინასა და სამხრეთ რუსეთში საშინელი შიმშილი დაიწყო და იქაური

გლებობა სტიქიურად გარბოდა ცენტრალურ აზიასა და ამიერკავკასიის რესპუბლიკებში, მათ შორის სომხეთში. იმავე პერიოდში სლავური მოსახლეობის ზრდის სხვა ფაქტორი იყო პერიფერიების დაჩქარებული ინდუსტრიალიზაციის მიზნით იქ რუსი მუშების ორგანიზებული ჩასახლება.

უკანასკნელ ფაქტორს კრემლი შეგნებულად იყენებდა: მისი პოლიტიკური მიზანი არასლავური რესპუბლიკების რუსეთთან შემომტკიცება იყო, მათ შორის დემოგრაფიულადაც. ზუსტად იგივე პროცესი იყო საბჭოთა აზერბაიჯანსა და საქართველოშიც.

მეორე მსოფლიო ომის შედეგებმა სერიოზული კორექტივი შეიტანა ამ პოლიტიკაში: დემოგრაფიულად დიდად დაზარალებულმა საბჭოთა კავშირის ევროპულმა ნაწილმა უკანვე მოითხოვა სლავური წარმოშობის მიგრანტები.

1950-იანი წლების შუაგულიდან ახალ ტენდენციად იქცა რუსული/სლავური მოსახლეობის აბსოლუტური, და არა მარტო შეფარდებითი, კლება სამხრეთის თითქმის ყველა საბჭოთა რესპუბლიკაში, მათ შორის სომხეთშიც. „სატიტულო ერის“ პროცენტი სომხეთში კიდევ უფრო გაიზარდა.

1980-90-იანი წლების მიჯნაზე აზერბაიჯანული მოსახლეობა, რომელიც 1979 წელს სომხეთის მოსახლეობის 5,3 პროცენტს შეადგენდა (161 ათასი ადამიანი: ისინი ძირითადად სოფლად ცხოვრობდნენ), სომხეთიდან სრულად განიდევნა (ფორმალურად – „ნებაყოფლობით წავიდა“: მათ საკუთარი სახლებისა და სხვა ქონების, მაგალითად, შინაური პირუტყვის, ადგილობრივი მოსახლეობისათვის სასწრაფოდ მიყიდვის საშუალება მისცეს და აზერბაიჯანში წასასვლელად ავტობუსებიც კი გამოუყვეს).

1989 წლის იანვარში მოსახლეობის საკავშირო აღწერის დროს სომხეთის „სახეზე მყოფ“ მოსახლეობაში 85 ათასი აზერბაიჯანელი აღირიცხა (მთელი მოსახლეობის 2,6 პროცენტი). 1990 წლიდან კი აზერბაიჯანელები სომხეთში აღარ ცხოვრობენ.

მომდევნო წლებში, გაუსაძლისი ეკონომიკური პრობლემების გამო საზღვარგარეთ, ძირითადად რუსეთსა და უკრაინაში, წავიდა თითქმის მთელი სლავური მოსახლეობა. ლორის მარშში XIX საუკუნიდან არსებული საკმაოდ მრავალრიცხოვანი რუსი დუხობორებისა და მოლოკნების სოფლები თითქმის დაიცალა.

ამ მიგრაციების შედეგად თანამედროვე სომხეთის რესპუბლიკა *მონოეთნიკური სახელმწიფოა*. მოსახლეობის 98 პროცენტი სომეხია.

ამჟამად სომხეთში ყველაზე დიდი **ეთნიკური უმცირესობა**, რომელსაც ოდნავ გამოხატული სასოფლო განსახლების ბირთვი აქვს, **იეზიდის ქურთებია**: ისინი *არაგანოტნის მარშის* ერთმანეთის მეზობლად მდებარე რამდენიმე სოფელში ცხოვრობენ. ეს ენობრივად ქურთი ხალხია, რომელიც დანარჩენი, მუსლიმი, ქურთებისაგან განსხვავებით, მისდევს *იეზიდურ* რელიგიას. თავიანთი სიმცირისა და ქვეყნის ცენტრალურ ნაწილში განსახლების გამო იეზიდები სომხეთის რესპუბლიკას არავითარი ტერიტორიული სეპარატიზმის საფრთხეს არ უქმნიან. 1989 წელს სომხეთში 56 ათასი იეზიდი ქურთი აღირიცხა, 2001 წელს კი – 41 ათასი.

ჩრდილოეთ სომხეთში შემორჩა რამდენიმე რუსული სოფელი, რომლებშიც რუსი მოლოკნები ცხოვრობენ. 2001 წელს სომხეთში სულ 14,7 ათასი რუსი რჩებოდა, ოთხჯერ ნაკლები, ვიდრე 1989 წელს.

დანარჩენი ეთნიკური უმცირესობები გაფანტულად ცხოვრობენ, ძირითადად, როგორც სომხური ოჯახების არასომეხი წევრები და რეალურ ეთნიკურ თემს არც ერთი მათგანი არ ქმნის. ასე მაგალითად, ე.წ. "ქართული დიასპორა სომხეთში" სინამდვილეში წარმოადგენს რამდენიმე ასეულ ქართული წარმოშობის ქალბატონს, რომლებიც დროთა განმავლობაში ცოლად გაყვნენ სომეხ მამაკაცებს. მათი შვილები სომხები არიან.

გეოგრაფიული სახელების შეცვლა როგორც საბჭოთა, ისე დამოუკიდებლობის დროინდელი სომხეთის მთავრობების მხრიდან იყო სომხეთის ეროვნული სახელმწიფოებრიობის განსამტკიცებლად გამიზნული იდეოლოგიურად გეგმაზომიერი ნა-

ბიჯი. გასაკვირიც კი იქნებოდა მეზობელ თიურქულ სახელმწიფოებთან (თურქეთთან და აზერბაიჯანთან) ძალიან გამწვავებული ურთიერთობის პირობებში სომხეთში თიურქული ტოპონიმები უცვლელად რომ დაეტოვებინათ.

სომხეთის პირველი რესპუბლიკის (1918-1920 წწ.) პერიოდში *ეთნიკური ჰომოგენურობის* მიღწევა შეგნებული პროცესი იყო.

აი როგორ აფასებდა ამ მოვლენას 1928 წელს ქ. ათენში გამოცემულ წიგნში სომხური დიასპორის თვალსაჩინო მოღვაწე, მწერალი *შავან ნათალი* (*ჰაკოფ ტერ-ჰაკოფიანის* ფსევდონიმი). სომხეთის მომავლის პერსპექტივის გათვალისწინებით იგი ამართლებდა ეთნიკურ წმენდას:

„... ერის [ნაციის] შექმნის ნამდვილი იარაღი... იყო სომხეთის გაწმენდა მის საზღვრებს შიგნით, რაც, ვინც რაც უნდა ილაპარაკოს, მოხდა სომხეთის რესპუბლიკის დროს; მხოლოდ ამ ქმედების წყალობით ქმნიან დღეს სომხები უმრავლესობას მინაზე, რომელიც, თუნდაც ბოლშევიკური, მაინც სომხეთია და სომხები იქ – ერია. პოლიტიკური თვალსაზრისით ერი და სამშობლო ნიშნავს მოსახლეობის ერთგვაროვან უმრავლესობას გარკვეულ ტერიტორიაზე... სწორედ ამიტომ, ჩვენი აზრით, სომხეთის არმენიზაციას მეტი მნიშვნელობა აქვს, ვიდრე სომხეთის სახელმწიფოებრიობის გამოცხადებას“ [ნათალი, 2007].

ამასთან დაკავშირებით ზედმეტი არ იქნებოდა გვეხსენებინა მართვის საკითხებში ერთი ექსპერტის თვალსაზრისი, რომელიც, როგორც ჩანს, სომხეთის საზოგადოებრივი აზრის კონსენსუსსაც ასახავს.

თავისი ქვეყნის შესახებ მსჯელობისას ექსპერტმა *ჰარუთიუნ მესრობიანმა* ასეთი დასკვნა გამოიტანა:

„უნდა ითქვას, რომ სახელმწიფოს მონოეთნიკურობას სერიოზული უპირატესობა აქვს. ეთნიკური თვალ-

საზრისით ჩვენ არა გვყავს მეხუთე კოლონა*“ [Месрбян, 2008, 9].

ვფიქრობ, ეს პოლიტიკურად საშიში დასკვნა, განსაკუთრებით, იმ შემთხვევაში, თუკი ვინმე სხვაც მოინდომებს მის გადაქცევას პოლიტიკის წარმმართველ იარაღად, მაგალითად, ასე: „*მოდით მივბაძოთ სომხეთს და მონოეთნიკურობას მივაღწიოთ, რათა ეთნიკური თვალსაზრისით მეხუთე კოლონა არ გვყავდეს!*“

თვით სომხები ყველაზე მეტად დაზარალდნენ იმის გამო, რომ მათი ეთნოსი „მეხუთე კოლონად“ მიიჩნიეს ოსმალეთის იმპერიაში 1915 წელს და აზერბაიჯანის სსრ-ში – 1988-1990 წლებში.

ამავე დროს ფაქტია, რომ სომხეთმა მონოეთნიკურობას მიაღწია.

სწორედ ზემოაღწერილი დემოგრაფიული სტრუქტურა გახდა ძირითადი ფაქტორი ტოპონიმური ძვრებისათვის სომხეთის რესპუბლიკაში, რაც შეუქცევადი რეალობაა.

ასი წლის წინანდელი სახელი სომხეთში სულ ასიოდე ქალაქსა და სოფელს თუ აქვს შენარჩუნებული. იმდროინდელი, და 1930-იანი წლების რუკებიც კი, დღეისათვის აბსოლუტურად მოძველებულია.

გამოყენებული ლიტერატურის სია:

საქართველოს სსრ ადმინისტრაციულ-ტერიტორიული დაყოფა 1977 წლის 1 იანვრისათვის. თბილისი: გამ-ბა „საბჭოთა საქართველო“, 1977.

* ტერმინის „მეხუთე კოლონა“ შექმნა მიენერება ესპანეთის სამოქალაქო ომში ნაციონალისტების მხარეს მებრძოლ გენერალ *ემილიო მოლას*, რომელსაც უთქვამს, რომ რესპუბლიკელების ხელში მყოფ მადრიდს უტევს ოთხი კოლონა, ხოლო „მეხუთე კოლონა თვით მადრიდშია“: ის გულისხმობდა ნაციონალისტების ფარულ მომხრეებს დედაქალაქში, რომლებიც რესპუბლიკელების წინააღმდეგ ძირგამომთხრელ მუშაობას ეწეოდნენ.

- Армянская ССР. Административно-территориальное деление на 1-ое января 1976 года. Издание пятое, Ереван: Айастан, 1976.
- Итоги всесоюзной переписи населения 1979 года по Армянской ССР. Ереван: ЦСУ Армянской ССР, 1980.
- Итоги всесоюзной переписи населения 1989 года по Армянской ССР. Ереван: Госкомстат Республики Армения, 1991.
- Натали, Шаган.** Турки и мы. „Новое время“, 25 октября, 2007.
- Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 года.* Под редакцией Н.А.Тройницкого. Том II, С.-Петербург, [გამომცემლობის გარეშე], 1905.
- Statistical Yearbook of the Republic of Armenia 2007. Yerevan, 2008.

რეცენზია ნიგნზე

Ziya Gökalp: *Turkish Nationalism and Western Civilization. Selected essays*

Translated and edited with an introduction by Niyazi Berkes.

**Institute of Islamic Studies, McGill University.
Columbia University Press, New-York, 1959¹**

ნიგნი წარმოადგენს ზია გიოქალფის ნარკვევების კრებულს, რომლებიც შეარჩია, თურქულიდან ინგლისურად თარგმნა, შესავალი და კომენტარები დაურთო პროფესორმა ნიაზი ბერკესმა.

ზია გიოქალფის (1876-1924) – თურქული ნაციონალიზმის მამამთავრის, თურქიზმის იდეოლოგიის ერთ-ერთი დამაარსებლის ნაშრომები გაფანტულია XX საუკუნის პირველი მეოთხედის თურქულ მცირეტირაჟიან პერიოდიკაში და ამდენად სპეციალისტებისათვის ძნელად ხელმისაწვდომია. გიოქალფის სიცოცხლეში რამდენიმე მისი ნაშრომი გამოვიდა ცალკე ნიგნად. შემდგომში ისინი განმეორებით გამოიცა თურქეთში, მაგალითად, 1952 წელს თურქეთის ისტორიულმა საზოგადოებამ გამოსცა ზ. გიოქალფის თხზულებათა პირველი ტომი: ლექსები და ხალხური ზღაპრები². გარდა ამისა, სხვა გამომცემლობებმა ხელმეორედ გამოსცეს მისი მნიშვნელოვანი შრომები: „წითელი ვაშლი“, „გათურქება, გამუსლიმება, გათანამედროვეობა“, „თურქიზმის პრინციპები“³ და სხვ.

¹ გამოქვეყნდა კრებულში „მომხილველი“ № 4-5. თბილისი: თბილისის უნივერსიტეტის გამ-ბა, 1968, გვ. 87-95.

² Z. Gökalp Külliyyatı, c. I, *Stirler ve Halk massalları*, Ankara, 1952.

³ Kızıl Elma (Istanbul, 1931); *Türkleşmek, İslâmlaşmak, Muasırlaşmak*

წინამდებარე კრებულში ნ. ბერკესმა შეიტანა ზოგიერთი ნარკვევი ბოლო ორი ნაშრომიდან, აგრეთვე ბევრი სტატია, რომლებიც გიოქალფმა თავის დროზე დაბეჭდა ანკარის, სტამბოლის, სალონიკის, დიარბაქირის ჟურნალებსა და გაზეთებში. მათი ერთად ნახვა დღეს თითქმის შეუძლებელია. ამით ბერკესმა უდავოდ დიდი საქმე შეასრულა. ინგლისურ ენაზე გამოსულ ამ წიგნს საკმაო მნიშვნელობა ენიჭება.

ზია გიოქალფი მოღვაწეობდა თურქეთის ისტორიის ძალზე შფოთიან პერიოდში. პროვინციიდან (დიარბაქირიდან) ჩამოსული ნიჭიერი ახალგაზრდა მალე გახდა პარტია „ერთიანობა და პროგრესის“ ერთ-ერთი წამყვანი იდეოლოგი, თიურქიზმის წინასწარმეტყველი. იგი მოესწრო ოსმალეთის იმპერიის დაღუპვას. ნაწილობრივ ეს მისი „დამსახურება“ იყო: მისი ოცნებები – ოსმალეთ-თურქეთა ხელქვეით ყველა თიურქულენოვანი ხალხის გაერთიანების შესახებ, ოცნებები და მოწოდებები დიდი თიურქული სახელმწიფოს, „თურანის“⁴, შესაქმნელად ზემო-

(Istanbul, 1950); *Türkçülüğün Esaslari* (Istanbul, 1940; 1950; 1952; 1961, etc.). აქვე აღსანიშნავია, რომ თურქეთში ძალიან ბევრი ნაშრომი გამოვიდა და გამოდის, სადაც მეცნიერულად ან პოპულარულად მიმოხილულია ზია გიოქალფის ცხოვრება და მოღვაწეობა. 1944 წლამდე გამოცემული წიგნების ბიბლიოგრაფია იხ. C.O. Tutengil, *Ziya Gökalp hakkında bir bibliografya denemesi* (Istanbul, 1949); შემდგომ პერიოდში გამოცემული წიგნების მოკლე სია მოცემული აქვს კვლავ მასვე: C.O. Tutengil, *Ziya Gökalp üzerine notlar* (Istanbul, 1956; 1964).

⁴ თურანი – ირანიდან ჩრდილო-აღმოსავლეთით ცენტრალურ აზიაში მდებარე მიწების სპარსული სახელი. ერთმა უნგრელმა მეცნიერმა პირველად 1839 წელს გამოიყენა „თურანი“ აზიის ამ ნაწილის თიურქულენოვანი ხალხით დასახლებული მიწის სახელად. შემდგომში იგი უსაფუძვლოდ მიითვისეს თურქებმა, როგორც მათი უძველესი სამშობლოს სახელი (იხ. Bernard Lewis, *The Emergence of Modern Turkey*, Oxford University Press, London-New York-Toronto, 1961. გვ. 8, 341).

ხსენებული პარტიის აქტიურმა წევრებმა, ე.წ. „ახალგაზრდა თურქებმა“ სცადეს რეალობად ექციათ. ფაქტობრივად მათ ჩართეს ოსმალეთი პირველ მსოფლიო ომში, რომელშიც იმპერია დამარცხდა და დაემხო კიდეც.

თუმცა გიოქალფს სახელმწიფო პოსტი არ ეჭირა, მაგრამ იგი დიდ გავლენას ახდენდა თურქ პოლიტიკოსებზე, როგორც „ახალგაზრდა თურქებზე“, ისე ქემალისტებზე, არა მარტო თავისი ნაშრომებით, არამედ პირადი საუბრითაც, სიტყვიერად, როგორც ჩანს, უპირატესად ფილოსოფიურ, მსოფლმხედველობით სფეროში.⁵ იგი ჯერაც პოპულარულია თურქეთში, თუმცა, იშვიათად, რომ ვინმე კარგად იცნობდეს მის ნაშრომებს (იხ. ბერკესის შესავალი, გვ. 14). ჩვეულებრივ იცნობენ მის რეაქციულ ლოზუნგებს, რომლებიც მოუწოდებენ თურანის შექმნისაკენ მეზობელი ქვეყნების ხარჯზე. მისი მოძღვრება, ისევე როგორც მთელი თურქიზმის ეკლექტიკური იდეოლოგია, დაწყებული რასიზმით და დამთავრებული „კულტურის იდეოლოგიით“, არაა სისტემატიზებული (თუმცა ეს სცადეს თურქეთშიც და ევროპაშიც) და სხვადასხვა ინტერპრეტაციის საშუალებას იძლევა. ამას იყენებს ნიაზი ბერკესი და სარეცენზიო კრებულში გიოქალფის მოძღვრებას წარმოგვიდგენს მხოლოდ როგორც კულტურის სფეროთი შემოფარგლულ იდეოლოგიას.

კრებულის შედგენის ძირითადი აზრი, როგორც სათაურიდანაც ჩანს, არის ცდა – დაახლოონ და დაანათესაონ თურქული ნაციონალიზმი და ევროპული ცივილიზაცია⁶. ამ ინტერესითაა გამონვეული, რომ ნ. ბერკესმა ძირითადად ის ნარკ-

⁵ იქვე, გვ. 344: А.Ф. Миллер. Формирование политических взглядов Кемалья Ататюрка (*Народы Азии и Африки* №5, 1963, 79): «...его (Гёкалпа) влияние на Кемалья Ататюрка осуществлялось по преимуществу в сфере абстрактно-философских проблем...».

⁶ სხვათა შორის, თურქული ნაციონალიზმისა და თვით თურქიზმის წარმოშობაც მნიშვნელოვნადაა დაკავშირებული ევროპულ მეცნიერებასთან, იხ. В. Lewis, op. cit. გვ. 340.

ვევები, სადაც ზია გიოქალფი ქადაგებს შემობრუნებას დასავლეთისაკენ. მან გვერდი აუარა გიოქალფის თიურქისტულ ეტიუდებს, რომელთა მყვირალა, შოვინისტური ტონი საეჭვოა სიმპათიას ინვევდეს დასავლეთში.

ბერკესმა შეგნებულად აირჩია ისეთი გეზი ნაშრომების შერჩევას, რომ მაქსიმალურად შეერბილებინა გიოქალფის თიურქიზმი: კრებულის შემდგენელი მის ნაცვლად იყენებს ტერმინს „პან-თურანიზმი“, რათა დაუპირისპიროს ის ტერმინს „თიურქიზმს“, რომლითაც იგი აღნიშნავს თურქული ნაციონალიზმის პოლიტიკას კულტურის დარგში⁷.

⁷ სწორი არ არის „პან-თურანიზმისა“ და „თიურქიზმის“ დაპირისპირება. „პან-თურანიზმში“ იგულისხმება „პანთიურქიზმი“ („მიუხედავად იმისა, რომ ტერმინები „თურანი“ და „პან-თურანიზმი“, თუმცა იშვიათად, ახლაც იხმარება, – ეს მოძრაობა სინამდვილეში პანთიურქისტული იყო“ – B.Lewis, op. cit. გვ. 342). ხოლო „პან-თიურქიზმი“ ერთ-ერთი მთავარი ფუძემდებელი და იდეოლოგი იყო სწორედ ზია გიოქალფი, თუმცა ბერკესს დიდი სურვილი აქვს დაამტკიცოს სანინალმდეგო (გვ. 7-8). ტერმინები „პანთიურქიზმი“ და „პან-თურანიზმი“ პარალელურად არსებობდნენ ევროპულ ისტორიოგრაფიაში ერთი და იმავე მოვლენის აღსანიშნავად. ამავე დროს თურქულ ენაზე „პანთიურქიზმი“ და „თიურქიზმი“ ერთნაირად გამოითქმის და იწერება (“Türkçülük”) და პანთიურქისტები სწორედ ამ ტერმინს იყენებენ თავიანთი მოძღვრების სახელად. „თიურქიზმი“ (პანთიურქიზმი) და „თურანიზმი“ (პან-თურანიზმი) არამცთუ არ უპირისპირდება ერთმანეთს, არამედ სინონიმებს წარმოადგენენ. უფრო სწორი იქნებოდა მთელი ამ მოძრაობის იდეოლოგიისათვის „თიურქიზმი“ გვეწოდებინა. ნ. ბერკესს კი უნდა დააპირისპიროს ტერმინები „პან-თურანიზმი“ და „თიურქიზმი“ და ხელოვნურად შექმნას მათ შორის შინაარსობრივი წინააღმდეგობა (თურქიზმის იდეოლოგიის შესახებ დაწვრილებით იხ. ო. გიგინეიშვილი, *თურქიზმი და ოსმალეთის საგარეო პოლიტიკა*, თბილისი, 1963).

ამ მიზნით ნ. ბერკესმა არ შეიტანა ზია გიოქალფის ზოგიერთი წმინდა პანთიურქისტული ნარკვევი, დაწერილი უმეტესწილად 1918 წლამდე, სანამ საბოლოოდ დაემხოდა „თურანის“ შექმნის ოსმალეთის იმპერიის იმდროინდელი ხელმძღვანელების, „ახალგაზრდა თურქების“, ქიმერული ცდა. მიუხედავად ამისა, გიოქალფის პანთიურქიზმი ნათლად გამოსჭვივის ამ კრებულშიც.

ნ. ბერკესი ჰყოფს გიოქალფის ნაშრომებს სამ ძირითად ჯგუფად (გვ. 7):

ა) ლიტერატურული შრომები (პოეზია, ზღაპრები და სხვა),
ბ) ნაშრომები ფოლკლორის, ისტორიისა და სოციოლოგიის სფეროებში და გ) პროზაული ნაშრომები, მოკლე ეტიუდებისა ან ნარკვევების სახით კულტურის საკითხებზე. სწორედ ამ მესამე ჯგუფის ყველაზე ტიპური ნარკვევების თარგმნა და პოპულარიზაცია განიზრახა ნ. ბერკესმა, რადგან მას მიაჩნია, რომ ისინი ყველაზე მკაფიოდ გამოხატავენ გიოქალფის ძირითად იდეებს.

კრებული შედგება ოთხ ნაწილად დაჯგუფებული 9 თავისაგან: I. ავტობიოგრაფიული, II. ღირებულებათა ფილოსოფია და იდეალები, III. ნაციონალიზმის იდეალი, IV. კულტურა და ცივილიზაცია, V. საზოგადოების ევოლუცია, VI. სოციალური ფასეულობები და ჩვეულებანი, VII. რელიგია, განათლება და ოჯახი, VIII. ახალი ორიენტაციები, IX. თიურქიზმის პროგრამა. დაყოფა საკმაოდ პირობითია. კრებული დალაგებულია საგნობრივად და ნაწილობრივ ქრონოლოგიურადაც. აჯობებდა ქრონოლოგიის სრულად დაცვა, რადგან გიოქალფის ნაშრომები თითქოს ევოლუციას განიცდიან (ამას ბერკესიც აღნიშნავს: გვ. 8). სშირია შემთხვევა, რომ ქრონოლოგიურად მომდევნო ნარკვევში გიოქალფი თითქმის მთლიანად უარყოფს წინათქმულს. ეს შეეხება სტატიებს ხალიფათის შესახებ და, განსაკუთრებით, ისლამს: აქ ყველაზე კარგად ჩანს ევოლუცია წლიდან წლამდე, სტატიიდან სტატიამდე. ეროვნულ საკითხებზე

მსჯელობისას, გიოქალფს თანდათან გადაჰყავს რელიგია (აქ: ისლამი) პირველიდან მეორე რიგში.

ამ შემთხვევაში ყველაზე კარგად ჩანს თიურქიზმის მოძღვრების ტრანსფორმაცია, რომელიც მან განიცადა „ახალგაზრდა თურქების“ პარტიიდან ქემალისტებთან გადასვლის პერიოდში. თუმცა გიოქალფი ერთგვარ გავლენას ახდენდა თავის თანამედროვე პოლიტიკოსებზე იგი თითქმის ყველაფერში უთანხმებდა თავის მოძღვრებას მიმდინარე პოლიტიკას. ნათლად გამოსჭვიოდა გიოქალფის კონფორმიზმი!

ნარკვევთა უმრავლესობა იწყება რომელიმე მსოფლიო მასშტაბის მქონე საკითხის წამოჭრით, შემდგომ კი გიოქალფს დაჰყავს ის წმინდა თურქულ ეროვნულ პრობლემამდე.

ზ. გიოქალფი იცნობდა (თუმცა საკმაოდ ზედაპირულად, როგორც შეიძლება გვაფიქრებინონ ამ ეტიუდებმა) ევროპულ ფილოსოფიას, ხელოვნებას, ისტორიას. მაგრამ რადგან იგი წერდა არასაკმარისად განათლებული საზოგადოებისათვის, იგი აზრს ამარტივებდა, განმარტავდა ბევრ პრიმიტიულ საკითხს. ასეთი სახითაც მისი ეტიუდები საკმაოდ ძნელი საკითხავი იყო და თურქი მკითხველისათვის ხშირად გაუგებარი რჩებოდა. ნარკვევებს დაჰკრავდა დიდაქტიკური ტონი, ხშირი იყო ერთისა და იმავეს გამეორება რამდენიმე ეტიუდში.

პირველ თავში შესულია ავტობიოგრაფიული ხასიათის ოთხი ნარკვევი.

მეორე თავში, „ღირებულებათა ფილოსოფია და იდეალები“ (ხუთი ნარკვევი), გიოქალფი აცხადებს, რომ იგი იდეალისტია („სოციოლოგიური იდეალიზმის“ მომხრე) და უპირისპირდება ისტორიულ მატერიალიზმს, მარქსიზმს. მის მიერ წარმოებული მარქსიზმის კრიტიკა ემყარება ფრანგი პოზიტივისტის, ემილ დურკჰაიმის მოძღვრებას. გიოქალფი არსებითად არ იცნობდა მარქსიზმს, მან ვერ გაიგო ისიც კი თუ რა არის ბაზისი და ზედნაშენი. უბრალოდ, მან უკეთესად მოარგო იდეალიზმი თურქულ ნაციონალიზმს და საბოლოოდ გამოიტანა დასკვნა,

„ეროვნული ეკონომიკა ვერ შექმნის ეროვნულ იდეას, არამედ თვითონ წარმოადგენს მის შედეგს“ (გვ. 66). ეჭვგარეშეა, რომ ე. დურკჰაიმმა, რომლის ციტირებასაც იგი ხშირად ახდენდა, დიდი გავლენა მოახდინა გიოქალფზე (თუმცა ბერკესი ცდილობს დაამტკიცოს შესავალში, რომ ბევრ საკითხში გიოქალფი დამოუკიდებლად მივიდა დურკჰაიმის ანალოგიურ დასკვნამდე)⁸. ამავე მეორე თავში, სტატიაში „ახალი ცხოვრება და ახალი ღირებულებანი“ (დანერილია 1911 წელს), გიოქალფი მოუწოდებდა „ახალგაზრდა თურქებს“ პოლიტიკური რევოლუციის შემდგომ განეხორციელებინათ სოციალური რევოლუციაც. ასეთ რევოლუციად გიოქალფს მიაჩნდა ეთნიკური თურქი ვაჭრებისა და მრეწველებისათვის კარგი სოციალური და ეკონომიური პირობების შექმნა, რათა ისინი არ ჩამორჩენილიყვნენ იმდროინდელი ოსმალეთის არამუსლიმი ეროვნული უმცირესობების ბურჟუაზიას (ისინი კი, კერძოდ, სომხები, ბერძნები, ებრაელები ოსმალეთის ეკონომიკაში დომინირებდნენ). გიოქალფი აქ გვევლინება, როგორც თურქული ეროვნული ბურჟუაზიის იდეოლოგი, იგი მოითხოვდა სახელმწიფოს დახმარებას ეთნიკური თურქი მრეწველებისათვის.

იაპონიის მაგალითი, როგორც აზიური ქვეყნისა, რომელმაც ეკონომიკურად გაუსწრო ევროპის ბევრ ქვეყანას, ზია

⁸ საფიქრებელია, რომ ამ ფრანგმა სოციოლოგმა ზეგავლენა მოახდინა თვით ქემალიზმზეც (იქნებ გიოქალფის მეშვეობითაც): კოლექტიური შეგნება, მოსახლეობის სიმჭიდროვე და ერთგვაროვნება, სატრანსპორტო ქსელის განვითარება, დურკჰაიმის მიხედვით, საზოგადოების განვითარების საშუალებებია. იმავე პრინციპებს იზიარებდა ქემალიზმიც. გარდა ამისა, ქემალიზმი, დურკჰაიმის თანახმად, საჭიროდ მიიჩნევს კლასთა სოლიდარობას და სხვ. ე. დურკჰაიმის გავლენა ზია გიოქალფზე და საერთოდ თურქულ სოციოლოგიაზე დაწვრილებითაა განხილული სხვა თურქი ავტორის წიგნში: F. Ziyaeddin Fahri: *Ziya Gökalp, sa vie et sa sociologie*, Paris, 1936.

გიოქალფს, ისევე როგორც ბევრ სხვა პანთიურქისტს, იდეა-
ლად ეჩვენებოდა (გვ. 67-69).

ნაციონალური საკითხი მთავარია ამ კრებულში. შემდგე-
ნელს შეეძლო არც გამოეყო ცალკე თავი – „ნაციონალიზმის
იდეალი“: ნიგნი ისედაც გაჟღენთილია ნაციონალიზმით. 1913
წელს სტატიაში „სამი მიმდინარეობა აზროვნებაში“ გიოქალფი
ამბობს, რომ თურქეთში ჯერ წარმოიშვა მისწრაფება მოდერ-
ნიზაციისაკენ, შემდეგ გამუსლიმებისაკენ და ბოლოს გათურ-
ქებისაკენ. ხანგრძლივი მსჯელობის შემდეგ იგი ასკვნის, რომ
ამ მიმდინარეობათა შორის არაა წინააღმდეგობა და, რომ
სამივე პრინციპის ცხოვრებაში გატარება უნდა იყოს თურ-
ქეთის შემდგომი ამოცანა. 1918 წელს მას გამოსცა ნიგნი „გა-
თურქება, გამუსლიმება, გათანამედროვება“, სადაც პირველ
პლანზე სწორედ ოსმალეთის გათურქება იყო წამოწეული.
გათურქებაში იგულისხმებოდა გამუსლიმებაც, რადგან დღე-
საც თურქი წარმოუდგენელია ისლამის გარეშე.⁹ ზია გიოქალ-
ფი მოითხოვდა, რომ ყველა უცხო ტომის კაცი, ვინც თურქად
მიიჩნევადა თავს, მიეღოთ თურქთა რიცხვში და, საერთოდ,
ხელი შეეწყოთ ეროვნულ უმცირესობათა ასიმილაციისათვის
(გვ. 134, 138). სხვა სტატიაში ზია გიოქალფი მოუწოდებდა,
რომ თურქებს გამოეყოთ თავიანთი ეროვნული თვითშეგნება
მუსლიმური თვითშეგნებისაგან და ერწმუნათ, რომ ისინი
ცალკე ერს წარმოადგენენ და არა მხოლოდ მუსლიმებს. „ჩვენი
სამშობლო არის თურანი“, იმეორებდა იგი (გვ. 78).

ამრიგად, თიურქიზმის იდეოლოგიის ერთ-ერთი ქვაკუთხე-
დია გათურქება და გიოქალფი იწყებდა თვით თურქეთის
ისტორიის გათურქებასაც. ამ შემთხვევაში იგი ეყრდნობოდა
ზოგიერთი დასავლეთევროპელი ავტორის „კვლევებს“, მაგრამ
მათზე შორს წავიდა აბსურდულობაში: „ხმელთაშუაზღვის ცი-
ვილიზაციის ადრეული დამაარსებლები იყვნენ თურანელი

⁹ B. Lewis, op. cit., 33. 15.

ხალხები: სუმერები, ელამელები, ფინიკიელები, ხეთები, სკვი-
თები, ჰიქსოსები..., დასავლეთ აზიის უძველესი მცხოვრებლე-
ბი თურქები იყვნენ... ხმელთაშუა ზღვის უძველესი ცივილი-
ზაციის შემქმნელები იყვნენ ჩვენი წინაპრები...” (გვ. 267). ეს
ყველაფერი გიოქალფს ყოველგვარი დასაბუთების გარეშე
აქვს დეკლარირებული. ეს იდეები შემდგომში ქემალისტებმა
აიტაცეს და მოსთხოვეს ოფიციალურ ისტორიკოსებს იგივე
ემტიციებიანთ¹⁰. გიოქალფსაც და ქემალისტებსაც ისტორიის
ასეთი გაყალბება სჭირდებოდათ ეროვნული თვითშეგნებისა
და ეროვნული სიამაყის შესაქმნელად, რაც იქამდე, ოსმა-
ლეთის მრავალეროვნულ და დინასტიაზე ორიენტირებულ
იმპერიაში ეთნიკურ თურქებს არ გააჩნდათ. გიოქალფს და ქე-
მალისტებს ასეთი „ისტორიული სიამაყის“ შექმნა მიაჩნდათ
ნაციონალიზმის იარაღად, მაგრამ მალე გადააჭარბეს მსგავსი
საშუალებების გამოყენებაში და ნაციონალიზმი ზოგ შემთხ-
ვევაში გადაზარდეს შოვინიზმში¹¹. გარდა ამისა, თავისი
„ისტორიული ექსკურსებით“ გიოქალფი ცდილობდა დასავლე-
თის ცივილიზაციასთან თურქების ნათესაობის დამტკიცებას
და იმის ჩვენებას, თითქოს „შებრუნება დასავლეთისაკენ არის
მხოლოდ დაბრუნება ძველთან“.

IV თავში შევიდა გიოქალფის ნარკვევები კულტურისა და
ცივილიზაციის შესახებ. გიოქალფი აპირისპირებდა თურქულ
ხალხურ კულტურას და ოსმალეთის ომპერიის „მმართველი
წრეების ოფიციალურ ცივილიზაციას“, რომელსაც იგი მიიჩ-
ნევდა „არათურქულად, ნასესხებად ბიზანტიელების, არაბები-
სა და სპარსელებისაგან“. გიოქალფი, როგორც ბევრი საზოგა-
დო მოღვაწე მისდროინდელ (და შემდგომი პერიოდის) თურ-
ქეთში, ორი პოზიციიდან შეიძლება შეფასდეს: მეტ-ნაკლებად

¹⁰ იქვე, გვ. 13.

¹¹ როგორც რ. რობინსონი წერდა ამ პროცესზე “... these efforts had produced a strong chauvinistic overtone” (R. D. Robinson, *The First Turkish Republic. A case study in national development*; Cambridge, Mass., 1963, p. 83.

პროგრესული თავისი ხალხისათვის, როდესაც იგი მოუწოდებს ეროვნული თვითშეგნების, კულტურის, ენის, მუსიკის განვითარებისაკენ, იგი რეაქციული ხდება, როგორც კი შეეხება ისეთ საკითხს, სადაც შეიძლება შეიქმნას კონფლიქტი ეთნიკური თურქსა და ეროვნულ უმცირესობას შორის. ლოზუნგები „ეროვნული კულტურა“, „თავისუფლება“, „ეროვნული სიამაყე“ არსებობს მხოლოდ ეთნიკური თურქისათვის, მცირე ერის წარმომადგენლისათვის იგი არ არსებობს: ის უნდა გათურქდეს.

გიოქალფი ილაშქრებდა (გვ. 206-207) ოსმალეთში XV საუკუნიდან არსებული „მილეთების“ სისტემის წინააღმდეგ, რომელიც ოსმალეთის იმპერიაში არამუსლიმი თემების („რუმების“, ანუ მართლმადიდებელი ბერძნების, სომეხი მონოფიზიტების, იუდეველების) ფაქტობრივ რელიგიურ-კულტურულ ავტონომიას წარმოადგენდა. ამ სისტემამ საუკუნეების განმავლობაში ოსმალეთის იმპერიას თავიდან ააცილა შიდა ეთნო-რელიგიური კონფლიქტები. მაგრამ XIX საუკუნის ბოლო დეკადებში, როდესაც ოსმალეთშიც შეაღწია ევროპაში განვითარებულმა ეთნო-ტერიტორიულმა ნაციონალიზმმა, „მილეთების“ სისტემამ იმპერიის წინააღმდეგ მუშაობა დაიწყო. საბოლოოდ, თურქეთის რესპუბლიკამ გააუქმა კიდევ „მილეთების“ სისტემა.

V თავში „საზოგადოების ევოლუცია“ ერთერთი ნარკვევია „რა არის ერი?“ ის დაწერილია 1923 წელს. ეკონომიკის გავლენას, აგრეთვე გეოგრაფიულ ფაქტორს ერის ჩამოყალიბებაში გიოქალფი უარყოფდა: *„განა სხვადასხვა ერებს წარმოადგენენ ოღუზი თიურქები, რომლებიც ცხოვრობენ თურქეთში, აზერბაიჯანში, ირანსა და ხორეზმში?“* წერდა გიოქალფი (გვ. 136). აქაც ჩანს პანთიურქისტული მიდგომა. საბოლოოდ იგი ასე განსაზღვრავდა ერს: *„ერი არის ადამიანთა ჯგუფი, რომელთაც მიიღეს ერთნაირი აღზრდა-განათლება, აქვთ ერთნაირი ენა, რელიგია, მორალი და ესთეტიკა“* (გვ. 137).¹²

¹² ერის ქემალისტური განმარტება (სახალხო რესპუბლიკური პარ-

1918 წელს დაწერილ ნარკვევში – „წარმოადგენენ თუ არა თურქები თანამედროვე ერს“ – იგი ასკვნიდა, რომ „სოციალური სტრუქტურის თვალსაზრისით თურქეთი დემოკრატიულია¹³ და, ამდენად, თანამედროვეც. რელიგიის თვალსაზრისით ის თანამედროვე გახდება სეკულარიზაციის შემდეგ. მოძრაობა „ხალხისაკენ“ მას თანამედროვეს გახდის ენის თვალსაზრისითაც. ამრიგად, თურქეთს შეუძლია გახდეს თანამედროვე სახელმწიფო“ (გვ. 144).

საინტერესოა, რომ ამავე ნარკვევში გიოქალფი მოითხოვდა რელიგიის სახელმწიფოსაგან გამოყოფას.

VI თავში „სოციალური ღირებულებანი და ჩვეულებანი“ ძირითადად წარმოდგენილია ევროპული იდეალისტური ფილოსოფიის კონცეფციათა ინტერპრეტაცია. ლაპარაკია ზნეობაზე, აღმოსავლურ ადათზე და, კვლავინდებურად, თურქეთის გათანამედროვეობაზე. საინტერესოა, რომ გიოქალფი მოდერნიზაციას (გათანამედროვეობას) და ევროპეიზაციას, როგორც ცნებებს, განასხვავებდა (გვ. 180). „ევროპეიზაციაში“ მას აფრთხობდა რელიგიური სხვაობა. გათანამედროვეობა, გიოქალფის გაგებით, გამოდიოდა სანახევრო, დაუმთავრებელი „ევრო-

ტიის პროგრამაში) ასეთია: „ერი არის მოქალაქეთა პოლიტიკური და სოციალური გაერთიანება, რომელთაც აკავშირებს ერთმანეთთან ენისა და ფსიქოლოგიის ერთობა (სხვა ინტერპრეტაციით „ენის, კულტურისა და იდეალის ერთობა“).

¹³ თურქეთის დემოკრატიულობას გიოქალფი ამტკიცებს იმით, რომ „თურქეთში არაა ფეოდალიზმი, მხოლოდ სოფლის თემებია და გლეხობა ფლობს თავის მიწას. გლეხები არ არიან დამოკიდებულინი მემამულეებზე“ (გვ. 143). ფორმალურად ეს სწორია: ევროპული ტიპის ფეოდალიზმი ოსმალეთში არ არსებობდა. მაგრამ წვრილგლეხური მიწათმფლობელობა დემოკრატიის ნიშანი არაა! გარდა ამისა, ღარიბი ან უმინაწყო გლეხობა (ასეთი კი გიოქალფის დროსაც და უფრო ადრეც დიდი უმრავლესობა იყო) ყოველთვის იყო დამოკიდებული იქვე არსებულ მსხვილ მიწათმფლობელზე („ბეი“).

პეიზაჟია“ (კულტურის დარგში და გარეგნულ მხარეში, მაგ., ჩაცმულობაში და სხვ.).

VII თავი მთლიანად ეძღვნება იმის მტკიცებას, რომ ისლამი და „თანამედროვე ცივილიზაცია“ არ ეწინააღმდეგებიან ერთმანეთს, პირიქით, ავსებენ კიდეც ერთიმეორეს (გვ. 214). განათლების სფეროში გიოქალფი მომხრე იყო ბავშვების აღზრდისა თიურქიზმის სულისკვეთებით. მოითხოვდა ქალთა ემანსიპაციას. რელიგიის სფეროში იგი მომხრე იყო სახელმწიფოსაგან გამოყოფილი ისლამი მაინც დარჩენილიყო თურქების რელიგიად, მაგრამ ღვთისმსახურება არაბულის ნაცვლად თურქულად უნდა წარმოებულყო და თურქულადვე უნდა ეთარგმნათ ყურანი (ეს პროგრამა მთლიანად განხორციელდა კიდეც ქემალისტების მიერ).

ალსანიშნავია, რომ 1922 წელს გიოქალფი მოითხოვდა ხალიფატის გამოყოფას სულტანატისაგან (გვ. 222-223), ანუ სულტნისათვის (საერო მეთაურისაგან) ხალიფას (რელიგიური მეთაურის) ტიტულის ჩამორთმევას უჭერდა მხარს, რაც ქემალისტებმა განახორციელეს კიდეც. ადრე კი, 1916 წელს დაწერილ ნარკვევში, იგი ზუსტად საპირისპირო პოზიციაზე იდგა (გვ. 202-214) და საჭიროდ მიაჩნდა, რომ ოსმალეთის სულტანი ერთდროულად ხალიფაც ყოფილიყო. სტამბოლში მჯდომ ხალიფას უნდა ჰქონოდა გავლენა მთელი მსოფლიოს მუსლიმებზე, კათოლიკური ეკლესიის მსგავსი იერარქიის მეშვეობით (გვ. 228-229).

როდესაც მუსტაფა ქემალმა დაინახა, რომ ხალიფატი სათანადოდ ვერ ემსახურება თურქეთის რესპუბლიკას (და პირადად მას!), 1924 წელს მან გააუქმა ეს ინსტიტუტი და ხალიფა ქვეყნიდან გააძევა. ეს მოხდა ოდნავ ადრე გიოქალფის გარდაცვალებამდე. ხალიფატის გაუქმება არ ნიშნავდა იმას, რომ თურქეთი უარს ამბობდა ისლამზე. ისლამი დღესაც ძირითადი რელიგიაა თურქეთში. ისლამის სიმბოლო – ნახევარმთვარე – დღესაც გამოსახულია თურქულ დროშაზე.

საერთოდ, გიოქალფი და მასთან ერთად თიურქიზმიც სეკულარიზაციის მომხრეა. ნ. ბერკესი გამოთქვამს აზრს, გიოქალფს ცოტა მეტი რომ ეცხოვრა-ო, მიხვდებოდა, რომ მის „დასავლური ტიპის ნაციონალიზმს ენინააღმდეგება მისივე იდეები ხალიფატის შესახებ“, რომ ეს იდეები „წარმოადგენდნენ უტოპიას, მონოდებულს ეპოვნათ ინტერნაციონალიზმის ბაზისი თურქული ნაციონალიზმისათვისო“ (გვ. 14).

VIII თავში – „ახალი ორიენტაციები“ – გიოქალფის ეტიუდები აზუსტებენ და მეტნაკლებად იმეორებენ იმავეს, რაც განხილულია წინა თავებში – „შემობრუნება ხალხის კულტურისაკენ“, „დასავლეთის ცივილიზაციისაკენ“ და სხვა. ეს თავი ორგანულადაა გადაბმული უკანასკნელ თავთანაც.

IX თავში ბერკესს მოჰყავს გიოქალფის მიერ ჩამოყალიბებული თიურქიზმის პროგრამა: ენის, ლიტერატურის, მუსიკის განვითარება უნდა მოხდეს ძველი თურქული კულტურისა და ენის აღდგენის ხარჯზე. რელიგიად უნდა დარჩეს ისლამი, მაგრამ მოისპოს თეოკრატია და კლერიკალების გავლენა. მორალში გიოქალფს ძირითადად მიაჩნდა თურქული პატრიოტიზმი. სახელმწიფო მშენებლობაში გიოქალფი მოითხოვდა ევროპული ტიპის დემოკრატიული მმართველობის დამყარებას. ეკონომიკის სფეროში იგი გვევლინება ე. წ. ეტატიზმის (étatisme – ფრ. – სახელმწიფო კაპიტალიზმის თურქული ფორმა) მომხრედ,¹⁴ რომელიც ქემალისტური თურქეთის ეკონომიკური პოლიტიკის ქვაკუთხედი მართლაც იყო 1920-1940-იან წლებში (გვ. 306-313); შიდა პოლიტიკაში გიოქალფი თვლიდა, რომ თიურქიზმი უნდა გაჰყვეს „რესპუბლიკურ სახალხო პარტიას“ მუსტაფა ქემალის (მოგვიანებით ქემალ ათათურქად წოდებულის) ხელმძღვანელობით და მიემხროს მისი „ხალხურობის“ პოლიტიკას (გვ. 305-306).

¹⁴ ადრე იგი „მანჩესტერის სკოლის“ ეკონომიურ ლიბერალიზმს ემხრობოდა, მაგრამ შემდეგ გამოიცვალა აზრი. იხ. Uriel Heyd, *The Foundations of Turkish Nationalism*, London, 1950, pp. 146-147.

წინამდებარე წიგნი გვიჩვენებს, თუ როგორ უსწრებდა ბევრ საკითხში ქემალისტების რეფორმებს ზია გიოქალფის იდეოლოგიური მომზადება. ამას აღნიშნავს ბერკესიცი (გვ. 13-14) და ბევრი სხვა ავტორი¹⁵. თვით გიოქალფი კი განადიდებდა მუსტაფა ქემალს, როგორც ერის მხსნელს (გვ. 305), ადარებდა მას ლეგენდარულ „რუხ მგელს“ წინაისლამური თურქული ლეგენდიდან „ერგენეკონი“, რომელმაც გამოიყვანა თიურქთა ტომი ჩაკეტილ ხეობაში 400-წლიანი ტყვეობიდან (გვ. 268) და ა.შ.

რასაკვირველია, კარგი იქნებოდა, რომ გიოქალფის მოძღვრება არ გასცილებოდა კულტურის სფეროს, როგორადაც სურს რედაქტორს წარმოგვიდგინოს ეს მოძღვრება წიგნის შესავალში. მაგრამ გიოქალფი იყო მეზრძოლი პანთიურქისტი, რეაქციული მოძღვრების მამამთავარი და ეს ჩანს კიდევ წარმოდგენილ მასალაში.

მიუხედავად ზოგიერთი ხარვეზისა მასალის შერჩევასა და დალაგებაში, ბერკესმა მნიშვნელოვანი საქმე გააკეთა კრებულის გამოცემით. ამ წიგნში მოცემული ფაქტობრივი მასალა საინტერესო ილუსტრაციას წარმოადგენს თიურქიზმის იდეოლოგიისათვის.

Резюме

Книга „Турецкий национализм и западная цивилизация“ представляет собой сборник очерков турецкого социолога Зия Гёкалпа (1876-1924), которые отобрал и издал на английском языке проф. Ниязи

¹⁵ Д. Вдовиченко, *Национальная буржуазия Турции*, М., 1962, гв 167; Н. Е. Allen. *The Turkish Transformation*, Chicago, 1935, 83. 229; S. U. Betin, *Atatürk İnkilâbi ve Ziya Gökalp-Yahya Kemal-Halide Adıver*, İstanbul, 1951, 23. 29-32; B. G. Gaulis, *La question turque*, Paris, 1931, 33. 220; U. Heyd, *op. cit.* 83. 132-135; G. Yäschke, *Geschichte der Türkei seit den Waffenstillstand von Mudros* (Handbuch der Orientalistik, Abt. 1, Bd. VI, 3), Leiden, 1959, S. 82-83, 90.

Беркес. В сборник вошли некоторые этюды из книг Гёкалпа „Принципы тюркизма“ и „Туркизация, исламизация, модернизация“, а также статьи, опубликованные в свое время в малотиражных журналах и газетах Анкары, Стамбула, Диарбакыра, Салоники.

Как явствует из самого названия сборника, основной целью редактора-составителя было приблизить и как-то породнить турецкий национализм с западной цивилизацией. Н. Беркес постарался затушевать истинно пантюркистские взгляды в работах Гёкалпа и представить его в основном в качестве „идеолога культуры“. Однако очень часто в статьях. проглядывает настоящее лицо основоположника пантюркистского учения, призывающего к туркизации и исламизации всех граждан Турции и сопредельных стран.

Сборник делится на 9 глав, распределенных в 4 частях. Эти главы: 1. Автобиографическая, 2. Философия ценностей и идеалы, 3. Идеал национализма, 4. Культура и цивилизация, 5. Эволюция общества, 6. Социальные ценности и обычаи, 7. Религия, образование и семья, 8. Новые ориентации, 9. Программа тюркизма. Это деление принадлежит Беркесу и довольно условно. Статьи разположены предметно и частично хронологически (в пределах глав). Часто статьи из одной главы представляют собой логическое продолжение другой статьи из другой главы.

Все очерки обычно сводятся Гёкалпом к чисто турецким проблемам. Труды его носят несколько дидактический характер. Многие его суждения основаны на идеалистических конценциях западноевропейских философов. Без сомнения, значительное влияние на него оказали идеи французского социолога-позитивиста Э. Дюркгейма.

Книга является прекрасной иллюстрацией к тому, как идеологическая подготовка З. Гёкалпа во многих вопросах (в том числе экономическом, национальном, социальном и др.) предвосхищала реформы кемалистов (напр. этатизм).

INTRODUCTION:

The New Georgia – Space, Society, Politics (1995)¹

After the dramatic collapse of the socialist system (often called “communism” in the West) on the brink of the 1990s, up to two dozen new, previously almost unknown, countries appeared on the world stage. In some respects, this event resembled the emergence of the New Africa some 30 years earlier. But those countries, which were known at least to their former colonial masters, were given independence for the most part in a civilized manner, although their internal peace did not last long. Most of those countries did not have to undergo a fundamental economic transformation, as they were already on the way to capitalism while still colonies of the west European powers. Moreover, their former masters very soon lost strategic interest in the majority of the countries, because, among other reasons, they were quite far away and settled by alien peoples.

In contrast, the new “post-socialist” States are being born in torment; the Caucasus and Tajikistan are already on fire, to say nothing of Yugoslavia. They have to undergo the inevitable but rather painful change from a less effective socialist system to a market economy and this must be done speedily. It took several centuries for western Europe to overcome the residues of feudalism, and even the Third World had more time for the change. The former Metropolis of the post-Soviet countries is itself in heavy economic crisis; it is in doubt about what to do with its former subjects, but is strong enough either to become their patron again or to be an equal partner with them. In addition, Russia borders the majority of the Newly Independent States, which have large Russian-speaking minorities, which can be used as an excuse for a new “Monroe Doctrine”.

¹ From: Revaz Gachechiladze, *The New Georgia: Space, Society, Politics*. UCL Press, London, 1995.

What does the average Westerner know about the geography of the post-Soviet world? Almost nothing. However, geographical ignorance has no boundaries: my compatriots always confuse Austria with Australia, are frankly astonished to find out that Sweden and Switzerland are not the same thing, and are absolutely sure that the Scottish, the Irish or the Welsh (whom they obviously have heard of, as they watch football on TV) are “some other sort of English”. This honest statement will, no doubt, outrage the Glaswegians and Dubliners, but I too, alas, was once similarly made indignant. Some 20 years ago, Professor Derek Diamond introduced me to his colleagues from LSE as “a young Russian with a sense of humour”. At that moment I felt that only the first word from this phrase was true – I was relatively young in those days – but I did not immediately dispute the second word so as not to put in question the rest! I strongly suspect that the British people in those times (and probably even now) considered that the Ukrainians, Uzbeks, Chechens, Georgians, Yakuts and others were “some other sort of Russians”. Derek needed to explain to his highly educated colleagues what the term “Georgian” meant in his opinion, I thought.

And I doubt if, for the average British person, the word “Georgian” meant anything until the beginning of the 1990s, when this word appeared on TV screens and became associated with permanent wars. An older British person, however, may associate this word with the name Stalin. It is not a very pleasant association, I admit, but as the late Professor David Lang, a leading specialist on Caucasus, told me once in Russian on this issue, “*iz pesni slova ne vykinesh!*” (you can't drop a word from a song!). To great football fans the word “Georgia” may recall the team “Dynamo” from Tbilisi, once the European Cupholders Cup winner. And a Western man with geographical knowledge slightly above average might argue that this is a former Soviet province where people speak a dialect of Slavic (or maybe Turkic?) language. I hasten to assure you at once that neither of these is true.

Even for the majority of Russians, in spite of their co-existence within the same State for almost two centuries, Georgians were associated with changing stereotypes that had rather distant resemblances to

reality. In the Stalin era, however, when “unorganized” mobility of the population was restricted, the rare Georgians, who outside of their own republic were seen predominantly as folk-dancers on the stage, were considered almost as romantic heroes from the native country of the Great Leader. Later the romance faded as the contacts became more tense, especially in the *kolkhoz* bazaars of the northern cities, where all non-Slavic, dark Caucasians were considered to be *gruziny* (Georgians). To the average Russian, Georgia was known as the producer of good dry wines and not-so-good tea (although there was no real alternative on the Soviet market) and of the famous mineral water *Borjomi*, as the country of tangerines, seaside resorts and determined moustached young men on the beaches (the latter were better known to Russian women). The intelligentsia of Moscow and Leningrad (now once again St Petersburg) knew and liked Georgia for its more sophisticated aspects: the Caucasus had been “the Parnassus of Russian poetry” since the early nineteenth century. Old Georgian poetry was translated by the best Russian poets. Many of the best Soviet films were shot and many of the best Soviet plays were staged in Tbilisi (the capital city of Georgia). Many Georgian scholars were well known in many branches of the Soviet science. But nowadays Georgia has become a foreign country to Russia. “Dynamo” plays in a national league and without difficulty become champions every year. The dark southerners in the bazaars are no longer *gruziny* (they just have nothing to sell at all). Muscovites may watch American films. And, as for the young moustached Georgians on the beaches (now bearded as well), in the early 1990s the Russian volunteer or mercenary soldiers fighting on the side of the Abkhaz insurgents looked at them through the sights of their Kalashnikov submachine guns.

The modern Russian philosopher, A. P. Butenko, called the system built in the Soviet Union by the end of 1930s “State-administrative socialism”, with supremacy of the Party-State bureaucracy, absence of open information, mass reprisals and human fear – the system that corresponded to the canonical Marxist image of “barrack socialism” (Butenko 1988: 558). It can be added that such a system could have come into existence only in a certain sociogeographical environment, in

an underdeveloped society with many residues of feudalism. With great respect to the talent of George Orwell, it is difficult to imagine 1984 in modern England. But in the vast spaces of Eurasia, the system of 1984 became possible. Moreover, it was well grounded theoretically by the great Marxist, Lenin, who started to build it, and was brought to perfection by the great Leninist, Stalin. The inertia of fear inspired in 1930s rolled forwards for half a century, but when new generations of leaders who did not remember the Great Terror came to power, they attempted to alter the system in a new manner.

However, it was impossible to alter (*perestroika* means “restructuring”) the system. It had to be either demolished or left alone. It was demolished. The logic of history and historical justice were victorious and the last empire has been destroyed. The world could have a breath of relief after decades of fear. Yet remnants of the system appeared to be viable, to say nothing about the nuclear weapons still able to destroy the world. Hardly any of the 15 new States that came into existence after the break-up of the USSR can consider themselves nation-States. Their economies were so interwoven that it is impossible to speak about the economic independence even of such a giant (from the European point of view) as the Ukraine. Even more important from the point of view of social development is that the majority of the former “Soviet nations” are not ready psychologically, or economically, or in legal terms, to build in a short time a free market system (i.e. capitalism), whether “liberal” or “socially orientated”.

No-one expected a velvet-smooth transition from totalitarianism to democracy in the post-Soviet world, but even those who most “rocked the boat” (the expression beloved by Gorbachev) probably did not expect the depth and heaviness of the disintegration in every case. In this country we have to live in the ruins of an empire, which is very picturesque for a temporary visitor, but very inconvenient for a permanent dweller in those ruins. The rupture of economic ties between the Union republics, ties that were artificially interwoven over decades to make impossible that very rupture, the downfall of a totally ineffective planned economy, could not lead automatically to the

establishment of free market relations and to the total welfare of the population (which had been the unfulfilled promise of the Communist Party). On the contrary, they put almost all post-Soviet States on the brink of economic catastrophe. Some, among them Georgia, have already gone over that brink. “Quasi-market” relations have been established where free competition is limited by residues of the command economy. Those best adapted to such a situation appear to be small groups of energetic, but mostly dishonest, people (groups called “mafia” or “kleptocracy” by different observers), some connected in the past with the management of that very command economy, who enrich themselves while the majority stay below the poverty line.

Of course, one may explain to people that this is the first stage of capital accumulation, a stage that Britain, continental Europe and North America passed through in the sixteenth to nineteenth centuries, and that, in those countries too, capital first accumulated mostly in the hands of pirates, slave-traders, “nabobs” (who made fortunes grabbing India), bootleggers, and the like, people whose descendants became respectable lords and honest bankers. Many people here understand that in the post-Soviet world a social change is taking place, the transition from something like social-feudalism (hypocritically called “real socialism”) to something like capitalism. Moreover, this is an uneven process and its success in different geographical areas will be strongly influenced by the initial economic or social position of each of the new States at the moment of starting the change. But knowledge of basic Marxist political economy by quite a few in this country by no means helps, in the absence of daily bread. Moreover, the capital accumulated through robbing the people of Georgia does not stay in this country, but tends to migrate to safer lands.

Social problems, that might lead even to social explosions, were inevitable – rising prices, growth in crime and growing unemployment became the leading concerns of the public. The widespread possession of firearms was also becoming a leading problem – one more result of the chaotic break-up of the supermilitarized State, full of former Soviet (now Russian) Army officers, who are sometimes not paid their salaries for months and who are ready to sell everything.

Political life is in full swing. However, in this sphere also, the majority of the new countries with more or less liberal regimes are full of quasi-parties, dilettantes, demagogues and populists. It was simply impossible to have well prepared politicians under a one-party dictatorship that lasted for decades. As one author noted, "for most of the former Soviet Union a democratic heritage is a far distant shadow."

Worst of all for the post-Soviet States, the ethnic problems of minorities, previously swept under the carpet, now moved to the foreground, and by their importance in many cases overshadowed purely economic or social problems. If earlier the Union republics produced headaches for Moscow by their "national problems", now these headaches have moved to Tallinn, Kiev, Tbilisi, Dushanbe, Kishinev, Baku, and the other new capitals (with the most active "help" of the very same Moscow, naturally). The USSR, like the Russian Empire, was an artificial conglomerate of ethnic groups with different cultural backgrounds, which could never have been unified into a nation. In the 1970s, there was an unsuccessful attempt to declare "the emergence of the Soviet people", a concept that never existed in reality. Perhaps the only logic of the co-existence of these peoples in one State, apart from the will of Russia's rulers, was their geographical closeness. The Bolsheviks created an artificial hierarchy of peoples and gave it a legislative basis (Tishkov 1992). But when the hierarchical ties in the USSR in the stage of decay were deliberately loosened, ethnic conflicts immediately became the major social problem, and have continued to be so in the new States.

All these unusual complications give rise to nostalgia among the common people of the post-Soviet world for the "law and order that was present under the communists", whom the people had disliked when they were in full power. Although not many dream of the restoration of the USSR (different polls have revealed that among Georgians they account for less than 15 per cent, mostly elderly), one can frequently hear complaints such as "the government should not allow the private shops to sell goods for such high prices", "the government must pay us more" (while we do not work at all!).

Neither liberty, nor property, nor new social groups are created in an instant. Under Soviet power, private property and really free enterprise were absent. The stage of classic capitalism has not been undergone by the majority of the ex-Soviet nations, yet this is the most important indicator of the maturity of society. The new shopkeepers and mafiosi groups that are grabbing State property will not form a class of civilized businessmen soon, although the latter have begun to emerge here and there. Thus, for quite a long time, all the post-Soviet countries will be in different stages of the transition period to modern society. The West will have to help them to undergo real reforms in its own interest, to avoid graver global problems. Meanwhile, the larger Newly Independent States will go on creating large problems for the world and the smaller States will create equally large problems.

All of the aforesaid applies almost equally to Georgia and the other new States. Naturally, differences between the post-Soviet countries exist. Social geography, “the study of social relations in space and the spatial structures that underpin those relations” (Johnston et al. 1994), is to some extent able to explain these differences. The geographer in general can show the spatial background of a nation's formation, spatial differences in the economy, population, sociopolitical mentality, culture and traditions, which together with the legal base and institutions are major internal factors of social change in a country. He can focus on the spatially manifested problems that arise from these differences. He can help to understand the nation. Economy is the foundation of a State, but what sort of economy a country can build depends less on natural resources than on human resources, on the qualities of the population. Surely these qualities are not something God-given forever; they change in time. For instance, in the second half of the twentieth century, the Chinese, considered to be one of the most conservative nations have achieved in different countries miracles of economic success. But without knowledge of the ideological background on which the discipline and persistence of the Chinese culture is based, not everything about their economic life can be explained. On the other hand, Confucius was born and taught in a certain socio-geographical environ-

ment, which influenced his way of thinking. Likewise, neither were Protestant ethics born in a vacuum.

In the case of Georgia, attention must be paid to certain cultural, historical, and geographical factors. The emergence and development of the nation were influenced by the natural environment (mountainous relief, moderate climate, etc.) and by the political context. Even more importantly, one must focus on certain socio-cultural and historical factors that explain the social structure, the way of life of the modern population, and the possibilities of economic development, although these factors are not peculiar to Georgia, nor do they cover all possible explanations.

First, the existence for a long period of a purely agrarian society, whereas merchants and artisans belonged to peoples of a different faith, was a factor in the social structure and it affected mass consciousness; peasants who worked hard for several months and then spent quite a long time doing nothing became a factor in the rural way of life.

Secondly, the social structure of the population was much affected by the nature of industrialization. In Georgia, as in almost all the Soviet republics, it began in the 1930s, straight into large-scale machine production; it did not follow logically from artisans' workshops and manufactures, as happened in most of western Europe. So the first generation of workers in this part of the world were not former artisans, but former peasants; in small Georgian towns, miners and factory workers still have land allotments and psychologically remain farmers until their dying day. In asserting this, I do not imply anything negative. The same things can be observed even in the industrial countries. However, it must be added that in the USSR, the country where the "dictatorship of the proletariat" was announced to be the political basis of the State, the workers were never paid enough to make their profession prestigious; the children of these "worker-farmers" dream of becoming doctors, lawyers, or at least traffic policemen.

Thirdly, permanent external and internal wars in the Middle Ages promoted the creation of a sizable class of warrior nobility. Their ethos, emphasizing "boldness, deliberate outbursts of non-rational violence and

showy grand gestures” (Kuper 1989), although typical of all persons belonging to this class irrespective of their country of origin, became the stereotype of a Georgian in the nineteenth century, and this *damnosa hereditas* is likely to last into the twenty-first century.

Fourthly, Orthodox Christianity, the religion of the majority of Georgians, in allowing more personal freedom, proved to be a relatively weak social instrument in the upbringing of the younger generation from the point of view of self-discipline, especially during the Soviet era when the role of Church diminished to practically nothing. Religion, along with the natural environment, which did not require large collective efforts to achieve appreciable economic results, influenced the weakness of the collectivist mentality and promoted the marked individualism of this nation. Again, I do not suggest that individualism is negative. I agree completely with a classic view of English social theory that “the conceptions of society and the individual are correlative conceptions through and through” and that “the ultimate end of society and State as of the individual is the realization of the best life” (Bosanquet 1899: 180-81). I would just add that an over-hasty rush of individuals to the “best life” may leave society far behind.

Fifthly, a characteristic peculiar to the majority of the “Soviet nations” (again, not least the Georgians) was what could be called a “mythologized mentality”, manifested mostly in a faith in the exclusive historical heritage (sometimes – even “mission”) of any of these nations. Soviet ideology emphasized “culture - national in form and socialist in content”, but in fact attention was paid only to the “national form”, as nobody knew what “socialist content” was. Each nation, even the numerically smallest, put its efforts into searching out the deepest roots in its history. Since the history of neighbouring nations often intersected, instead of pure academic interest this research involved State policy. As the claws of the Communist Party became weaker, this kind of mentality became a catalyst of ethnic conflicts, which in their turn led to many misfortunes and hampered State-building.

A sixth sociogeographical factor also cannot be given a one-sided appraisal. Wine could (and still can) be consumed in large quantities in

Georgia; that was impossible in the Muslim countries lying in the same climatic conditions, where grapes are also grown. “Wine is the property of high civilization” wrote an historian of Ancient Greece (Bonnard 1957). That's right. But the widespread stereotype that wine-drinking peoples produce too many talented men along with too many laggards, boasters and irresponsible individuals, is probably not very far from the truth as well. Familiarity with Georgian literature of the nineteenth and twentieth centuries gives the impression that this stereotype is based on something real.

The English philosopher, Roger Scruton, begins his essay *In defence of the nation*:

“It is neither polite nor politic for those brought up in the Western liberal tradition to defend the “national idea” as the foundation of political order. Or rather, you can defend that idea on behalf of others at least if they are engaged in some “struggle for national liberation” – but not on behalf of your community and kind. Loyalties, if they are not universalist, must be expressed superstitiously, in the self-depriving language of one confessing to a private fault”. (Scruton 1990)

Taking this “warning” into account (although Scruton himself does not seem to follow it), I did my best to avoid mentioning “the Georgian national idea” and tried to be as critical as possible of my own people. But alas, belonging to the nation that just a couple of years ago was considering itself oppressed and fighting for self-determination, it is not so easy to be fair to everyone. At least I admit that the Georgians are neither better nor much worse than any other people. They have their weak points, but also their positive characteristics as well, just as any other group on Earth, which is called a Nation. From this point of view, what Joseph de Maistre said in 1811 is true of the Georgians also, “*tout nation a le gouvernement qu'elle merite*”!

The purpose of this book is to give a reliable picture of the modern social geography of Georgia. It seems that today this can be achieved more easily than an economic geography of the country. In part this is because the economy of this once flourishing Union Republic, then a shop window for the nationalities policy of the Communist Party

(especially for the comrades from developing countries of “socialist orientation”, who obviously very much liked “Georgian socialism”, because most of the time was spent with a glass of wine in the hand!), nowadays lies in ruins and lacks an adequate industrial infrastructure. More importantly, it is because serious structural changes in the economy of the country will be needed to link it to the world economy and, in this event, many of the present economic branches may become obsolete. In contrast, linguistic, religious and ethnic differences are more conservative. The city-dwellers in this part of the world will have a different way of life from that of the rural population for quite a long time, and social problems will not be overcome so fast.

When in 1979 a new term for human geography, “economic and social geography”, was officially adopted in the USSR (previously it was called simply “economic geography”) and a new stage in the development of social geography started in the country (Lavrov et al. 1984), it was the result of more attention being paid to the social sphere in the Soviet Union. To no less an extent it was a response to Western geographers' rising interests in the social problems of their own countries. Especially influential were books by some British geographers, including Harvey (1973), Smith (1973, 1977), Jones & Eyles (1977), Coates et al. (1977), Herbert & Smith (1979), among others, together with several articles of the “radical geographers” and their magazines.

However, in the USSR there remained serious dogmatic limitations to the development of the social sciences. The existence of social problems was completely ignored. For example, it was official dogma that crime under socialism was just “a residue of capitalism” and its level must be constantly decreasing; the figures remained secret, naturally. Therefore, when sociologist A. Gabiani and the present author were lucky enough in their efforts to avoid the stamp “for official use”, and published in open press the first Soviet book on the geography of crime (Gabiani & Gachechiladze 1982), which today seems rather trivial, it was in those days considered a great achievement and even “a new direction in the Soviet social geography” (Konstantinov 1985). It

was not customary to write on the territorial disparities in the welfare of different areas – the Communist Party alleged that it did everything to bring welfare to everyone in every region. Reality did not support this thesis, at least not in Georgia (Gachechiladze 1982, 1987). But it should be said in all fairness that disparities in wealth between regions, and even more on the personal level, were far less than they are now and will continue to be on our way to a market economy.

It was in practice forbidden in the USSR before *perestroika* to speak about potential ethnic tensions – all the Soviet peoples were brothers! The situation has changed dramatically since 1988, and thus, when I drew a map of potential ethnic conflicts in Georgia (Gachechiladze 1989, 1990c), it just defined facts already known to society, but a prominent Russian geographer considered it worthwhile to accord it a positive review (Preobrazhenskiy 1991).

Of course, it is rather hard to write a social geography of a country where civil wars are raging. It is difficult to gather up-to-date social statistics from all regions, but the years 1989-90, for which regional information is available, are not ancient times. Enduring social trends that have appeared in recent years, and some foreseeable social problems, are also discussed in this book.

Organization of the text

The book consists of two parts. In Part One, a general geographical and historical background of Georgian social problems is given. In the Part Two, some specific sociogeographical problems are discussed. The book is an introductory text, with no intention to go deep into theory.

In the first chapter, a short account of the geographical location, space and resources for economic and social activities are discussed. Georgia's straddling of probably the best current routes connecting Europe and Central Asia by land and sea have been widely discussed in the local press. No less important is the situation of the country at a political crossroads as a new State between the southern flank of NATO (Turkey) and Russia, which, one may note in passing, does not make its situation safer. Proximity to certain nations has left its mark on the

social, political and economic life and activity of the country as a whole, and to a large extent has determined regional differences in the local way of life (i.e. mountainous and lowland regions, West and East Georgia). The administrative-territorial division of the country and principles of the social regionalization are briefly discussed and, in the same chapter, an account of the social regions of Georgia is given. In following chapters, information often will be examined in both text and maps in terms of this network of social regions.

An historical-geographical background is absolutely necessary to understand the contemporary social and political geography (Ch. 2). Problems of ethnogenesis, the emergence and settlement of nations, acquire utmost importance in multinational States. The prolonged medieval phase predetermined Georgia's backwardness in the European model of development. The democratic ethic that was just about to develop in the first decades of the twentieth century was abruptly cut short by Sovietization. The author considers it important to give an account of the key historical events and those trends that help to illuminate the modern geographical pattern of Georgia, the ethnic and social structure of its population and its political geography. It is only a short account; the English-speaking reader can obtain more detailed information on the history of Georgia from Ronald Grigor Suni's book *The making of the Georgian nation* (1988). Recent years are discussed by Jonathan Aves in *Paths to national independence in Georgia, 1987–90* (1991). A comprehensive account of regions of Georgia is given by Roger Rosen in *The Georgian Republic: an independent tradition* (1992). As James Bater wrote: “in developing the thesis that a sense of history is prerequisite to understanding the contemporary geography of the Soviet Union, it is important that 1917 not be seen as a hard and fast watershed” (Bater 1989). This applies to the Republic of Georgia as well; although no longer a part of the now extinct USSR, the mark of the Soviet legacy will be carried by this NIS for quite a long time.

Two chapters are dedicated to the geography of population. Chapter 3 deals with the dynamics, location and structure of the population of Georgia. The peculiarities of Georgia's internal migrations lead to the

depopulation of some mountainous regions. External migrations will promote a substantial loss of population (especially the “brain drain”). The urbanization of the country followed the model of the socialist countries, with hypertrophic growth of the capital city (the problems of which will be discussed in a separate chapter).

In Chapter 4, the national and religious structure of the population is described. Apart from the Georgians, who along with the Abkhaz are the autochthonous population of the State (i.e. the earliest inhabitants of this territory), quite sizeable minorities have settled in the country at different times. Georgia cannot be considered a monoethnic country. Geographical location of the ethnic groups and the sequence of their settlement explain many of the internal problems of contemporary Georgia.

One cannot fathom the formation of the cultural environment without considering the role of religion. Belonging to the Christian world meant for the Georgians a natural inclination towards Europe, albeit eastern Europe. At the same time, in Georgia there are also other confessions than Georgian Orthodoxy. Although there are not (and historically have not been) any conflicts on purely religious grounds, differences in inter-ethnic relations such as mixed marriages, or in cultural traditions (sometimes even at the level of sub-ethnic groups), or in demographic behaviour may be explained only with reference to the religious realities.

In the second part of the book some spatial aspects of the modern social life of Georgia are examined. The major problems of society are discussed in Chapter 5. The comparative significance of these problems to modern Georgia has been estimated on the basis of public opinion surveys carried out during 1992-4.

The overall welfare of the people has nowadays become an even more distant dream than it was at the end of the 1980s, the period for which the geographical pattern of some social indicators is discussed (Ch. 6). Incomes, expenditure, savings and so on were not, and are not, equally distributed in all regions; differences were attributable to the urban or rural, mountainous or lowland location of the territorial

communities, to the branches of economy peculiar to the area, and so on. It appears from survey data that the population of Georgia has quite a good geographical perception of the real wealth of the regions.

Deviance, discussed in Chapter 7, naturally has a tendency to uneven geographical distribution. The cities and seaside regions of Georgia appear to be the major areas of crime, drug addiction, and so on. But rural areas also have their peculiarities. In spite of the inadequacy of Soviet moral statistics (an inadequacy inherited to a large extent by the NIS), it was possible to study the regional level and structure of crime at the end of the 1980s. The dynamics and structure of crime in recent years are also considered. Some geographical peculiarities of drug-addiction and drug-trafficking are considered in the same chapter.

The social problems of a large city, one that has not yet become a capitalist city, but already is not entirely socialist either, are discussed in Chapter 8, which examines the problems of the Tbilisi Metropolitan Region, comprising the cities of Tbilisi, Rustavi and neighbouring smaller towns and intervening rural areas.

Chapter 9 describes from a geographical perspective a social problem that has great political significance. Ethnic tensions, which have taken such a tragic turn in the Caucasus, did not appear accidentally and are connected with the spatial location of the agents of these conflicts. A “third power” (Russia, or sometimes parts of Russia), not always clearly seen outside Georgia, is also involved in the conflicts. Thus, a wider geographical context must be examined. Historical and politico-geographical factors of already-existing ethnic tensions are considered and an account of potential conflicts is also given in that chapter.

The author is aware that the above topics do not cover the full array of the sociogeographical problems of Georgia, but he is bold enough to think that the questions discussed in this book can help one to come closer to a human geography of this young State.

STATE-BUILDING IN THE TRANSCAUCASUS: GEOGRAPHY AND HISTORY IN ACTION¹

Introduction

According to the 1924, 1936, and 1977 versions of the Constitution of the USSR the Union Soviet Republics were declared the “Sovereign States” with a legal right of secession. This right was just a mystification. The Union Republics possessed quite distinct autonomous rights in internal affairs while on the international level all of them (to say nothing of the Autonomous Republics and Autonomous Oblasts) were recognized at best the countries, not the states (Dawson, 1996). This is true even of Ukraine and Byelorussia – the members of the UN since 1945.

From September to December 1991 the Soviet Union was dissolved and 14 non-Russian Union Republics were recognized as Newly Independent States (NIS) first of all by the Russian Federation *per se* considered to be the legal successor of the USSR. Very soon all the NIS were recognized *de jure* by the international community.

The emergence in the early 1990s of the political space called “Post-Soviet” was a logical result of a certain global political, and social-economic development even if many subjective factors fastened its appearance. But none of the NIS was entirely ready for state-building in the new political circumstances. This is even more true when economic issues are concerned: during the Soviet rule up to 90 percent of the heavy industry in every republic was managed directly from Moscow; the economic ties between the republics were so interwoven that their rupture caused the collapse of the economic and social system

¹ From: Revaz Gachechiladze and David M. Smith (eds) *The proceedings of the Second Georgian-British Geographical Seminar “Economic, Social and Political Aspects of Urban and Regional Changes”*. Tbilisi: Tbilisi University Press.1995.

almost everywhere. The opening of foreign markets made it clear that local products can't compete with those imported from the West, the Middle East, and China. Meanwhile, the psychology of the population has not changed: common people could not adapt easily to the inevitable change in the market economy which meant an inevitable move away from a planned economy. Some people tend to blame all their quite real social misfortunes, the deterioration of their material well-being on the dissolution of the Soviet Union (support given at elections to the neo-Communists must be attributed to this way of thinking). Such circumstances also cause serious problems to the state-building of the new political entities.

If we examine the definition of nation-state given by Giddens

“A nation-state refers to a political apparatus. recognized to have sovereign rights within the borders of a demarcated territorial area. able to back its claims to sovereignty by control of military power. many of whose citizens have positive feelings of commitment to its national identity” [Giddens, 1991. 303].

and try to apply it to the NIS, we may discover that most of them do not fit this definition. Hitherto it was assumed that only the Russian Federation maintains or is able to maintain its sovereignty in full measure as it is still in control of immense military power. The latest developments, especially the ineffectiveness of military actions against the Chechen guerrillas may temp one to doubt this assumption, although this may appear a false impression.

And what to say of the other NIS which are smaller and much weaker than Russia, whose state apparatus remains mostly unchanged from the Communist times and quite often fights only for its own survival at the helm, whose borders are marked only on the World maps and can't be protected even from each other, whose military power is restricted, and national identity remains mostly at the level of ethnic identity as not all the representatives of the minority ethnic groups feel themselves the citizens of a new State – even if they are officially given the citizenship (as e.g. in Georgia) and even more if they are mostly denied of being such (as in some Baltic states)?

It is evident that state-building in the post-Soviet space encounters a lot of difficulties. Most of the latter are connected with the division of the larger state organism and imply a host of internal and to no lesser extent external factors.

Although the aforementioned concerns practically all the NIS there must be differences in such a huge area as the Former Soviet Union (FSU). It must be *a priori* assumed that these differences are caused by some historical and geographical factors. These can be demonstrated more profoundly if different countries and regions are compared.

The Transcaucasus as compared with another region of the FSU

The actual state-building of the former Union Republics took longer than was supposed by the leaders of the national-patriotic movements in each of them. This is true of the Transcaucasus which is distinguished against the background of the turbulent post-Soviet space by even more turbulence. The first real war between the then Soviet Republics started in this region and is by no means over yet: the war for Nagorny Karabakh between Armenia and Azerbaijan is meant; the first *coup-d'état* and the first firing from the cannons at the building of the Parliament occurred again here (“Tbilisi War”, winter 1991-1992: shooting from the tanks at the Russian Duma building in October 1993 may be regarded as an “enlarged replica” of this episode); first civil wars started again in the Transcaucasus (Georgia again!); Azerbaijan managed to overthrow and elect (by a majority vote each time!) three Presidents during three years, etc.

What are the reasons for such developments? Are all the above-mentioned events just results of mismanagement, the misrule of the corrupt and greedy elites? Is it all planned from Moscow as the popular explanation suggests? Or maybe this is caused by some objective factors? And finally: is the Transcaucasus a homogeneous region where we can predict some sort of future development?

The comparison of the Transcaucasus with another region of the former Soviet Union may help us to answer the above-posed questions or at least to come closer to understanding the problems. A short comparative analysis of the three Baltic and the three Transcaucasian NS may show the role of history and geography in the state-building

A. Location: Baltic states are located in a line along the Baltic Sea while to the East they border with Russia (Lithuania has a border with the Russian exclave of Kaliningrad to the South-West). The former metropolis is supposed to be the only threat to the statehood of the Baltic states.

In contrast, the Transcaucasian states are situated asymmetrically. Only Georgia has access to the Black Sea, while Azerbaijan – to the Caspian Sea, which actually is a lake. Armenia is a landlocked state. Georgia and Azerbaijan border upon Russia which is usually supposed to be the major threat to the statehood of both. Armenia has no border with Russia which objectively implies the former's policy to be the most “Russian-friendly” in the region. All the immediate neighbours of Armenia might be considered by the latter as being hostile at a different level. The popular Armenian sentiment nourished by generations of historians is that “the neighbours owe us certain territories”: official statements usually denounce such claims.

B. Boundary patterns

After the first collapse of the Russian Empire (1917) the Baltic nations obtained political borders mostly coinciding with ethnic ones in 1918. No substantial minority of any Baltic nation was left in another state and the population of each was mostly homogeneous: in the 1930s Latvians (together with Latgals) comprised 76 percent of the population of Latvia. Lithuanians accounted for 80 percent and Estonians for 88 percent of the population of the respective states [Great Soviet Encyclopedia, 1933-1938]. This can be explained by the fact that no such states as Estonia and Latvia ever existed before 1918 and therefore no historical borders could have been claimed. Lithuania had territorial claims towards a state from without the region (the historical capital of

Lithuania – Vilnius was incorporated into Poland which also returned to the world political map in 1918). It is important to say that the Baltic states had no territorial claims towards each other. When these states were forcibly incorporated into the USSR in 1940 and turned into “the Union Soviet Republics” their borders with each other were preserved although small territories were annexed from Estonia and Latvia to Russia.

On the other hand, when the newly independent states appeared in the Transcaucasus in 1918 there was an attempt to delimit their borders according to the administrative-territorial division (governorates, *okrugs*) of the former Russian Empire which never followed ethnic lines and, on the opposite, aimed at the creating heterogeneity. Therefore, independent Armenia got within its boundaries a large Azeri minority residing in the former Yerevan governorate (although its government’s aim was to increase its boundaries at the expense of the other former governorates); independent Azerbaijan had a large Armenian minority residing in the former Elisavetpol (Ganja) and Baku governorates; independent Georgia got Armenian and Azeri minorities residing in the former Tiflis (Tbilisi) governorate. In addition, Georgia had local ethnic minorities (Ossetians and Abkhaz).

Georgia had a statehood abolished in the early 19th century and relatively distinct historical borders.

Armenia had a historical statehood abolished almost a millennium earlier and its claims of new state boundaries mostly implied incorporation of the area of settlement of the Armenians. The Treaty of Sévres (1920) promised Armenia a much larger area at the expense of Turkey but the Treaty clauses were never implemented.

Azerbaijan had no historical statehood under that very name although the religious (Shi’a Muslim) and linguistic (Turkic) homogeneity of its population made it easier the forging the nation.

The wars for territorial redistribution began in the Transcaucasus already in 1918.

After the Bolsheviks restored the Russian state (called “the Soviet Union”) and incorporated the Transcaucasian states under the title of

“the Soviet Socialist Republics” they delimited their borders, but did this in such a way as if to leave deliberately the “mines of delayed action” (unresolved cases of ethnoterritorial tensions) which actually exploded 70 years later: the ethnic autonomies are meant.

C. Attitudes of the international community

All the Baltic countries were recognized as independent states by the Western powers in the early 1920s after Soviet Russia signed treaties with them. Despite the annexation of the Baltic states by Moscow in 1940 the West continued to respect the formers as occupied but still existing. The three Baltic states seceded from the USSR already in September 1991 and Moscow recognized the legal character of this act. Simultaneously the international community restored its relations with the Baltic states and they got adequate aid from the West.

In contrast among the Transcaucasian states only the Democratic Republic of Georgia was *de jure* recognized by Bolshevik Russia in May 1920 and after this happened, by such powers as Great Britain, France, Italy, Japan, etc. in January-February, 1921. But the USA didn't recognize Georgian independence in the 1920s. The other Transcaucasian republics got only *de facto* international recognition from Russia and European powers in early 1920.

The signing of a Treaty with Georgia on 7 May 1920 was no moral obstacle for Moscow to invade the state it recognized just nine months earlier and forcibly establish the Soviet regime there (25 February 1921).

Although Georgia formally restored its independence on 9 April 1991 it was *de jure* recognized before December 1991 only by Romania (which presumably needed such an act as a precedent for the recognition of Moldova). The rest of the world recognized Georgia, as well as the other former Soviet Republics only after the formal dissolution of the USSR (25 December 1991). Western powers' attitude towards the Transcaucasian states continued to be “diluted” by their relations with Russia.

D. Cultural aspects

Cultural differences in the Baltic region although present are not as sharp as in the Transcaucasus. The same can be attributed to belonging

to the European cultural realm. The Lithuanians are Catholics, the Latvians, and Estonians – predominantly Lutheran (their minorities confess Orthodox Christianity); the Lithuanians and Latvians belong to a single subgroup within the Indo-European linguistic family, while the Estonians – to a different linguistic family (akin to Finnish). There are some subethnic differences (e.g. the Latgals who now consider themselves a part of the single Latvian nation had written literature up to the 1930s) that do not affect the statehood of any of the Baltic nations.

On the other hand, all three major nations of the Transcaucasus belong to different linguistic families and religious faiths. The Armenians linguistically are Indo-European and confess a specific faith within Christianity [Furman, 1992]. The Azeris are linguistically Turkic and from this point of view very close to the Turks. From a religious point of view, they are predominantly Shi'a Muslim, which historically made them culturally closer to Persia, not Turkey. The Georgians, belonging to a separate linguistic family (Kartvelian – comprising only the Georgian subethnoses which see themselves within a single nation), confessionally belong predominantly to Greek Orthodoxy which made them culturally closer to Constantinople and later to Moscow. Besides, every tenth among ethnic Georgians is a Sunni Muslim.

In spite of the aforementioned differences all three Transcaucasian nations, because of a long coexistence within one superstate (the Russian Empire, later – the Soviet Union) and a long tradition of cohabitation, have some similarities in culture and way of life. At the same time, all three nations claim their belonging to Europe. Even the Azeri elite, with its, in essence, Islamic and Middle Eastern historical background stresses its adherence to the European cultural values [Furman, 1993]. It must be said in all fairness, that in none of the Transcaucasian nation the religion is given a special attitude and no fundamentalism (Muslim or Christian) can be envisaged at the moment.

The Transcaucasus in the World

What unites the state? R. Hartshorne defines it as the major centripetal force – **the state idea**. In effect, if such an idea doesn't exist no state can

emerge. But just the existence of such an idea is no guarantee for the appearance of a state. The idea of statehood is connected to an idea of a nation. This is true of modern states and it was to some extent true of the Middle Ages as well, when nation-states started to emerge in Europe. A similar process occurred in the Transcaucasus where the western and eastern kingdoms of Georgia (“Abkhazta samepo” and “Kartvelta samepo” – respectively) merged peacefully at the end of the 10th century. By that time the Georgian hagiologist Giorgi (George) Merchule formulated a definition of the ethnic territory of the Georgians that became axiomatic in medieval times:

“Georgia is reckoned to consist of those spacious lands in which church services are celebrated and all prayers said in the Georgian (kartuli) tongue” [Lang, 1966, 109].

Within a century or so after Merchule enunciated his doctrine the area where the Christian (Chalcedonian) liturgy was followed in Georgian comprised the whole territory of present-day Georgia. On this territory there existed a common iconography – first of all a common religious culture and common self-name of the state “Sakartvelo” – it remains until today the name of the country (“Georgia” is the European name of the country). Later the core of this medieval kingdom started to expand and by the 12th century most of the Transcaucasus with the peoples of different ethnic or religious roots was unified within one realm (actually an empire).

But centrifugal forces appeared to be stronger after a serious external enemy (the Mongols) arrived. The weakness of integrating factors within the feudal society in crisis didn't permit the East European (among them the ancient Russian) and Middle Eastern states to resist the not-very numerous hordes of nomads. Nevertheless after this “Mongol yoke” became looser the territories where internal impulses of development were better preserved restarted their political development (that is true of Russia). But the territories that appeared to be on the periphery were not able to do the same. For centuries the Transcaucasus was a typical periphery and just a glance at the map explains almost everything.

The Transcaucasian region is situated in the south of a relatively narrow isthmus between the Black and Caspian Seas limited from the north by the high wall of the Great Caucasus Range. The expansion to the north was not an easy task for the Transcaucasus. Open steppes (“Wild Prairie” of the Russians) were good for the nomads, not for the sedentary peoples of those days.

Only for a short period (the 12th - early 13th centuries) did the united Georgian Kingdom (where the Georgians were not the only inhabitants) play an important political role in the Middle East. The Kingdom expanded to the south beyond the Transcaucasus proper and even attempted to colonize the North Caucasian foothills starting with Orthodox-Christian missionary activities. This short-lived advance of the Transcaucasus became possible because the old empires – regional superpowers either sharply declined (Khaliphate, Byzantium) or not yet emerged while the forces of the only strong regional power, that of the Selchukid Turks, were divided because of internal strife or diverted against the Crusaders invading from the west.

This period of the advance of the Transcaucasus coincides with the A-phase of the first logistic wave (c. 1050 – c. 1250), which relates to the rise of material production in feudal Europe [Taylor, 1993, 16-17]. Then a two-century-long B-phase of real decline in production (“the crisis of feudalism”) followed. But whereas this crisis ended in Europe with the birth of capitalism, the crisis turned into permanent stagnation in the Transcaucasus. It is incorrect to attribute this only to the aggression from without. To no less extent, this was connected with the sharp deterioration of the relative economic- and political-geographical location of the area. The discovery by the Europeans of the ways to India and the New World in the late 15th century made the eastern Mediterranean and even more the Black Sea basin a remote periphery for western Europe for a long time. After the fall of Constantinople in 1453 and the subordination of the Crimean Khanate to the Ottoman Sultan the Black Sea became “the Ottoman Lake” and contacts with the West were almost seized. The caravan routes lost their importance, and the local towns lost incentives for growth.

The emergence of the regional superpowers – the Ottoman and Safavid Empires and the appearance in the vicinity of the Russian Kingdom (later transformed into the Russian Empire) in the 16th century made even more clear the peripheral character of the Transcaucasus. As a result of the Ottoman-Safavi wars of the 16-18th centuries the Transcaucasus was divided into the spheres of influence of Turkey and Iran and southern parts of the area were gradually absorbed by the victorious sides. Thus the Ottoman Empire incorporated a Georgian Principality of Samtskhe-Saatabago (it became “Vilayet-i-Gurjistan” – “Georgian province” within the named Empire), the southern part of another Georgian Principality of Guria also became an Ottoman possession (modern Adjara is meant); all the lands earlier settled by the Armenians were divided – the part lying in the Transcaucasus was annexed by Persia, the western parts found themselves within the Ottoman Empire. The whole area of modern Azerbaijan was incorporated into the Persian Empire.

Some sort of quasi-statehood was preserved in the northernmost part of the region on the territory of the ancient Georgian Kingdom, where local Christian monarchs sometimes attempted to reunite the state. On the territories of modern Armenia and Azerbaijan in the late Middle Ages, local statehood was practically absent, although several Khanates settled by the Turkic peoples were semi-autonomous. East Georgia (Kartli and Kakheti provinces) got unified by the mid-18th century under Christian monarchs. The Kingdom of Kartli-Kakheti became a subject of international law when the Russian Empress *Catharine II* signed a Treaty with the former’s King in 1783.

The Treaty didn't prevent Russian Tsar *Alexander I*, the grandson of the named Empress to incorporate major parts of Georgia into the Russian Empire in 1801-1810. Later the other parts of the Transcaucasus were annexed by the Russian Empire. As a mini-system, the whole Transcaucasus was gradually incorporated by the Russian Empire during the 19th century and underwent a transformation [Taylor, 1993. 8]. This event had some positive outcomes to the region: the national

consolidation of the large ethnoses of the Transcaucasus happened within the Russian Empire.

It must be stressed as well that the Russian Empire (and its successor – the Soviet Union) was not a part of the core region itself, remaining (according to Wallerstein) economically a semi-peripheral state and being itself exploited by the core. But the Russian Empire in its turn exploited the periphery (in this case the Transcaucasus) which was, in contrast with the Sea-based empires, directly included in the state as a nearby territory and partially colonized. Actually, the Empire (later the USSR) attempted to create ethnic mosaics in all its peripheral parts.

A certain Westernization of the elite's consciousness in the period of Russian domination contributed to the development of the ideas of nationalism in the Transcaucasus. This ante-state nationalism found a stronger base among the Georgians and the Armenians: both being Christian peoples it was easier for them to adapt to the Western ideals of nationalism. The Turkic peoples of the region (the base of the future Azeri nation) possessed a feeling of unity that was more religious than ethnic. Only in the Soviet period was created more or less strong Azeri nationalism.

A definite increase in the Georgian national self-consciousness and the rapid integration of the different Georgian subethnoses into one nation occurred in the second half of the 19th century. This made rather suspicious the imperial government and as a countermeasure Abkhazian nationalism had been encouraged on the eve of the 20th century which was deliberately directed in an anti-Georgian way.

On the other hand, a marked adaptation to the economic and civil life in the large economic (and political) space was taking place and this affected mass consciousness as well. During the 19th century, there were no secessionist movements in the area. Moreover, when the Russian Empire collapsed, local ethnic elites that actually came to the power didn't desire to secede. A bit later they tried to maintain some sort of regional unity (the Transcaucasian Seim and Transcaucasian Federative Republic existed in the first half of 1918). The independence of the separate states was declared on 26-28 May 1918 under the influence of

the Central powers temporarily dominant in the area. German Empire promoted the statehood of Georgia with its interests in mind – to have a foothold in the Caucasus; the Ottoman Empire favoured Azerbaijan with its interests in Baku oil.

After the Entente was victorious in WW1, the fortunes of the Transcaucasus changed. The Western powers actually permitted Soviet Russia to return to its “historic demesne”. Azerbaijan with its oil resources was of vital interest to Moscow. After Baku was regained (April 1920) by Bolshevik Russia (RSFSR) and Azerbaijan Soviet Socialist Republic had been proclaimed, RSFSR looked for the traditional oil terminal on the Black Sea shore, Batumi. The seaport of Batumi and the adjacent area (nowadays constituting the Adjara Autonomous Republic within Georgia) had been reannexed to RSFSR after bargaining with Kemalist Turkey in March 1921. The whole of Georgia was forcefully Sovietised in February 1921. Armenia became a Soviet Socialist Republic even earlier, in late November 1920. Introducing administrative, inter-republican borders implied some sort of nation-building on the ethnic lines.

In the end, despite the solemn declarations of the local Communist partocracy of the adherence to the “Socialist internationalism” some sort of “ante-state nationalism” was practiced, the new nations were actually forged in the Transcaucasus and state-building restarted in 1991.

References:

- Dawson, A. (1996).** Is a Region a Country, and when is a Country a State? Towards a Theory of the Small State (see present Proceedings).
- Furman, D. (1992).** The Armenian National Movement. History and Psychology. *Svobodnaya Mysl* (Moscow), 16: 22-33 [in Russian].
- Furman, D. (1993).** Returning to the Third World. A Sad Story of the Azerbaijani Democracy. *Svobodnaya Mysl* (Moscow), 1 1: 16-29 [in Russian].
- Gachechiladze, R. (1995).** *The New Georgia: Space, Society, Politics*. UCL Press: London
- Giddens, A (1991).** *Sociology*. Polity: London.

Great Soviet Encyclopedia (1933, 1938) Volumes 36, 37, 64. Moscow: OGIZ [in Russian].

Lang, D.M. (1966). *The Georgians*. Thames and Hudson.

Sitin, P. 1921 (1993). [Report to the Government of RSFSR, 22-30 April 1921. Materials from the Georgian Central State Archives: Fund 1874, Inv.l, file 4]. *Iveria Expressi*, Nos. 127-135. 15-24 August [in Russian].

Taylor, P. (1993). *Political Geography. World-economy, Nation-state and Locality*. Longman Scientific and Technical: Harlow, UK.

National idea, state-building and boundaries in the post-Soviet space (the case of Georgia)¹

Abstract: The emergence of the Newly Independent States at the end of 1991, although due to the coincidence of historical events, was a logical outcome of the political crisis within the USSR. The nations had been actively formed during the Soviet period and they considered their homeland the territory which bore the name of a definite nationality. Since all the Union republics were multi-ethnic entities it is rather hard for them to form the nationstates up to present. Citizenship is just being formed and in many areas the ‘state-idea’ is still to emerge. Georgia, a NIS in the Transcaucasus, bears most of the common features of the post-Soviet political space. But it has distinct peculiarities in state-building due to its location and historical legacy. The national self-identity of the Georgians was formed quite a long time ago, but some geopolitical problems may temporarily hinder the formation of stable boundaries of this NIS.

Introduction

In 1975 the Conference on Security and Cooperation in Europe decided to consider the existing boundaries in Europe as finally settled. In the beginning of the 1990s, due to the merging of two Germanys and the dissolution of the USSR, Yugoslavia and Czechoslovakia, the international community had to adjust its previous doctrine to the new realities and recognize the new state boundaries in Central and Eastern Europe and those that emerged on the territory of the former USSR (Newly Independent States – NIS). The common will of the German people to unite and to form one state and, in the dissolving federations, the existence of the Union republics which made-up multiethnic states, were used as a justification.

¹ From: *GeoJournal* 43: 51-60. 1997 (September) *Kluwer Academic Publishers. Printed in the Netherlands.*

There arise some questions concerning the NIS which were earlier supposed to be integral parts of Russia, no matter how called – the Russian Empire or the USSR. Was their emergence an illogical mistake, mere ‘play of history’, or were they bound to emerge sometime? Was there any national idea preceding their formation? How were their territories formed and how stable are their boundaries?

The example of Georgia, a NIS that emerged (or, better, restored its independence) in the Transcaucasus may answer some of these questions. The Georgian experience during the Soviet era was similar to that of the other NIS, although Georgia, naturally, has a number of peculiarities by which it differs from the other NIS. A better understanding of these similarities and peculiarities implies at least a brief observation of the overall political-geographical background of the post-Soviet space.

The national idea and state-building within the Soviet republics

The collapse of the Soviet Union and the appearance of the 15 NIS was to a great extent a surprise to the World – not only for the common people, but even to most of the scholars involved in Soviet studies, or politicians involved in the political affairs with the USSR. On the contrary, to the ethnic intellectual elites of some of the Union republics (at least of those in the Baltic and Transcaucasian regions, Ukraine) this was not totally unexpected.

Of course, nobody could have predicted when the collapse of the USSR might have happened and one may doubt if anybody within a Soviet republic in the mid-1980s expected it to occur during his lifetime. But the idea of independence was always openly present among the so-called ‘dissidents’ and, in a clandestine manner, even among the formally pro-Soviet *intelligentsia*, not rarely Communist Party members – predominantly historians or those involved in other humanities – in most of the Union republics. As a rule, there were no serious inquiries in the economic or political viability of an independent state-to-be: it was just

a national dream – forbidden and sweet! But the national idea actually existed in every republic.

Being labeled a ‘nationalist’ was very dangerous in such a totalitarian state as the USSR was. The CPSU’s official ideology bitterly opposed ‘nationalism’ of any kind, formally including that of the ethnic Russians, although the Communist Party’s actual policy was mostly aimed at the Russianization of the whole state. Nevertheless, in all the Union republics the local party leaderships in spite of the solemn declaration of their adherence to internationalism practiced some sort of ante-state nationalism and actually worked on the forging of new nations. Some of the latter actually emerged for the first time under Soviet rule, e.g. most of those in Central Asia: prior to the Soviet power people identified themselves either on a religious (‘Muslims’) or, sometimes, even on a tribal basis, while after being given the status of Union republics they started to identify themselves as distinct nations.

One may argue that the state reestablished by the Bolsheviks on the ruins of the late Romanov Empire deliberately laid the foundation of its own denial after territorial division along ethnic lines (Union Republics, Autonomous Republics, Autonomous Oblasts, National Okrugs almost all bearing ethnic names and forming a complicated hierarchy) had been introduced instead of restoring the former territorial division into mere administrative units (*gubernia, kray*) usually bearing no ethnic names and directly subordinated to the centre.

But the reality is that in spite of theoretisation about the ‘solving of the nationality problem’ using the division into ‘national territories’ (based, probably, upon some ideas of Enlightenment (Murphy 1994) this division was practically preconditioned by the concrete historical circumstances at the early stage of the Soviet history. The new empire had been restored at the expense of the peripheral territories which already declared themselves independent states, e.g. Ukraine (in 1918), Georgia (in 1918–1921), Armenia and Azerbaijan (in 1918–1920) already achieved some experience of independent development, notwithstanding how harsh this period was. Among them the Georgian Democratic Republic (official name of the state) received a *de-jure*

recognition from Soviet Russia (May 7, 1920) and the World powers (UK, France, Germany, Japan, etc.). Baltic states (Lithuania, Latvia and Estonia) even became members of the League of Nations and were forcibly incorporated into the USSR after more than two decades (1918–1940) of independence. It was impossible to deny at least some right of ‘sovereignty’ to these entities to maintain the image of fairness in the eyes of the international community, especially in the early 1920s when the Bolsheviks expected in vain the ‘World proletarian revolution’ to occur.

Nevertheless, the Kremlin did everything to dilute the sovereignty of the Union republics, e.g. in the Transcaucasian ones, doubtful autonomous units were proclaimed; in Central Asia several Union republics were carved out within ethnically mixed and disputable boundaries; Kazakhstan had been settled over decades by Slavic and other non-Kazakh peoples making the native population a minority, etc.

Actually the USSR became a ‘strictly centralized unitary state’, as was confessed by scholars from the Institute of Marxism-Leninism of the Central Committee of CPSU (Zhuravliov 1990, p. 353). Republics were entirely dependent on the will of Moscow. But formally the Soviet Constitution gave some legal possibility of state-building as the 15 Soviet Socialist Republics, which formed the USSR, were declared ‘Sovereign states’ with formal attributes of sovereignty – flag, arms, anthem, Constitution, Government (even with Ministries of Foreign Affairs!), borders (the latter theoretically not to be changed without the republic’s consent) and, above all, the right of withdrawal from the Union.

Of course, when the USSR still existed, when its ruling and only party was in full control of the state and powerful state security – all-penetrating, nobody would have dared to demand the fulfillment of this clause: until 1990 there even existed no procedure to exercise the right of withdrawal by Union republics. From the early days of Soviet power this right in the Constitution (reiterated in 1924, 1936 and 1977 versions) was considered a propaganda hoax aimed first of all to fool the international community with the idea of ‘socialist democracy’. But the

right of withdrawal in the Constitution appeared to be very important from a legal point of view at the end of 1991, after the leaders of the Union republics declared the USSR dissolved and the international community got a formal reason for the recognition of the independence of the former constituents of the Union.

Calls for independence were heard in the Soviet republics after the trends of development revealed the possibility of the end of the empire: after 1988 this became more than clear to many within the USSR, especially after the impotence revealed by the Kremlin in dealing with the conflict over Nagorny Karabakh. The Union republics started to insist on their sovereignty and the Constitutional right of secession. A certain 'Renaissance of nationalism' (Johnson 1996) became apparent. Murphy's description of decolonization: 'Ironically, twentieth-century independence movements to throw off the yoke of European colonialism could only succeed if they claimed a status that itself was a European creation' (Murphy 1994, p. 211) may be paraphrased in our instance if 'European' is changed to 'Soviet'.

When the 'Law of secession' was adopted by the Supreme Soviet of the USSR in 1990 it was an answer to the above claims. The Law implied such complicated procedures that it had been labeled in the Union republics the 'Law of non-secession'. Particularly dubious was the clause of the Law that gave the right to decide separately whether to secede or not to all territories (down to a village!) settled by the ethnic minorities. Every Union republic had a multiethnic population structure and such a precondition made it almost impossible to retain the territory intact in case of decision in favour of withdrawal. The Law of secession was never applied in practice: the dissolution of the USSR happened without long legal procedures. One may argue that this was a better solution of the problem to avoid a large-scale confrontation.

At the same time there were intrinsic impediments to the nation-state formation on the basis of the Union republics, one of them being the actual absence of the citizenship of a Union republic: although theoretically people were simultaneously the citizens of a republic and the USSR as a whole, the latter was overwhelmingly superior in

importance. Being a citizen of a Union republic meant actually nothing, much more important being a point in the internal passport identifying nationality, not a republic's citizenship. At the early stage of independence of the NIS this 'tradition', when 'the nations are not considered to be Kazakhstanians, the citizens of the State, nor the citizens of Latvia... and Azerbaijan, but only ethnic Kazakhs, Latvians and Azeris' (Tishkov 1993, p. 6) caused serious troubles. Even worse was that the citizens of 'non-native' (see below) origin rarely had a 'patriotic feeling' towards the Union republic where they actually resided. Thus the state-idea was relatively weak.

After the claims of sovereignty from the Union republics of the USSR became louder they were followed by those from the autonomous units (and by some ethnic minorities without territorial autonomy, the example of the Gagauz people in Moldova being the most notable) which formally lacked sovereign rights and claimed 'equal sovereignty within the USSR'. 'The national territoriality of the dominant nation in each successor state served as a catalyst for the activation of national territoriality among the indigenous minorities whose homelands are incorporated in the successor states' (Kaiser 1994, p. 360).

It became apparent from the beginning that the claims of the minorities ('non-Union Republic' level) were deliberately aggravated by the Kremlin which needed the support of the hierarchically lower territorial units and ethnic minorities without autonomy in its struggle with the secessionist tendencies within the Union republics. The Kremlin aimed at counterbalancing the latter by boosting similar tendencies in parts of these republics. E.g. in Lithuania the Polish minority became the object of Moscow's 'special care' as soon as the Lithuanians demanded the restoration of independence which was abolished by the USSR in 1940 (ironically Warsaw was much less supportive of the Poles than Moscow!). Even within Russia proper the Central Committee of the CPSU – the actual governing body of the Soviet Union, used the autonomous units against the idea of increasing the rights of the Russian Federation as opposed to the USSR.

But such a strategy of the Kremlin only accelerated the fragmentation of the USSR: e.g. the Nagorny Karabakh case (1988 and onwards), when this autonomous oblast within one Union republic (Azerbaijan) decided to transfer to the jurisdiction of another (Armenia) with acquiescence, and even clandestine support, of some high officials in Kremlin (although the latter changed its mind too often), actually became the threshold of the beginning of the dissolution of the Soviet empire.

Nowadays it seems that the international community is rather reluctant to support the claims of the new 'nation-states' to emerge (Knight 1994, p. 80), whose number on the post-Soviet space might be immense. On the other hand, the possibility of such a development must be envisaged as well.

The role of ethnic elites in state-building

It can be argued that the dissolution of the USSR started not with Gorbachev's *'perestroika'* (reform) but in the long years of Brezhnev's *'zastoi'* (stagnation), when the regional ethnic partocracies were finally shaped. The local leaders had an opportunity to stay at the helm for decades and to reorganize the whole system of national cadres. Even if the First Secretaries were changed the establishment remained.

There were 14 Communist Party republican organizations (e.g. the Communist Parties of Uzbekistan, of Georgia, of Armenia, etc.; until 1990 there existed no Communist Party of Russia as the whole Party was considered to be Russian) which played a dual role under the Soviet power: on the one hand they faithfully fulfilled the intrinsic policy of CPSU which was to be aimed at the merging of all the Soviet nations into one, presumably Russian-speaking, entity (this antinational role was the major blame on the Communists from the nationalistic dissidents in the non-Russian areas). On the other hand the local party leaderships followed a Communist doctrine of 'developing the culture of every Soviet people – national in form and socialist in content'. The 'form' (national literature, art, festivities, etc.) seemed much more understandable to common people and diluted the above-mentioned rather vague

‘content’. The latter role of the local Party organizations implied support of a certain national idea and, in the end, practically helped in building the nations.

There existed only one elite within the Soviet republics – the *nomenklatura*, i.e. the Party officials and high-rank administrators. To some extent highrank intelligentsia (scholars and artists tolerant to the Communist Party) might also be considered elite. No real counter-elites were allowed to emerge in the USSR, while those existing before Sovietization had been uprooted in the 1920s (in the case of the Baltic states – the 1940s). This situation produced a controversial common feature of development in almost all the NIS: the burden of the ‘nation-state’ building has to be carried by elites that were brought up under the imperial ideology.

In spite of every effort carried out by the Kremlin to hold control of the Union republics (e.g. the Second Secretary of each republican Party organization was to be a representative of the Central Committee of CPSU, usually an ethnic Russian, who had wide supervising responsibilities) local party leadership was getting more and more a ‘patriotic’ image. E.g. a well-known incident in Alma-Ata (Kazakh SSR) in 1986 when crowds demonstrated against the appointment of an ethnic Russian as the First Secretary of the Central Committee of Kazakh Communist Party, reveals the fact that the local partocracy was understood to be the national leadership. By the way such a fact might have been impossible some three decades before – not only because of the fear of reprisals but also because of the not yet crystallized national idea of many of the Soviet peoples.

The ‘good’ party leader was considered the one who secured better supply of goods, concentration of more material wealth in ‘his republic’ and several benefits for ‘his population’. Of course, there arose tensions between USSR-wide branch ministries and territory-based offices: a ‘good’ local party leader was understood to solve these tensions in favour of the Republic. Although local Party press (and there was no other in the USSR) never dared to contradict openly the major line of the CPSU – internationalism, in a clandestine manner it served the local

national idea (or ‘nationalism’), i.e. forging separate ethnic identities. The Kremlin was less restrictive if the local press published articles about disputes between different neighbouring ethnies than if there were any complaints against the Russians and Russia. Local elites knew this attitude and avoided controversies with the ‘elder brother’.

Since independence was acquired in a peaceful manner the local Communist Party nomenklatura retained power in many NIS. The names of the former Communist Parties in most cases changed to something like ‘Democratic’, ‘Socialist’, ‘Social-Democratic’, ‘Popular’, etc. (in most NIS, with the exception of the Russian Federation, the name – ‘Communist Party’ – had been retained by marginal groups of predominantly elderly hard-liner Party members). But where the former Communists retained power uninterrupted they didn’t change their style of government as the bureaucratic and authoritarian mode of operation proved to be the most convenient way to stay at the helm. They usually resist privatization justifying this by the populist approach to social justice, but doing this actually to stop the appearance of the new elites who may become their rivals. Real democratization also proves to be dangerous to the old partocracy.

The old elites retained power with relative ease in many NIS as in no Soviet republic there existed a strong enough counter-elite, economically independent from the state, capable of taking the power away from the Communists and holding it stably in their hands. Even in Georgia, one of the rare Union republics where the Communist party was legally beaten by a nationalist bloc in the earliest multi-party elections to be held in a Soviet republic (October 1990), the inexperienced newcomers to politics couldn’t keep power for a long time and in January 1992 were driven out by force by their own rebelling fringe who were, nevertheless, supported by large segments of the [ethnic] Georgian society while national minorities were not involved at all (Gachechiladze 1992) and later were again substituted by some members of the old nomenklatura (not any more under the name of the Communists!). But it must be added in all fairness that this historic experience was not entirely in vain: political plurality in Georgia was

maintained and the new elites are formed here relatively faster than in most of the other NIS.

The idea of national territory in the NIS

When the local partocracy in every Union republic and autonomous unit easily changed to actual nationalism, no doubt their major objective was to retain power and this implied first of all control of territory: as it was noted once ‘whatever else it may be, nationalism is always a struggle for control of land’ (Williams and Smith 1983). The struggle for control of territory which is supposed to be the ‘national’ one is crucial for understanding many problems of statebuilding in the post-Soviet era.

What is to be considered ‘national territory’ in the parts of the dissolving multiethnic state? And especially when these parts are multiethnic themselves? Turning to the practice of the Soviet legal system seems to explain something in this case. Since the early 1920s there existed the division of the Soviet nationalities into the ‘native’ (‘titular’) and the ‘non-native’ (‘non-titular’). The former were considered those who gave the name to the territorial units of different hierarchical levels – Union republic, Autonomous republic or oblast (region), etc. All the other nationalities in the same territory were considered ‘non-native’. It was rather rare when an autonomous unit didn’t bear the name of a nationality. Among the latter were Nakhichevan Autonomous republic and Nagorny (Mountainous) Karabakh Autonomous oblast – both within Azerbaijan: – the majorities there were the Azeris and Armenians respectively. Another case is Adjara Autonomous republic within Georgia: most of the population in the area has the Georgian self-identity (they differ from the rest of Georgians by religion – they were converted to Sunni Islam in the 17–18th centuries, while the majority of the Georgians retained Orthodox Christianity as their faith). All the other Union and Autonomous territorial units had borne the name of a nationality (or a group of them as in case of Daghestan) which was supposed to be the ‘native’ one and the territory carved by the Soviet authorities was supposed to be its own ‘national territory’. This idea influences the public consciousness even today. According to an

American scholar: 'Once created the borders of the USSR helped to establish political geographic minimums for national homelands. From the interwar period forward national communities came to define the territory that was theirs as *at least* all of the land incorporated in their union or autonomous republics' (Kaiser 1994, p. 384).

And here arises a question with the ethnic minorities, especially if they were granted a territorial autonomy: does this area form the 'national territory' of the titular nationality of the former Union republic (now a NIS), or rather of that of its autonomous unit (whose 'titular nation' in most cases was not the majority even within the latter's borders)?

Although a logic answer looks to be that 'the territory is common', actually it does not seem to be a fair one for everybody and there exists no single answer to this question. It is impossible to establish the same time threshold for every nationality from which time the territories might have been classified as 'belonging' to each of them: there always is present some sort of overlapping of national claims in space and time. R. Kaiser calls different approaches to these claims 'demographic' and 'historical geographical' ones (Kaiser 1994, p. 362). A 'historical geographical approach' is widespread in the disputes over the territory: the arguments of this approach concentrate on timing – who possessed the land earlier. The 'demographic approach' argues who is 'the actual national majority' on a territory: it is used relatively rarely and only by the nationality who is in majority at the moment. In practice both approaches always meant the clash of interests.

The Soviet experience also doesn't give a distinct answer to the question – whose 'national territory' is it within an autonomous unit? When the leaders of different autonomous units and former Union republics attempted to change the actual territorial division even in the name of 'justice' (the latter understood from different angles by every nationality residing in the area), they actually aggravated the situation.¹ One may even ask – maybe it had been better to take the existing situation for granted to avoid conflicts?

In reality this was not the case, especially in the multiethnic Caucasus (both North and South) and Moldova, where the conflicts over the territory sometimes grew into formal wars and ethnic cleansing. The afore-mentioned areas are not any exception, e.g. the nationalists in Russia still exercise irredentist claims towards Ukraine (Crimea) and [Northern] Kazakhstan; Russian ‘National-Patriots’ together with the Communist Party actively support the idea of re-organizing the post-Soviet space. The status of Chechnia (and that of probable followers of the latter’s experience) is still unclear.

It is obvious that the existing territorial division which is the Soviet legacy makes the disputes over the ‘national territory’ in some areas the major stumbling block to normal interethnic and even international relations.

Georgian national idea and self-identity in historical setting

Modern Georgia (69,700 sq. km, 5.4 millions of inhabitants in 1989) is situated on the Black Sea shore south of the Great Caucasus Range between Russia, Turkey, Armenia and Azerbaijan (see Figure 1). The Georgians (self-name *Kartveli*) are quite a distinct people without traced links with any of the large linguistic families. They form a small linguistic family (*Kartvelian*) comprising related languages most of whose speakers actually compose the contemporary Georgian nation (4 millions). The Georgians were baptized Christians in the 4th century, since the 5th century they had their own alphabet and started to translate the Holy Bible into Georgian (the canonical translation of the latter is attributed to the 11th century).

The unification of medieval Georgia occurred in 978 after a kingdom in Southern and Eastern Georgia (self-name ‘*Kartvelta Samepo*’) – the genuine core area where the first statehood emerged – united peacefully with a kingdom in Western Georgia (self-name ‘*Abkhazta samepo*’). Since the early 11th century the unified Georgian Kingdom adopted the self-name ‘*Sakartvelo*’ (the vernacular name borne by the country up to present). But some parts of what was counted as ‘*Sakartvelo*’ still remained under the foreign rule.

A definition of the ‘national territory’ of the Georgians formulated by a hagiologist Giorgi Merchule in the mid-10th century ‘Georgia consists of those spacious lands in which church services are celebrated and all prayers said in the Georgian tongue’ (Lang 1966) since the 12th century applied to the whole territory which makes up the modern Georgia after the king David IV Aghmashenebeli (the Builder) – praised in the country as the greatest ruler – unified within his realm all the remaining territories with the Kartvelian-speaking ethnic groups and reconquered the ancient capital city of Tbilisi, which earlier stayed under the Arab occupation.

Thus the first peak-experience in national history of Georgia goes down to the early 12th century. From this period onwards, until the end of the first quarter of the 13th century it is considered to be the peak of Georgian statehood. Well preserved beautiful architectural monuments and the rich literature of that time always remind the Georgians of its past glory and produce a Georgian iconography. Actually this period was the time of the maximal territorial expansion when most of the Transcaucasus and parts of Northern Caucasus found themselves within the empire of the Georgian kings or became their vassals. Later the Kingdom dwindled but in the modern popular sentiment Georgia of this period (early 13th century) comprised its historical ‘national territory’. The latter does not imply any irredentism in modern Georgia – it is announced officially and expressed by public opinion, that the country has no territorial claims to any of its neighbours.

The Georgians prefer not to concentrate on the later history after the Mongol invasions devastated the country which found itself in the position of feudal fragmentation by the 15th century. Only in the mid-18th century a certain reunification of the Georgian kingdoms restarted which happened to be completed within the Russian Empire in the 19th century after they all were incorporated by the latter.

Despite the political fragmentation during the protracted middle ages the sense of the Georgian common self-identity was not lost. This made it relatively easy to consolidate the nation in the 19th century, especially since the 1860s, when serfdom was abolished and the

capitalist development of the Georgian provinces within Russian Empire grew in momentum. The role of the ancient capital – Tbilisi – in the consolidation of the nation was outstanding: although being multiethnic Tbilisi was always considered the all-Georgian centre and concentrated the ethnic Georgian intellectual elite in a disproportionately high measure. Tbilisi became a real territorial marker of the emerging Georgian nation.

After the Russian Empire was destroyed in the 1917 revolutions and had to retreat from the Transcaucasus the Georgian provinces united into the Georgian Democratic Republic (1918-1921) without any internal strife. The indisputable capital became Tbilisi. By that time the nation-building was by and large already completed. The first Georgian republic (1918-1921) became the most important peak-experience in state-building.

Georgia's peculiarity in state-building is first of all attributed to its history. As an American scholar writes: 'Whereas Byelorussia, Estonia and Latvia had never been historically independent states [the period up to 1918 meant: R.G.], and Ukraine had existed more as an idea of nation than a unified ethnopolitical unit, Georgia, like its neighbor Armenia, had existed as a state (actually as a number of states) long before the first Russian states had been formed. The sense of continuous existence was fundamental to the self-conceptions of the Armenian and Georgian intelligentsia of the late eighteenth and early nineteenth centuries as they revived the study of national history and literature.'

For two millennia, if no longer, Armenians and Georgians have had recognizable identities, first mentioned in the inscriptions and manuscripts of their Iranian and Greek neighbors, later (from the fifth century A.D.) in texts in their own languages' (Sunii 1993, p. 58).

The national identifiers of the Georgians were (and still are) the historical heritage, especially the original alphabet (all the other Soviet nationalities, except the Armenians, had to use some modifications of the Cyrillic or Latin), ancient Christian culture, historical statehood, some battles won in the middle ages: these 'Heroic Past' (Johnson 1996) are the most important land-marks of national pride. The

Georgians also consider themselves as being part of Europe rather than Asia. As G. Dijkink noted on another case, but which may apply to the Georgians as well: ‘a kind of European identification may have been implicated in the feeling of belonging to the Christian community of faith’ (Dijkink 1996, pp. 8-9).

It can be argued that thanks to the distinct national self-identity there existed no real threat of full russification of the Georgians within the USSR. Among all the major Soviet nationalities they had the highest rate of concentration within their own republic: according to the last (1989) Soviet census of population over 95% of the ethnic Georgians resided in Georgian SSR (in 1970 the ‘index of attachment to the homeland’ was even higher – 96.5% (Gachechiladze 1995, p. 75)). 94% of the ethnic Georgian children attended the schools where all subjects were taught in vernacular. More important: most of the children of Georgian partocracy and almost all of that of intelligentsia attended high and higher schools in native language. This is in contrast with the situation in all the Muslim and Slavic Soviet republics where children of elite families got their education only in Russian: in some areas this made the communication between many representatives of elite and common people literally impossible (Furman 1993). Nevertheless in Soviet Georgia there always existed an alarmist tendency over the threat to the native language and self-identity: this also helped the national idea to stay alive. Some authors consider Georgia being the most nationalistic republic in the Transcaucasus (Chinn and Kaiser 1996, p. 258).

Territory, boundaries of Georgia and problems of state-building

Among the Transcaucasian states Georgia is situated within the relatively distinct historical ‘national territory’. This is in contrast with its neighbours in the Transcaucasus – Armenia and Azerbaijan: most of the historical Armenia is believed to remain in the Eastern Turkey, and there exist three Azerbaijani provinces in the Northern Iran.

The territory of modern Georgia started to form in 1918, when three independent states emerged in the Transcaucasus. They divided the territory according to the actual administrative division of the late Russian Empire which didn't follow ethnic lines at all. The new Georgian Democratic Republic comprised the former provinces of the Russian Empire, those of Tbilisi and Kutaisi gubernias, Batumi, Sokhumi and Zakatala okrugs (the latter was in dispute with Azerbaijan and finally became a part of the latter after the Sovietization of the Transcaucasus). In spite of the fact that all these provinces comprised the territory of the ancient Georgian Kingdom, by that time quite large areas were multiethnic – about 25% of the population were the ethnic minorities and during the first decades of the Soviet rule, due to the extensive in-migration, multiethnicity increased substantially: by 1939 non-Georgians comprised 38% of the total, but later this ratio decreased again.² Nevertheless Georgia retained all its ethnic minority communities though some of them became smaller.

Georgian Republic was recognized within the above-mentioned territorial limits according to the May, 1920 Russian-Georgian Treaty of Moscow (Surguladze 1991). This made the confidence in the legitimacy of the boundaries even stronger.

There were just small attempts to build a real nation-state by the then ruling Social-Democratic government of Georgia. It tried to find a solution to the nationality problem by representing ethnic minorities in the parliament and granting, albeit in the end of its power, when the Bolshevik armies already started to invade the country (February, 1921), certain autonomous rights to the Sokhumi (Abkhazia) and Batumi (Adjara) regions. The time given for these efforts appeared too short to bear real results. To understand the current ethnic conflicts in Georgia it must be mentioned that during this period the government, in order to maintain the territorial integrity of the state, suppressed pro-Bolshevik rebellions in the ethnic areas, notably in that settled by the Ossetians, who intended to join this part of central Georgia to Soviet Russia. The historical memory of this event acted as a catalyst for the late 1980s – early 1990s Ossetian separatist movement within Georgia.

By the way the existence of the Georgian Democratic Republic was one of the factors instrumental in introducing the system of the ‘Union Soviet Republics’. After the former’s forceful Sovietization (1921) the Georgian Communists, who got the power, opposed themselves to the idea of ‘autonomization’, i.e. directly entering Soviet Russia with autonomous rights. Paradoxically enough they were supported by Lenin (Lenin 1968). Thus ‘the USSR’ was introduced instead of the proposed (and supported in those days by Stalin) single Russian Federation.

After the Bolsheviks restored the empire (called now ‘the Soviet Union’) they gave the contemporary shape to the territories of the Transcaucasian republics and redelimited internal boundaries in such a way as if to leave the ‘mines of delayed action’. At least the creation of the autonomous units within Georgia and Azerbaijan, the doubtful solution over the Nagorny Karabakh, resembles such an aim. Within Georgia there were set up three autonomous units: Abkhazia, where the Abkhaz were a tiny minority; Adjara, in which case the religious factor became an argument, and whose autonomy was bargained with neighbouring Turkey; South Ossetia, where the relative newcomers from the North Caucasus were given the Georgian town of Tskhinvali as the capital.

During the Soviet period, apart from territorial autonomy, a certain cultural autonomy of the national minorities (especially education and press in native languages) was exercised and it was respected by the ethnic majority. The same pattern of actual cultural autonomy is maintained up to present time. The state language remains Georgian, but in Abkhazia state language is declared Abkhazian as well, and all other languages can be used without restriction. Article 38 of the new Constitution of Georgia adopted in 1995 declares that ‘Citizens of Georgia are equal in social, economic, cultural and political life regardless of national, ethnic, religious or linguistic origin. According to universally recognized principles and norms of international law all have the right to develop their culture freely without any discrimination and interference. They may use their language in private and public life’ (Human Development Report 1996, p. 140). But there was a bitter

experience of harsh nationalism in the early years of the struggle for independence (1989-1991) (Jones 1993) which left a heavy legacy of ethnic conflicts in the country.

The process of nation-building in Soviet Georgia was going on in the manner described in the first part of the article. But since the actual areas of the autonomous units were also becoming the ‘national territory’ of the ‘titular nationalities’ residing there, the latter also intended, as a Russian ethnologist wrote, ‘to create “nation-states” of their own. This was despite the fact that even more ethnic Ossetians resided in other areas of Georgia, and in Abkhazia the “indigenous nation” of the Abkhaz amounted to less than a fifth’ (Tishkov 1993, p. 7). Such developments inevitably came into conflict with the aims of the ethnic majority and finally led to civil wars.

When Georgia’s restoration of independence was recognized by the international community (early 1992) it was already on a civil war within one autonomy (South Ossetia, where in the name of 66 thousand ethnic Ossetians a pro-Russian separate republic was proclaimed) and, after ending it in a cease-fire, in several months time got involved in another civil war – in Abkhazia, whose ‘titular’ ethnic leadership also proclaimed its aim of secession (of the latter’s 525 thousands of permanent inhabitants according to the latest population Census of 1989 the ethnic Abkhaz accounted to 93 thousands or 17.8%, the Georgians – to 240 thousands or 45.7% and the others – to 192 thousands or 36.5%).

There is much speculation to what extent the outcome of these wars, which was actually unsuccessful to Tbilisi government, may be attributed to the military aid given to the separatists from Russia’s armed forces. This aid was really substantial. But governmental forces also received armament from the same source as the official quota allotted to a former constituent member of the USSR. The result of the war in Abkhazia may be blamed as well on the intra-Georgian civil war between the supporters of the ousted President Gamsakhurdia and his opponents that was going at the same time and very close to the above-mentioned inter-ethnic civil war.

As for Russia's involvement it seems as if the different branches of power and even different ministries of Russia carried out different policies in the Caucasus; Russia had no single and clear policy in these conflicts and actually supported all the belligerent (Zverev 1996). But in the end, of each conflict in Georgia, Russia appeared to be the only peace-keeper. Russian militaries evacuated the fastest their numerous bases situated in central Georgia but insist on their presence in the borderland areas with ethnic and religious minorities: there is hard pressure over Georgia to ratify the legal status of the Russian military bases already deployed in Batumi (Adjara), Gudauta (Abkhazia), Akhalkalaki (southern Georgia, mostly settled by the Armenian minority), etc.

As a result of the civil war the population of Abkhazia almost halved: over 250,000 of its population, mostly ethnic Georgians, had been cleansed out from there and internally displaced persons (IDP) make one of the major problems of Georgia. Their return is being blocked by the separatist government, which in practice is regarded by Russia as the legal one.

It has been argued that the former Union republics have to overcome specific problems caused by 'the physical proximity of former dominating power... For the successor states, state building must occur in the shadow of their former occupier, an occupier that, for the most part, denies the legitimacy of the collapse of its past state-building projects, seeks to extend its influence over the new system of states, and even openly seeks to reintegrate these new states under its lead' (Beissinger 1996, p. 161).

Post-Soviet geopolitics became an important factor of state-building in Georgia. The conflict in Abkhazia compelled the government of Georgia, in spite of popular opposition, to join the Commonwealth of Independent States in October 1993 (Georgia was the last from 12 non-Baltic post-Soviet states to do so). Russia is interested in maintaining its traditional influence in the Transcaucasus which will become very soon a world-important route for oil transportation from the Caspian Sea basin. Georgia is actually Russia's rival as it possesses the only access to the open sea among all the eight southern NIS (five of

them in Central Asia, three – in the Transcaucasus). Thus Russia, at least informally, prefers to maintain separatist regimes to keep pressure on Georgia. There is enough evidence that the nationalist forces in Russia seek using ethnic tensions in their efforts to stay in the Transcaucasus and maintain its influence. E.g. a Moscow newspaper published an extensive anonymous report on the future of the CIS (just before the summit of the latter) where it was argued that ‘nowadays only the perspective of destabilization in Georgia and Azerbaijan can help to evade state consolidation in these republics’ (Commonwealth 1997). As the major measures it is advised to promote local separatist movements and encourage inter-state territorial controversies in the area [ibid.].

Some potential separatist movements within the landlocked autonomies of the Russian Northern Caucasus (especially those ‘Circassian’, i.e. Kabardian, Adighean and Cherkess), would like to seek access to the sea through Abkhazia and support the latter’s separatist cause within Georgia. On the other hand, in its drive to independence more successful landlocked Republic of Ichkeria (Chechnia), which is situated on the northern slope of the Caucasus Range within the Russian Federation, considers it crucial to maintain good political relations with Georgia and to get permanent transport access over the mountains to the latter, the only independent state with which it borders. The same is the aim of Ingush Republic, linguistically the closest to Ichkeria. North Ossetia’s leaders, although ‘South Ossetia’ over the Great Caucasus Range (within Georgia) is mostly settled by their kin, realizing the impossibility of the forced secession of a tiny community (65–70 thousands at present) from Georgia without a permanent Russian involvement, prefer to negotiate a better political-territorial status for the Ossetians within Georgia.

Turkey’s government officially is against any sort of separatism in the post-Soviet space, but some influential groups of its citizens (predominantly of the North Caucasian origin) support, at least morally if not practically, the movement towards disintegration of Russia (one of the reasons is that the native Muslim population of the Northern

Caucasus is religiously close to that of Turkey) and support separatism in Abkhazia as well.

The above-mentioned demonstrates the rather complicated nature of the geopolitical situation in the Caucasus as a whole. Georgia's leaders are declaring the possibility of becoming a strategic ally of Russia in exchange for the guarantee of territorial integrity. It is rather doubtful how stable peace may be in ethnic areas in such a case.

More effective might be coming to terms with the local ethnic minorities and giving iron-cast constitutional guarantees to their rights. But the status of the autonomous areas is still to be defined by all the sides consent. According to the new Constitution of Georgia (article 2) the internal state-territorial organization is to be defined by the constitutional law on the basis of the principle of division of competence after full restoration of the jurisdiction of Georgia over whole its territory (Constitution 1995).

As far as the latter is far from completion the territorial division is just a temporary one. The solution of the internal territorial problems appears to be crucial in the building of a viable state in the postSoviet space. But this is connected with the finding of the common interests in the multi-ethnic society. And this implies more attention to the internal boundaries as well. In the case of Georgia its federalization is understood to be the best answer, although it also may create a number of problems.

Figure 1 depicts a scheme of the 'federal lands' proposed and in practice partially implemented by the President's decree (who appointed in most of the 'lands', apart from the autonomous units, his representatives with quite large responsibilities). This temporary scheme follows mostly the pattern of ancient but still viable historical provinces and autonomous units introduced in the Soviet time but of which the status and competence is still to be established. The scheme is understandable to the general public and it looks quite plausible that the temporary scheme will become a permanent one after (and if) the parliament adopts it. Anyway the process of democratization will raise

the necessity of implementation of the new internal borders in the modernizing country.

Figure 1. Georgia in its regional setting, major cities and 'federal lands' (as proposed by the executive branch of government).

Conclusion

The emergence of the NIS (end of 1991) was due to the coincidence of historical events but the logic of development was preparing the Union Soviet republics for independence. The emergence of these states became inevitable after the mid-1980s. The timing for this appeared to be random.

The nations had been already formed during the seven decades of Soviet power. At the same time most of the NIS are not nation-states: with rare exceptions they are multi-ethnic and lack the common 'state-idea' – the loyalty to the state of all the citizens notwithstanding their ethnic origin. All of the former union republics now get a chance to build sovereign states using democratic methods. The problem is to use these chances wisely.

The territories of the NIS were singled out according to the quite well-defined borders of the Union Soviet republics, but not all of these

borders were recognized by the local ethnic minorities, if they possessed a territorial autonomy. Thus ethnoterritorial conflicts arose that can only be solved in a peaceful manner with mutual consent. Sadly such a solution was not yet found everywhere.

Georgia, having a majority population with a strong national self-identity, is nevertheless in an unfavourable situation because of the existence of autonomies in rebellion along its borders with Russia. The geopolitical situation affects substantially the practice of state-building in Georgia which is meeting, at least temporarily, some obstacles.

Acknowledgements

This article has been completed with the support of the NATO Research Fellowship.

Notes

- ¹ E.g. Ukraine will never give up Crimea (in spite of the majority of population there now being the ethnic Russians), which was ceded to the Ukrainian SSR by the Russian Soviet Federative Socialist Republic in 1954 following the order of Nikita Krushchev, then the actual head of the USSR; Azerbaijan will not reconcile itself to the secession of Nagorny Karabakh, while Georgia with those of Abkhazia or South Ossetia, etc. On the other hand, e.g. in the latter case, it can be questioned now whether it was a justified measure the abolition of the South Ossetian Autonomous Oblast within Georgia adopted by the first parliament of the restored Republic of Georgia in December, 1990. Even though South Ossetia earlier (September, 1990) unilaterally declared itself a separate Soviet Republic with an intention to secede from Georgia it must have been better to try to negotiate its status, instead of responding in a similar harsh manner which led to warfare.
- ² Actually the same trend was apparent with the neighbouring new republics of Armenia and Azerbaijan which also were set up in multiethnic areas. But under the Soviet rule, by 1989, Armenia became practically monoethnic, after all its substantial Azeri minority left, due to the conflict over Nagorny Karabakh, and Azerbaijan became more

homogeneous after its substantial Armenian minority left for the same reason. Besides from all the Transcaucasian republics Slavic and (Bradshaw 1994) although neither of these states did carry out anti-Russian policy: ‘they would have preferred “their” Russians to stay’ (Trenin 1996, p. 107).

References:

- Beissinger, M. R.:** State building in the shadow of an Empire. State: The Soviet legacy in post-Soviet politics. In: Dawisha, K.; Parrot, B. (eds.), *The End of Empire? The Transformation of the USSR in Comparative Perspective*, pp. 157-185. M. E. Sharpe, Armonk, New York, London, England 1996.
- Chinn, J.; Kaiser, R. J.:** *Russians as the New Minority. Ethnicity and Nationalism in the Soviet Successor States*. Westview, Boulder 1996.
- Commonwealth of Independent States: The Beginning of History or its End? *Nyezavisimaya gazeta*, 26 March 1997 [in Russian].
- Dijkink, G.:** *National Identity and Geopolitical Visions: Maps of Pride and Pain*. Routledge, London and New York 1996.
- Furman, D.:** Returning to the Third World. A sad story of the Azerbaijani democracy. *Svobodnaya Mysl* 11, 16-29 (1993) [in Russian].
- Gachechiladze, R.:** A truth about the Georgian Winter. *Sotsiologicheskiye Issledovaniya* 8, 3-11 (1992) [in Russian].
- Gachechiladze, R.:** *The New Georgia: Space, Society, Politics*. UCL Press, London 1995.
- Gachechiladze, R.; Bradshaw, M. J.:** Changes in the ethnic structure of Tbilisi’s population. *Post-Soviet Geography*, XXXV(1), 56–59 (1994). *Human Development Report: Georgia 1996*. UNDP, Tbilisi 1996.
- Johnson, N. C.:** The renaissance of nationalism. In: Johnston, R. J.; Taylor, P. J.; Watts, M. J. (eds.), *Geographies of Global Change: Remapping the World in the Late Twentieth Century*, pp. 97-110. Blackwell, Oxford 1995.
- Jones, S.:** Georgia: A failed democratic transition. In: Bremmer, I.; Taras, R. (eds.), *Nation and Politics in the Soviet Successor States*, pp. 288-310. Cambridge University Press, New York 1993.

- Kaiser, R. J.:** *The Geography of Nationalism in Russia and the USSR*. Princeton University Press, Princeton, New Jersey 1994.
- Knight, D. B.:** People together, yet apart: Rethinking territory, sovereignty, and identities. In: Demko, G. J.; Wood, W. B. (eds.), *Reordering the World: Geopolitical Perspectives on the 21st Century*, pp. 71-86. Westview Press, Boulder 1994.
- Lang, D. M.:** *The Georgians*. Thames and Hudson 1966.
- Lenin, V.:** *Last Letters and Articles* [1922]. Politizdat, Moscow 1968 [in Russian].
- Murphy, A. B.:** International law and sovereign state: Challenges to the status quo. In: Demko, G. J.; Wood, W. B. (eds.), *Reordering the World: Geopolitical Perspectives on the 21st Century*, pp. 209-224. Westview Press, Boulder 1994.
- Suni, R. G.:** *The Revenge of the Past: Nationalism, Revolution and the Collapse of the Soviet Union*. Stanford University Press, Stanford, California 1993.
- Surguladze, A.; Surguladze, P.:** *A History of Georgia (1783-1990)*. David Agmashenebeli Society Press, Tbilisi 1991 [in Georgian].
- Tishkov, V.:** On the nature of ethnic conflict. *Svobodnaya Mysl* 4, 4-15 (1993) [in Russian].
- Trenin, D.:** Russia's security interests and policy in the Caucasian region. In: Coppieters, B. (ed.), *Contested Frontiers in the Caucasus*, pp. 102-115. VUB University Press, Brussels 1996.
- Williams, C. H.; Smith, A. D.:** The national construction of social space. *Progress in Geography* 7, 502-518 (1983).
- Zhuravliov, V. V. (ed.):** *On the Brink of the Crisis: Aggravation of the Stagnating Trends in the Party and the Society*. Politizdat, Moscow 1990 [in Russian].
- Zverev, A.:** Ethnic conflicts in the Caucasus, 1988-1994. In: Coppieters, B. (ed.), *Contested Frontiers in the Caucasus*, pp. 10-76. VUB University Press, Brussels.

Geopolitics in the South Caucasus: Local and External Players¹

This article discusses geopolitics in the South Caucasus, situated between the Black and Caspian Seas on the edge of Europe and Asia. Three independent states, Armenia, Azerbaijan and Georgia, emerged here in 1991. The region may likely become economically and politically more important to the world in the twenty-first century.

Introduction

In general, people tend to oversimplify their (sometimes rather poor) geographical knowledge, and, except in respect of their direct neighbours, are inclined to speak and think of the larger world by breaking it down into 'homogeneous' regions. From a European point of view, differences between the countries of Southeast Asia are hardly distinguishable. Europe and Africa look very uniform from the Chinese perspective. And what does North America say about the dozen-plus states of the former Soviet Union (FSU), which seem so identically unfortunate from afar? A famous scholar even called all this space a 'black hole'.² Apart from Russia, the names of all the other newly independent states (NIS) are unfamiliar not only to laymen, but even to many diplomats from the countries outside the FSU itself. It is true that grouping the states into certain regions makes easier their comprehension. Governments also prefer, for strategic reasons, to deal with regions, especially if they comprise small states. Hence the 'South Caucasus' sounds better than 'Armenia, Azerbaijan and Georgia'. But where on the earth are they situated?

In fact the region, better known earlier as 'the Transcaucasus', is not a stranger to world politics. The oilfields of Baku (Azerbaijan) had

¹ From: *Geopolitics*. A Frank Cass Journal. London. Vol.7. No. I (Summer 2002) pp.113-138.

global importance from the last decades of the nineteenth century until the middle of the twentieth century. Owing to the wealth and geopolitical value of this region, the South Caucasus was a highly sought-after goal during both World War I and World War II. During the first quarter of the twentieth century the key words of the region were 'Baku' and 'Batumi'. Baku was linked by railway (since 1883) and by pipeline (since 1907) with the main outlet of oil exports – the Black Sea port of Batumi (Georgia). Later on the region's oil resources were thought to be exhausted. During the 1970s and 1980s oil was being delivered from as far away as Siberia and Libya to the existing refineries of Baku just so that they did not have to shut down. During the Soviet era there existed almost no geopolitical image of the South Caucasus, as it was a mere periphery of the vastest country in the world. Perhaps for the military strategists of the Pentagon the region was more familiar as a Soviet spearhead directed toward NATO's southern flank and the Middle East. But the region *per se* did not represent a major interest even for most Western Kremlinologists who, during the Cold War, were concentrating on what was happening in Moscow.

Recently the Caspian Sea basin has proved to be much richer in hydrocarbon resources than it was thought to be during the 1980s. This has given the South Caucasus more importance in the global economy. Routes of delivery for oil and gas to Western markets acquired a geopolitical meaning. The new 'great game' for Caspian oil made the three states of the region 'local players' in the geopolitics of the South Caucasus. But even more influential are the 'external players' – the directly neighbouring states of the region – Russia, Turkey and Iran. Each has its own interests in the region, not connected only with oil. This pertains especially to Russia who during the last two centuries was the sole master here. The United States became a new 'external player' in the region because of its interest in the diversification of oil sources in the world, so as not to be dependent primarily upon the Persian Gulf. Such an abundance of players has reshaped the geopolitics of the region.

The South Caucasus³ is situated at the isthmus between the Black and Caspian Seas and borders Russia, Turkey and Iran (see Fig. 1). It therefore has close historical-geographical and economic ties that make

the three countries interdependent and link them together as a 'region'. But at the same time the region is not a homogeneous civilisation. Languages and religions of the main nations of the South Caucasus differ substantially. Armenia is a Christian (Monophysite) country where the people speak an Indo-European language; the majority of Armenians are scattered throughout the world, forming large and wealthy communities in such countries as the United States and France. Azerbaijan has a Shi'a Muslim cultural ancestry and its language is Turkic; more Azerbaijanis live in neighbouring northern Iran than in Azerbaijan itself. In contrast, most ethnic Georgians live in Georgia, traditionally being Orthodox Christian and speaking a language not akin to any neighbouring one.

Nevertheless the above-mentioned 'civilisational divisions' have had little impact on the present foreign policies in the region. These policies tend more to follow economic-geopolitical lines, rather than cultural geographical lines.

Fig. 1. The South Caucasus and its neighbourhood

The South Caucasus in a Historical and Geographical Context

The geographical location of the South Caucasus has been an important factor in the region's political development. As a crossroads, it has historically facilitated both South-North and East-West relations. The neighbouring regional powers have competed for political and economic dominance in the South Caucasus (for example Sassanid Iran versus Rome; Arab Caliphate versus Byzantium; Safavid Persia versus the Ottoman Empire, etc.).

Since the sixteenth century the Caucasus region has been an object of harsh rivalry between the Ottoman, Persian, and later on, Russian Empires. During the eighteenth and nineteenth centuries the strongest among them, the Russian Empire, conquered both the North and the South Caucasus. Such a complete incorporation of the entire Caucasus within one political entity had never before been achieved, which helps to explain the many peculiarities of the inter- and intra-state relations in the region today. The incorporation of the South Caucasus into the Russian Empire was carried out step by step (see Figure 2), sometimes with the consent of local rulers. This in turn could have led to the Russification of the South Caucasus, as occurred in many parts of the North Caucasus, which had been conquered after decades of war and sometimes even by means of ethnic cleansing. However, the rugged terrain of the South Caucasus and its sizeable rural populations prevented a large-scale colonisation by the ethnic Russian peasants or Cossacks.

Russia in turn made the South Caucasus its military beachhead for further advances in the direction of the 'warm sea'⁴ But its efforts to expand southwards, at the expense of the weakening Persian and Ottoman Empires, were effectively opposed by Great Britain, which in the nineteenth century and at the beginning of the twentieth century played its own role in the 'great game' of the Middle East and Central Asia.⁵

During the early period of the incorporation of the South Caucasus into the Russian Empire, economic incentives played a secondary role in comparison to the more important geopolitical ones. During the first half of the nineteenth century the oil of Baku, manganese ore of Chiatura (Georgia), and copper and gold of Armenia were not of great economic importance, or had yet to be discovered. But later on the South Caucasus proved to be a valuable economic asset for the Russian Empire.

During several months of 1918, in the final year of World War I, several serious events occurred in the region that resembled a dramatic 'geopolitical transition'. The aftermath of the revolutions of 1917 caused Russia to reach a separate peace with its adversaries and, as a consequence, lose control over the South Caucasus. The former provinces of the Empire – Georgia, Armenia and Azerbaijan – each declared independence.

Germany and the Ottoman Empire, which supported this step, both pursued their own goals in the region. Berlin needed a foothold to curtail British influence in the Middle East (Georgia was considered to be the most pro-German in the region). The 'Young Turks' (rulers of the Ottoman Empire) were hopeful that this political act would facilitate the fulfilment of their ultimate pan-Turkic vision of unifying all the Turkic peoples of the Middle East, the Caucasus, Central Asia, the Volga basin and even Siberia within one state called 'Turan'. Azerbaijan's new leadership was the most pro-Turkish in the region. After capturing Baku on 15 September 1918 the Young Turks were already dreaming about advancing towards Turkestan (Central Asia). Armenia, which was situated on this route, found itself in the worst possible position as its hope of support from Western powers, mainly the United States and France, was rather ephemeral. Persia was too weak during this period to play an influential role in the geopolitical games of the region.

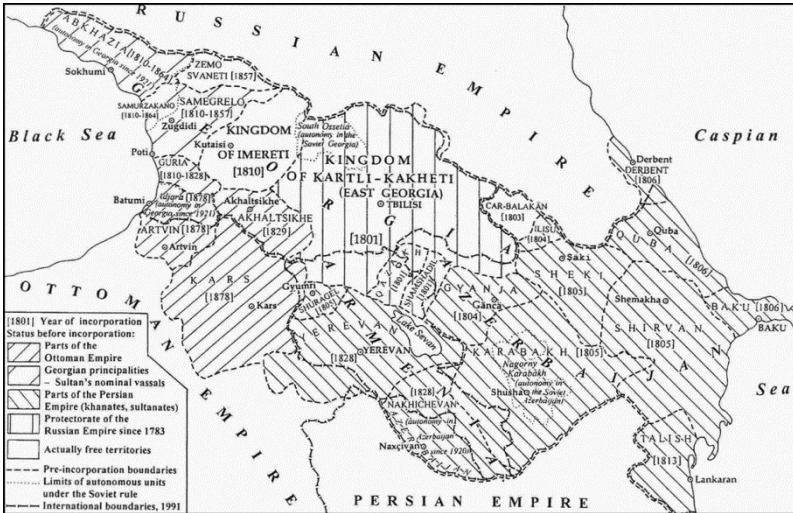

Fig. 2. Incorporation of the South Caucasus into the Russian Empire (1801-1878)

But the outcome of the war was unsuccessful for the Germans and Turks, which curtailed their regional ambitions and thus halted any geopolitical changes. Soviet Russia, the true successor of the Russian Empire, returned to the South Caucasus between 1920 and 1921. This time the reasons for its re-annexation were not only political, but economic as well. The Soviets desperately needed Baku's oil, the main source of the hydrocarbon fuel of those days,⁶ and its outlet – the seaport of Batumi.

A rather odd alliance between Soviet Russia and Kemalist Turkey emerged in the early 1920s, as both countries were involved in a confrontation with the Entente⁷ and the states supported by the latter. This alliance facilitated the actual restoration of Russian rule in most of the South Caucasus with the consent of Turkey, who itself regained almost all the territory ceded to the Russian Empire following Turkey's defeat in the war of 1877-78 (see Figure 2). The South Caucasian states (among them Georgia, whose *de jure* independence was recognised by Soviet Russia and by the main European powers), became Sovietised

after the Red Army invaded the region. The independent states were turned into Soviet Socialist Republics and forced to enter the Soviet Union a short time later, in late 1922.

European powers, exhausted by World War I, put up little opposition to the restoration of the geopolitical status quo in the region. British troops temporarily held Batumi, but left the region in 1920. The United States, owing to its Senate's refusal to join the League of Nations in 1919, turned to isolationism by advocating non-involvement in foreign alliances.⁸

During Soviet rule the *geographical* location of each of the Soviet Republics played a very limited role in their international relations. The 14 SSRs (Soviet Socialist Republics, or 'Union Republics') were on the periphery, both metaphorically and literally, of Russia.

On the other hand, this *peripheral* location was a major prerequisite for attaining the status of Union Republic within the Soviet realm. According to a Soviet basic law, each Union Republic was considered a 'sovereign state', which should border a foreign country or have access to a sea. This was to facilitate the practical implementation of their highly hypothetical (at the time) 'right of withdrawal'.⁹ This constitutional clause ultimately made legal a peaceful dissolution of the Soviet Union – which became a reality in 1991 when the USSR began to break apart. Accordingly, the former Union Republics, whose administrative borders within the USSR automatically became official state borders, joined the UN and other international organisations.

After becoming independent, most of the FSU states consider the important factors in their development to be their natural resources and location. It is notable that almost all the new independent states try to 'sell their geographical location' as a viable transit corridor, and thus to promote their importance to the international community. Competition to serve as such a transit corridor in the Caucasus is becoming rather fierce, as the likelihood of making a real impact on global geopolitics is increasing.

Political-Geographical Background and Foreign Policy of the 'Local Geopolitical Players'

An important task for all the NIS is for each to find its own place in the international arena. But the actual practice of them carving out a 'new external orientation' implies a certain distancing from the old master of the region, Russia. Each step in the direction away from Russia potentially poses a dangerous political confrontation. In addition, a 'new external orientation' does not usually provide any instantaneous socio-economic or political advantages.

A French geographer once noted of the South Caucasus that their place in the world is not clearly enough understood either by the West or by the three states of the region themselves. He warns of the 'cynical objectives of the western powers usually including geopolitical and strategic motivations ... who very often without hesitation use small states as mere pawns in their "great game". That happened in the Caucasus in the beginning of this [the twentieth] century and not only on part of Russia and the Ottoman Empire, but also of Germany, England and the other states'.¹⁰ Even taking into account such warnings, the states of this region pursue their own foreign policies with the aim of becoming, in their opinion, attractive to more reliable and rich potential partners or allies.

Each country possesses its own geopolitical code, or 'particular single states' view of the world'.¹¹ Peter Taylor defines geopolitical codes as 'the set of strategic assumptions that a government makes about other states in forming its foreign policy'.¹² Although these codes are highly biased pictures of the world, we must 'understand them as the basic building blocks of geopolitical world-orders'.¹³ The geopolitical codes of the three states of the South Caucasus are of utmost importance in understanding their present and potential relations with each other and with other countries. The region's three states operate their own geopolitical codes predominantly at local level, by evaluating their neighbours. The 'external players' do the same thing at regional level, by projecting their power beyond their immediate borders (for example Turkey and Russia exercise power over Central Asia). At least one of

the 'external players', the United States, operates geopolitical codes at global level.

The fact that ethnic and political boundaries in the region do not coincide makes it necessary to include some of the ethnic conflicts in the political-geographical explanation of contemporary geopolitical codes of the states in the region.

Azerbaijan

This country, by far the richest in natural resources in the region, is the focus of much interest from the world powers and multinational corporations. In the late 1980s, an age-old ethno-territorial conflict between Annenia and Azerbaijan escalated into a full-scale war. The mountainous Nagorny Karabakh Autonomous Oblast, an Armenian-settled region within the confines of Azerbaijan, sought to join Annenia in 1988. This demand was later changed to the recognition of independence of the 'Nagorny Karabakh Republic'.

The war that followed, in which Annenian forces fought on the side of the Karabakh Armenians, led to the loss of almost one-sixth of Azerbaijan's territory. This included substantial parts outside the limits of Nagorny Karabakh proper. As a result it is estimated that 800,000-1.000.000 ethnic Azerbaijanis were expelled from Armenia, Nagorny Karabakh and Azerbaijan's occupied territories adjoining the latter. On the other hand, there are still today 270,000 Armenian refugees from Azerbaijan. Despite many efforts on the part of the international community and world leaders, the problem is far from resolved. As of yet there have been no reciprocal diplomatic representations from either country in Baku or in Yerevan. Likewise there exist no direct economic relations between these two member states of the Commonwealth of Independent States (CIS). Nevenheless a cease-fire has been maintained since 1994. In contrast, Azerbaijan maintains close relations with the third member of the South Caucasus. Georgia.

In order to develop its resources and strengthen its economy, Azerbaijan prefers to have direct relations with the West, first and foremost the United States. Nevertheless the US Senate, lobbied by the

influential Armenian-American community. imposed a ban on aid to Azerbaijan (Section 907 of the Freedom Support Act). The Senate cited the formal reason for this ban as being the 'holding up' of transport links from Azerbaijan to Armenia. The White House, seemingly more pragmatic, saw 'this ban a hindrance to their efforts to ensure an oil pipeline route that will not give Iran or Russia a potential chokehold'.¹⁴ Accordingly the United States' main geopolitical interest in the region is summed up in this phrase. Only in November 2001, under new global circumstances, did the US legislative bodies abolish the above-mentioned ban. The Azerbaijanis have kindred feelings towards linguistically similar Turkey, which provided independent Azerbaijan with large-scale assistance. This aid normally reaches Baku via Georgia, as Turkey has no common border with 'mainland Azerbaijan'.¹⁵

It is obvious that good relations between the states cannot be based solely on ethnic or religious kinship. As with the case of Turkmenistan, on the eastern side of the Caspian Sea, linguistically no less cognate than Turkey, Azerbaijan had rather strained relations at the end of the twentieth century because of a dispute over the Caspian oil deposits.

Iran is the closest to Azerbaijan from a cultural-religious point of view, as both nations share Shi'a Islam as their traditional religion, though Iran looks with anxiety on a possible irredentism in its own northwestern provinces, also bearing the name of 'Azerbaijan' and settled by a similar Turkic people. Some may recall in Iran a precedent of certain claims under the late Azerbaijani President Elchibey in 1992-93. Although the two states have quite extensive economic relations, Iran is perceived in Baku as increasingly jealous of the growth of Turkish influence in the South Caucasus. On this matter the concerns of Iran and Russia coincide (some aspects of Russia's attitudes to Azerbaijan will be discussed below).

Armenia

Landlocked Armenia maintains practically no direct relations either with Azerbaijan (because of the aforementioned Nagorny Karabakh conflict) or with Turkey. In the latter case an almost century-old problem is the

stumbling block for these severed relations. In 1915, during World War I, a massacre and ethnic cleansing of Armenians in East Anatolia occurred during the regime of the Ottoman Empire. Armenia insists on 'the recognition of a deliberate, state-sponsored act of genocide by Turkey'.¹⁶ Many Armenians, particularly those associated with ARF [Armenian Revolutionary Federation, or Dashnaktsutiun, a party founded in 1890] aspire to restore Armenian control over the lands of historical Armenia that are now under Turkish sovereignty'.¹⁷ On the other hand the apprehension of this aspiration explains Turkish reluctance to normalise relations with Armenia before it waives its territorial claims and stops what is called 'the campaign for international recognition of the genocide of Armenians in Ottoman Turkey in 1915'.¹⁸

The example of the contrasting attitudes of Iran to Azerbaijan and Armenia is a clear refutation of a generalised civilisational approach to international relations. Not that some sort of a 'clash of civilisations'¹⁹ does not exist, but the reality of the present inter-state relations in the South Caucasus does not bear empirical proof of it.²⁰ Christian Armenia has very good relations with the Islamic Republic of Iran. The two countries share (albeit from different positions) a concern about their Turkic neighbours. At the beginning of 2001 the president of Armenia was quoted as stressing that 'Armenia and Iran are strategic partners'.²¹

Armenia maintains close relations with Georgia. The two states have many economic interests in common. Armenia carries out most of its external trade by land transport (automobile, railway, pipeline) via Georgia, especially the transit of energy sources imported from Russia. In turn Georgia receives much-needed electricity produced in the Armenian nuclear power station. In addition, most of the political and economic contacts (rather insignificant at the moment) between Armenia and Azerbaijan are carried out via Georgia.

Nevertheless an ethno-territorial issue sometimes overshadows these relations. Some scholars²² consider a potential problem between Georgia and Armenia to be the Javakheti province of Georgia, adjoining Armenia and settled predominantly by the ethnic Armenians whose ancestors migrated here from Turkish East Anatolia beginning in 1829.

From the Armenian viewpoint²³ the Georgian media focuses excessive attention on certain irredentist claims at the grassroots level, which are occasionally heard from this area. From the Georgian viewpoint the reason for such a focusing is the precedent of Nagorny Karabakh, which is fresh enough in the public consciousness. Public opinion in Georgia is to a certain extent suspicious of the neighbouring nation's intentions.²⁴ But it must be emphasised that, on the official level, thus far no territorial claims have been asserted towards Georgia. Armenia does not seem to be interested in creating a problem in the Georgian Javakheti province.

For the past two centuries Russia has been the protector of Armenia and is by far the most important ally today. The two countries share no common border and therefore have no mutual territorial problems. Russia, considering Armenia its main strategic partner in the south of the FSU, is very supportive especially in the military sphere.²⁵ Some Azerbaijani, Russian and Western sources insist that there was a direct involvement of Russian troops in the war over Nagorny Karabakh, or at least that there were, and still are generous arms supplies from Russia to Armenia.²⁶ Public opinion in Armenia is very favourable towards Russia. Several opinion polls conducted almost simultaneously in the South Caucasus revealed that 'Armenians ... nostalgic of the Soviet past and pessimistic about current conditions ... continue to look to Russia as their main protector and benefactor'.²⁷ Public opinion in Georgia and Azerbaijan is somewhat different.

Western states, especially the United States, are providing Armenia with substantial economic aid. The Armenian Diaspora also contributes, to some extent, to the economic recovery of the Armenian homeland. Armenia would like to increase its ties with the West.

Considering Armenia's normal relations with Russia, Iran and Georgia, its territory could serve as the shortest route for the North-South links, thus improving its international position. Normalisation (rather hypothetical at present) of Armenia's relations with its Turkic neighbours to the East and West might also reinforce its position even more, and contribute to the strengthening of stability in the Caucasus as a whole.

Georgia

From the point of view of international relations Georgia may be considered the most balanced among the South Caucasian nations. It tries to maintain normal diplomatic relations and constructive cooperation with each of its neighbours and has no territorial claims against any of them. Many international organisations that operate within the South Caucasus choose Tbilisi, the capital of Georgia, as their headquarters. Georgia supports most enthusiastically the idea, originating in Washington, of regional cooperation.

Georgia itself has serious internal ethno-territorial problems, which influence its geopolitical code. The issue of Javakheti, involving Armenia, was mentioned above. Another problem is posed by the tiny Tskhinvali region, or South Ossetia.²⁸ Its leadership proclaimed its aim of unification with North Ossetia, on the northern slope of the Great Caucasus range within the confines of the Russian Federation.

Much more serious is the problem with a northwestern province of Georgia, the Autonomous Republic of Abkhazia.²⁹ The leaders of the ethnic Abkhaz minority (comprising 1.7 percent of the total population of Georgia and just 18 per cent of the population of the province itself) declared in July 1992 their determination to secede the province from Georgia. In the civil war that followed, the secessionists were successful with crucial (albeit unofficial) help from the Russian military and volunteers from Russia's North Caucasus, foremost the Chechens. The ethnic cleansing of Georgians was carried out in the province and to date there are up to 250 200,000 refugees and internally displaced persons throughout Georgia and abroad. It is widely believed in Georgia that the recalcitrant secessionists can always rely upon continued financial, diplomatic and military support from certain influential circles within Russia, and such support sustains the conflict in a smouldering condition. According to one Russian scholar 'quite a lot of the influential forces with a nationalist mood in Russia were inclined to support the Abkhaz national movement'.³⁰ A number of UN Security Council resolutions emphasise respect to the territorial integrity of Georgia which, for its part, is ready to expand substantially the autonomous rights of Abkhazia within federated Georgia.

Georgians, though linguistically non-Slavic, have a strong civilizational closeness to Russia. Both nations share the same Orthodox Christian cultural ancestry. The Russian Empire contributed to the gathering of the Georgian lands under one political umbrella, thus facilitating the development of a pre-independence nationalism in the nineteenth and early twentieth centuries, and providing a bridge to Westernisation.³¹ Equally, since the eighteenth century Georgians have played a noticeable role in Russia's political and cultural life. The intelligentsia and rank and file of both nations maintain warm attitudes towards each other. But despite these friendly relations, geopolitical vectors in the post-Soviet development of the two nations do not always coincide.

An objective factor of the conflict of interests lies in the geographical location of Georgia, which is the only state of the South Caucasus and Central Asia with access to the open sea. Georgia and Azerbaijan are currently active in the implementation of the TRACECA (Transportation Corridor Europe-Caucasus-Asia) and other projects designed to link Europe with Asia via the South Caucasus (such as the 'Great Silk Road'). These routes aim to avoid the territory of Russia. This makes Georgia an actual competitor with Russia in the transit of the Caspian Sea and Central Asia resources, with all the negative results falling on the smaller state from the competition with a great power.

Another problem of Russian-Georgian relations became Chechnya. Although Georgia shares 81 kilometres of its border with Chechnya, Georgians and Chechens share no linguistic or cultural-religious identities. And, being separated by high mountain range, the two have no strong interrelations. Because of the high mountains the border between the two countries cannot be completely closed, with the result that civil wars in Chechnya often have an effect on Georgia. Several thousand refugees from war-ravaged Chechnya were permitted to enter its territory between 1999 and 2000. Most of them settled down in the Pankisi gorge of eastern Georgia, since the middle of the nineteenth century inhabited by Chechen immigrants. The refugees already pose problems to this country as quite a few of them have become increasingly involved in drug trafficking, kidnapping and other criminal

activities. Russia periodically accuses Georgia of deliberately sheltering the Chechen guerrillas ('terrorists'). These accusations the Georgian government vehemently denies, claiming that even if such people entered Georgia hidden within a mass of refugees, they did it illegally and without the government's knowledge.

Georgia's foreign policy is multifaceted, based on the principle of pragmatic expediency. Georgia is the recipient of a substantial amount of aid provided by the United States, other NATO members and international financial organisations (such as the World Bank and the International Monetary Fund). Georgia clearly has certain preferences in its foreign policy with respect to its own vital economic and political interests. Thus Azerbaijan became a strategic partner of Georgia for the main economic reason that Azerbaijan needs a stable and reliable outlet for its hydrocarbon resources. Georgia is eager to serve such a partnership by providing its ports and terminals for oil export. Turkey is also interested in maintaining good relations with Georgia, via which vital pipelines may pass, and vice versa. The three countries are gradually becoming 'bound by the same pipes'.

Routes of the Caspian Oil and Gas Transportation and Resulting Geopolitical Interests

Although there were (and sometimes still are) heard alarmist remarks such as, 'the oil reserves so far established, and likely to be established, in the Caspian do not justify massive investment in a new main oil pipeline',³² they are almost all made in vain. The problem of the division of the Caspian Sea, under which a great wealth of oil and gas is believed to exist, between the five bordering states, is far from being resolved. But even under the current uncertain situation, the Caspian states (especially Kazakhstan and Azerbaijan) have serious deposits of oil in the sectors of the sea under their control. Turkmenistan and, as it has appeared recently, Azerbaijan also have substantial gas resources.

The interest in these countries on the part of the oil companies and the Western states, foremost the United States, has increased substantially since the mid-1990s. The United States and some of the EU states

have already stated that the South Caucasus is in the sphere of their vital interests.

The Caspian Sea basin is rich enough in oil and gas to serve many routes of transportation for many years ahead. The real problem lies in determining how to get these energy sources to the world markets, and is the main plot in 'the South Caucasian geopolitical game'. The political and economic interests of the local and external players in the region quite often intersect. Current American-Iranian and Azerbaijani-Armenian relations that are far from being normal prevent the oil companies from using the shorter routes of the Caspian oil transit via Iran or Armenia. Therefore the actual choice of routes is reduced to that via Russia (the 'northern route') and the route via Georgia and Turkey (the 'western route').

Apart from a network of pipelines in Russia serving the transportation of Kazakh and Russian oil, a pipeline, built in Soviet times, passes from Baku (via Grozny, Chechnya) to the tanker terminal of Novorosiisk on Russia's Black Sea coast (see Figure 3). When the decision was being made over the routing of the new pipelines there was fierce competition between Turkey, backed by the USA, and Russia. Russia wanted the existing pipeline to Novorosiisk to be used for the early oil (this already happened) and later to build the main export pipeline (MEP) following the 'northern route', with an arc avoiding troublesome Chechnya. This would have meant Russia's full domination over the transportation of Caspian Sea oil.

From the point of view of the leading oil companies, Georgia's territory seemed quite suitable for the transit of the oil from Azerbaijan. Thus a new pipeline from Baku to the Georgia's Black Sea oil terminal of Supsa was constructed and opened in April 1999. The pipeline, with a capacity of the transportation of 5 million metric tons annually, is intended to serve 'early' oil. Some oil companies were genuinely willing to construct a MEP from Baku (again) to Supsa, which could cost much less than other options. This implied further oil transportation through Bosphorus (limited for tanker traffic since 1994 by the Turkish government with quite plausible ecological danger as justification) or

using the existing or proposed networks of pipelines on the western and northern sides of the Black Sea (Romania, Bulgaria and Ukraine). However in the case of the above-proposed routing, the territories of both Turkey and Russia were excluded from potential oil transit; thus their respective geopolitical levers in the South Caucasus could diminish in strength.

Turkey, backed by the White House, and some transnational oil companies insisted on the 'western route' – from Azerbaijan via Georgia and further to the Turkish Mediterranean tanker terminal of Ceyhan. The Azerbaijan International Operating Company (AIOC), an 11-company oil consortium, finally agreed in 2000 that the 1,700-kilometre-long MEP will pass from Baku to Ceyhan. Although the project is to be a costly one (minimal estimate \$2.8 billion, which may easily surpass \$4 billion), the high oil prices during 1999-2001 justified economically the change in attitude of the oil companies in favour of this route. Earlier they were reluctant to invest in it.

Fig. 3. Pipelines in the Caucasus (2001)

The pipeline's viability was very much boosted by a find in Kazakhstan of a huge Kashagan offshore oilfield in 2000, the resources of which, apart from the pipelines through Russia, will definitely require additional outlets. In early 2001 Kazakhstan, urged by the United States, declared officially its support to the Baku-Ceyhan project. It was intended that construction of the MEP should begin in 2001 and be finished by the end of 2004. But for various reasons, among them the financial crisis of 2001 in Turkey and the consequences of the terrorist acts in the United States on 11 September 2001, the beginning of the MEP's construction, and subsequently its completion, may be delayed for several years.

Negotiations for the construction of a gas pipeline from Turkmenistan via Azerbaijan and Georgia into Turkey and further to Europe were periodically being held in the late 1990s. The chances of reaching an agreement today are small, owing to Turkmenistan's reluctance to concede half of the future pipeline's capacity for the needs of the Azerbaijani gas export. Instead in March 2001, an intergovernmental agreement was signed between Azerbaijan and Turkey in Ankara, on the export of the gas from a huge Shah-Deniz deposit discovered recently in Azerbaijan, to Erzurum, Turkey by 2004. In October 2001, Georgia also joined the agreement on condition that the gas pipeline will pass through its territory, therefore promising a substantial profit in the future.

Objectively, the aim in constructing the new pipelines is to diversify the paths of delivery of this region's strategic resources to the world markets, avoiding monopolisation of their transportation by and via a single state. Nevertheless the countries involved view the above-mentioned projects from different perspectives.

Georgia, maybe somewhat excessively, pins its hopes on them not only because the transit of oil will provide a definite annual revenue (not very substantial) to the state, but mainly because of the potential side benefits that could follow. The economic importance that the country could attain in this manner may attract foreign investors to other fields of the economy.

Azerbaijan is also willing to receive its due substantial profits. With the construction of these pipelines Azerbaijan will in addition have greater economic links with Turkey. Turkey in turn has a similarity of interests with those of the United States. Accordingly the economic and subsequent political interests of Azerbaijan and Georgia are objectively leaning more towards the West.

The construction of pipelines in the region according to the proposed lines might give rise to negative attitudes on the part of some countries. These projects are clearly contrary to the interests of Russia and Iran. For example, Russia's Caspian policy is perceived from the outside as aimed at projecting its power over the oil-rich nations of the area and preventing any strategic American presence here.³³ Iran would prefer to route the transit of Caspian oil via its own territory. Armenia, which has to a certain extent become isolated in the region, also considers itself deprived of potential income from the transit of oil and gas.

Taking into account such differences in the geoeconomic and geopolitical interests in the region, some authors have divided the region into certain 'axes', labelled 'Moscow-Yerevan-Tehran' and 'Ankara-Tbilisi-Baku'.³⁴ But in reality these 'axes', even if theoretically likely, will be very fragile.

Russia's Geopolitics in the South Caucasus

As was mentioned, there are several external geopolitical players in the South Caucasus, but the most dominant among them still is Russia. Its interests and policy in the region, as perceived from a 'southern viewpoint', are briefly analysed below.³⁵

The emerging new geopolitical geometry in the South Caucasus fosters anxiety and creates a feeling of imperial nostalgia that considers all post-Soviet territory to be in the sphere of Russian vital interests. Any encroachment by outside powers into Russia's historical sphere of influence is considered intolerable to the Russian political and military elites. Russia looks with concern at the increasing Turkish influence in the South Caucasus because in many respects it regards Turkey as its main geopolitical competitor here.³⁶

Russia is also concerned by the formation of different alliances in the region. These alliances have spawned from a new group of common interests that was established within the CIS. The GUUAM group (comprising Georgia, Ukraine, Uzbekistan, Azerbaijan and Moldova) is united by common economic interests. In particular, in respect of the resources of the Caspian Sea and Central Asia, these interests include approval of routes of transportation to the world markets principally via the territories of Azerbaijan and Georgia. Three states, Azerbaijan, Georgia and Moldova each have similar problems with secessionist provinces, which they were not able to solve with the help of the CIS (in fact Russia). From common interests are developing more profound political relations between the GUUAM states. But it is hardly plausible that this alliance will pose a serious political threat to Russia.

On the other hand it is understandable that a serious source of anxiety for Russia lies in the possibility of losing its decisive role in the Caucasus. None the less serious is Russia's concern for its own internal and external security. The threats of disintegration of Russia come from the Northern Caucasus, as in the case of Chechnya. Islamic fundamentalism threatens Russia's security mostly from Central Asia, but possibly via the Caucasus as well. It can be argued that the solution to such problems (some of them menacing the South Caucasus also) ought to come through the concerted efforts of the new partner states, regarded as equal, even if previously they were peripheral parts of the empire.

Many politicians and non-political actors throughout the South Caucasian states (not only in Armenia), see the importance of Russia to the region from both a political and an economic point of view. Russian scholars also underline the importance of the Caucasus to Russia.³⁷ Objectively there are many spheres of common interest between Russia and the South Caucasian states.

It is worthwhile to note an extreme viewpoint expressed by Alexander Dugin, who still pays tribute to the outdated 'warm seas' doctrine. He argues that there are 'crucial regions on which depends the ability of the Heartland³⁸ to get access to the "warm seas".³⁹ These 'crucial regions', according to Dugin, appear to be the Caucasus, Central

Asia and parts of the Middle East (notably Iran). Although the threat to world peace from contemporary Russia's ability to get access to the warm seas might be ignored, this regional power still possesses enough strength to be actively involved in the geopolitical games of the crucial regions.⁴⁰

Russia takes a different approach to each South Caucasian state. In its *realpolitik* Russia distinguishes Armenia, considered to be the only faithful ally in the region, from Georgia and Azerbaijan.

Below is a quotation from a scholarly text written by several renowned Russian geographers that reflects the official Russian approach to the two states of the South Caucasus:

The most difficult are Russia's relations with Georgia and Azerbaijan... Leaderships of these countries permit themselves open anti-Russian diatribes. There exists a clear lack of convergence in the positions over the Chechen problem (in Russia they suspect that support to the North-Caucasian Islamists comes via Azerbaijan and Georgia), regarding the Caspian oil transportation (Georgia and Azerbaijan support the projects of the pipelines to Supsa and Ceyhan, but not to Novorosiisk), and on the resolving of conflict situations around Nagorny Karabakh, Abkhazia and South Ossetia. As a result in 1999 Russia itself was forced to raise the question of introduction of a visa regime with these countries.⁴¹

This statement defines from a 'northern viewpoint' three main points of conflict between Russia, on the one side and Georgia and Azerbaijan, on the other.⁴² These are the issues that existed at the end of the twentieth century and persist into the twenty-first century.

As far as Chechnya is concerned, neither Georgia nor Azerbaijan is likely to support a separatist movement there. Both countries face similar problems on their own soil. Chechen warlords, now fighting Russia, fought most ferociously against the Georgians during the civil war of 1992-93 in Abkhazia. The atrocities they committed there have not faded from the consciousness of Georgians. During the first Chechen war (1994-96) Georgia morally supported Russia, hoping that

in turn Russia would help in restoring the territorial integrity of Georgia. This hope appeared to be a forlorn one. During the second Chechen war (1999 to date) Georgia has preferred to stay as neutral as possible, although, in the humanitarian interest, the Georgian government has had temporarily to permit the refugees from Chechnya to enter its territory.

Azerbaijan is supposed to support Russia's fight against separatism by closing its borders to (anti-Russian) infiltrators.⁴³ At the beginning of 2001 Russia withdrew its accusations that Azerbaijan had supported Chechen rebels. Subsequently the Russian visa regime was not introduced on the borders of this country.

But in the case of Georgia, Russia would like to use to its advantage the new world situation which has emerged following the terrorist attacks in the United States on 11 September 2001. An American professor of diplomacy wrote recently: 'The first threat to Russian-American cooperation is Moscow's effort to cast the Chechens in the role of Osama bin Laden, the second is the attempt to cast neighboring Georgia in the role of the Taliban – that is the protector of terrorists ... [while Georgia] already cooperated with the Russian army in policing the border, has invited monitors into border areas and camps, and has launched periodic offensives to keep order among refugees.'⁴⁴

One major reason for Russia's discontent with Georgia was its refusal, in the autumn of 1999, to let the Russian army pass through its territory with the aim of attacking the Chechen rebels from the south. The official response from Thilisi to this request was reasoned as: participation in such an operation would have inevitably led to Georgia's involvement in an all-Caucasian war and consequently would have made this country a target of terrorism.

Concerning the pipelines' routing, the idea that Georgia would support the Russian tanker terminal of Novorosiisk as the final destination of the Caspian oil instead of its own terminal of Supsa is wishful thinking. Azerbaijan hopes to see the MEP routed towards Ceyhan, with the assurance of better economic and political results for itself. As President Shevardnadze of Georgia said in an interview: 'Regrettably, the idea is still alive in Russia that the former Soviet

republics should for some reason give advantage to Russia's interests and sometimes even put them ahead of its own interests.⁴⁵

It must be also mentioned that there are current proposals for the construction of a pipeline along the eastern coast of the Black Sea with the aim of transporting excessive amounts of oil. The proposed pipeline would extend from the periodically freezing port of Novorosiisk, and eventually connect with the Baku-Ceyhan pipeline via Georgia.⁴⁶ If the world demand for oil increases substantially, this project, which calls for regional cooperation, will run much more smoothly.

Regarding the solution of internal ethno-territorial conflicts in the South Caucasus, it is regrettable if Russia adopts a different approach while officially announcing its support for the territorial integrity of Azerbaijan and Georgia. But for Russia the manipulations of the ethnic conflicts serve as a good excuse for external meddling, and a way to maintain influence in South Caucasian affairs.

Russia's differentiated approach to the South Caucasus states can be observed from the following examples as well. On 28 August 1997 Russia and Armenia signed a Treaty of Friendship, Cooperation and Mutual Support, which includes a clause whereby the parties agree to take the responsibility of supporting each other if either is attacked by a third power. Meanwhile in a similar treaty with Azerbaijan, such a clause is absent and only 'urgent consultations' are to be held.⁴⁷ The act of ratification of the Armenian-Russian Treaty in the Russian Duma was rather speedy. On the other hand, a similar treaty between Russia and Georgia, signed on 3 February 1994, was duly ratified by the Georgian side, but never by the Russian. The major reason for Russian legislators' reluctance to ratify this treaty is probably the necessity for official recognition of the territorial integrity of Georgia.

Russia has preserved substantial economic and some military levers of influence in the South Caucasus.

Economic levers are fairly universal. In Russia's case supplies of energy sources to Georgia and Armenia serve as these levers. Even oil- and gas-rich Azerbaijan has to import some gas from Russia before it can start to produce enough for itself and for export. These supplies can be cut off at any time, causing economic and social problems.

Russia is economically better off than any of the South Caucasian states and provides jobs for many foreign workers from there. It is estimated that over three million persons from this region (about two million from Azerbaijan alone⁴⁸) are engaged in some sort of economic activity in Russia. Another reason for these extensive economic relations, at the grassroots level, is related to language. The former Soviet citizens of Caucasian origin still have a command of the Russian language; conversely in the West, where they may not be welcome, former Soviet citizens encounter grave problems of linguistic incomprehension. If the opportunity to earn money in Russia were curtailed, in respect of the citizens of a particular state, that could lead to greater overall social problems for that state.

Thus a non-friendly policy towards Georgia was implemented in Russia by the introduction on 5 December 2000 of a visa regime for the citizens of Georgia travelling or working in Russia. Russia even withdrew from the Treaty of Bishkek (1992), which guaranteed free movement of people within the whole CIS, to introduce a visa regime solely in respect of Georgia. It is widely believed throughout Georgia that the visa regime is a punishment for Georgia for its pro-Western foreign policy. Those in Moscow who planned the introduction of the visa regime had probably calculated that it would affect many hundreds of thousands of the Georgian citizens working in Russia (almost half of them non-ethnic Georgians), limiting their critical cash remittances, and eventually leading to social unrest in Georgia with grave consequences. The reality proved that none of these calculations were entirely accurate. Georgians have adapted so far to the new requirements on the border.

There is no doubt that the decision to introduce a visa regime is a sovereign right of any state. The most disgraceful aspect of this case was not the decision *per se*, but the discriminatory approach: the Russian side unilaterally exempted from visa requirements the residents of the secessionist Georgian provinces of Abkhazia and South Ossetia. This fact was unanimously condemned by the European Parliament on 18 January 2001, who urged the government of the Russian Federation to reconsider these exemptions and to take into account that they could be

perceived as *de facto* annexation of undeniably Georgian territory.⁴⁹

In contrast to the economic levers, Russian *military* levers of influence are less universal, affecting the South Caucasian states in different ways. The former Soviet army completely pulled out from Azerbaijan in 1992, leaving behind enough arms to let the Nagorny Karabakh conflict go on. There is still situated in Azerbaijan an important Gabala radiolocation station, which is intended to watch missile launching in the Indian Ocean and the Middle East.

In Armenia a Russian military base was left from Soviet times with the consent of the Armenian government. Armenia signed a military pact with Russia on 16 March 1995, according to which a Russian military base, deployed near Yerevan and in the city of Gyumri, will stay for 25 years with an option of prolongation for a further five years. The base was completely upgraded between 1997 and 1998 and represents a real military strength in the region.⁵⁰ Many Armenian citizens serve as military personnel in the Russian base.

The situation with Georgia is more complicated. The majority of the Soviet/Russian military property (estimated value several billion US dollars) was pulled out of Georgia leaving only an insignificant portion to the latter. In 1994, after disastrous civil wars in Georgia, a military agreement was signed permitting Russia to maintain four military bases in this country for the next 25 years. But neither side has ratified the agreement. For the Georgian parliament the main reason is that no practical steps have been taken to start fulfilling the provisions included in the agreement concerning aid towards building the Georgian army, and finding a just solution for the problem of Abkhazia.

The geographical location of the Russian military bases in Georgia (see Figure 4) by the beginning of 2001 was a peculiar one, in that they were situated in the 'most painful of Georgian places', or within the conflict areas.⁵¹ Gudauta is in Abkhazia. During the civil war of 1992-93 this base served as the main arms supplier and logistics provider to the Abkhaz rebels and still is in territory under the control of the secessionists. Akhalkalaki is in the Javakheti province. This military base is the main provider of jobs for the local Armenians. Batumi is in

Adjara Autonomous Republic next to Turkey. Vaziani base was located near the capital city of Tbilisi but was removed in mid-2001. In addition, since 1994 a 1,600-strong Russian (formally CIS) peacekeeping force separates the province of Abkhazia from the rest of Georgia. A smaller contingent of the Russian military is deployed in the city of Tskhinvali, within a secessionist Georgian province of South Ossetia.

Fig. 4. Conflict areas and Russian military presence in the South Caucasus (2000)

During the OSCE (Organisation for Security and Cooperation in Europe) summit in Istanbul on 18 November 1999, a new agreement was reached between Russia and Georgia on the removal of two Russian military bases, Vaziani and Gudauta, by 1 July 2001. In respect of the Vaziani base the agreement has been fulfilled, but not in respect of Gudauta. The Russian side declared in November 2001 that it has pulled out of the base (no Georgian or international monitors invited) but actually left several hundred marines to 'guard the airfield'. Difficult negotiations are being held currently on the timeframe for keeping the

Russian bases in Batumi and Akhalkalaki. The Russian side insists that it needs 14 years to remove them, while the Georgian side asserts that three years would be sufficient.

From the viewpoint of Tbilisi, Georgia receives just “sticks and no carrots” from Russia. The reasons for Georgian discontent at present are:

Russia's open support for the secessionist movements within Georgia; periodic blackmailing with energy cut-offs; accusations of supporting the Muslim rebels in Chechnya; ungrounded insistence on the long-term presence of Russian military bases on Georgian soil, etc. All this is observed from the outside as well, where 'the best example of the new Russian squeeze' is considered to be in Georgia.⁵²

Possibly, new developments in the relations between Georgia and Russia will begin with the signing of a new framework treaty, the draft of which was being prepared during 2001, instead of the previous one that the Russian Duma was so reluctant to ratify. Both countries seem to be interested in improving their relations.

Conclusion

The geopolitical realities in the South Caucasus are changing. For the last two centuries the region has been dominated by Russian interests and maintained geopolitical stability by creating an illusion of its eternal character. But from the point of view of historical development it is inevitable that in any “geopolitical balance” following dramatic changes in the regional and even world political order, this “balance” will shift.

The West, in particular the United States, has growing economic interests in the South Caucasus. At the moment it is unclear to what extent these economic interests will influence a geostrategic involvement. But if these interests persist, they may serve as a preview for a future geopolitical transition in the region. However, the present trends of geopolitical change in the region may be reversed if an “external player” decides for some reason to pull out, or the states execute a volte-face in their attitudes towards each other. For example, a

theoretically possible normalisation of American-Iranian relations may cause a chain of changes in foreign policy and lead to the re-evaluation of several geopolitical positions.

The reaction to the terrorist attacks against the United States on 11 September 2001 may also lead to changes in the geopolitics of the South Caucasus. Russia's role in the post-Soviet space seems to be increasing after its recent *rapprochement* with the United States. According to one scenario the recent warming of the relations between Russia and the United States (there arises the question: how long it will persist?) may cause a certain redivision of the spheres of interests. One Russian newspaper has already mentioned a “geopolitical deal” between the USA and Russia in Central Asia.⁵³ Even if this particular headline does not reflect the full truth, this can lead to speculations of the same sort deal taking place in respect of the South Caucasus.

It must also be noted that each country of the region is eager to improve its position in the international arena by looking for better alliances. Armenia is seeking for a way out from its stalemate by increasing diplomatic and economic activity with regard to the West. Georgia is interested in improving its relations with Russia. Russia is eager to find a more secure common ground with Azerbaijan and Georgia, etc. In addition, internal political developments in any country, such as a change in leadership, may also become a factor in changing its foreign policy.

The region is experiencing dynamic changes. The new economic developments may lead to a growth in the significance of the South Caucasus to the world. In the immediate future it is highly unlikely that the South Caucasus will return to the geopolitical situation that existed when it was dominated by a single power. At the same time it is even less plausible that a geopolitical transition will take place in conditions of a full consensus. Thus the beginning of the twenty-first century may bring serious events to the South Caucasus.

Notes:

1. Until recently there still was a sound question: “On which side of the edge – the Asian or European – are the independent states of South Caucasus situated?” The Council of Europe had given a clear answer to this question admitting Georgia as its 41st member in April 1999. At the beginning of 2001 the other two states of the region – Armenia and Azerbaijan – also became members of the Council of Europe. Hence all the three states of South Caucasus are to be considered as part of Europe.
2. **Z. Brzezinsky.** *The Great Chessboard: American Primacy and Its Geostrategic Implications* (New York: Basic Books 1997).
3. With total area of 187.000 sq. km (Azerbaijan – 87.000, Georgia – 70.000 and Armenia – 30.000) the region of the South Caucasus is almost equal in size to Syria or Cambodia. Total population according to the last all-Soviet census of 1989 numbered 15.7 million (Azerbaijan 7.1m, Georgia 5.4m and Armenia 3.2m). The data of the latest censuses (carried out in Azerbaijan and Armenia in 2001 and to be carried out in Georgia in 2002) are not available as yet, but it can be assumed that the total number of population had dropped owing to emigration, especially in Armenia and Georgia.
4. In the last decades of the eighteenth century the Russian Empire succeeded in its relentless struggle to get access to the “warm” (non-freezing) Black Sea. But as the only straits (Bosphorus and Dardanelles) connecting this sea with the Mediterranean were controlled by the Ottoman Empire, while Russia, emerging as a superpower, sought a free access to the world ocean, the fight for the straits continued till World War I. This struggle sometimes was associated with the Russian “warm sea doctrine”.
5. **J. Parker.** *Geopolitics: Past, Present and Future* (London and Washington: Pinter 1997).
6. The rich deposits of the Volga basin and Siberia were discovered decades later.
7. *Entente cordiale* between the UK and France.
8. **J. O’Loughlin** (ed.). *Dictionary of Geopolitics: Past, Present, and Future* (Greenwood Press 1994).

9. It must be emphasised that according to the Soviet Constitution the “Sovereignty status and the right of withdrawal” didn’t apply to the Autonomous Republics and Autonomous Oblasts (regions). Therefore the claims of independence by these autonomous entities (e.g. Nagorny Karabakh, Abkhazia, Chechnya. etc.) are considered by international organisations as legally unfounded. R. Gachechiladze, “National Idea, State-Building and Boundaries in the Post- Soviet Space (the Case or Georgia)”, *GeoJournal* 43 (Sept. 1997) pp. 51-60.
10. **J. Radvanyi**, 'The Place or the South Caucasus in a Changing World', Acts of the Conference on Post-Communist Democratic Changes and Geopolitics in South Caucasus, Metsniereba, Tbilisi, 17-18 Oct. 1997, p. 236 (in Russian).
11. **P. Taylor**. *Political Geography: World Economy, Nation-State and Locality* (Harlow: Longman 1993) p. 91.
12. Ibid. p.91.
13. Ibid. p.91.
14. *International Herald Tribune*. 4 March 2000.
15. Turkey and Azerbaijan share a short border (9 km) along the Aras (Araxes) river: Azerbaijan's exclave of Nakhichevan (Naxcivan – in local spelling) Autonomous Republic is situated on its left bank: G. Biger (ed.), *The Encyclopedia of International Boundaries* (New York: Facts on File 199S). But access to the rest of Azerbaijan via Nakhichevan implies passing through Armenia (Siunik province) and the territory occupied by the Nagorny Karabakh self-defence forces, which is practically impossible before a peace agreement is reached.
16. **G.E. Curtis** (ed.), *Armenia. Azerbaijan and Georgia: Country Studies* (Lanham, MD: Brennan 1996) p.66.
17. Ibid. p.66.
18. **G. Novikova**. 'Armenia and the Middle East', *Middle East Review of International Affairs* (MERIA) 414 (Dec. 2000) (www.biu.ac.iUsoc/besa/meria/journal/2000/issue4/jv4n4a6.html).
19. **S.P. Huntington**, *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order* (New York: Simon and Schuster 1996).
20. **N. MacFarlane**. *The Clash of Civilizations: A Critical Perspective* (Georgia: Bulletin of the Centre of Policy Research and Analysis 2000) (in Georgian).

21. Intercon's 'Daily Report on Russia and the Former Soviet Republics', 2S Jan. 2001.
22. Biger (note 15) p.46.
23. **A. Khanbabian**, "On the Approach of Some Media in Georgia and Armenia to the Interethnic Problems". Ethnoregional Policy of Armenia and Georgia, Javakheti. Materials of a Round Table, Yerevan. Egea, Yerevan. 15-19 April 1999, p.110 (in Russian).
24. **A. Iskandarian**, 'Armenia – Georgia: From latent Confrontation to Open Co-operation', Ethnoregional Policy of Armenia and Georgia. Javakheti. Materials or a Round Table, Yerevan. Egea. Yerevan. 15-19 April 1999. p.39 (in Russian).
25. **K. Gadjeiev**, *Geopolitics of the Caucasus* (Moscow: Mezhdunarodnie Otnoshenia 2001) pp.314-19 (in Russian).
26. **E. Polukhov**, "Azerbaijan in the World Geopolitical Space", Acts or the Conference on Post-Communist Democratic Changes and Geopolitics in South Caucasus, Metsniereba, Tbilisi, 17-18 Oct. 1997, p.256 (in Russian); L. Rokhlin, 'Russia Is Losing Its Influence in the CIS Countries', *Nezavisimaya Gazeta*, 4 March 1997 (in Russian).
27. **R. Dobson**. 'Nations of the Caucasus Take Divergent Paths: Georgians Look to the West, Armenians Side with Russia'. Opinion Analysis. USIA Office of Research and Media Reaction, 24 May 1999 (Washington, DC: USIA 1999).
28. **R. Gachechiladze**. *The New Georgia: Space, Society. Politics* (London: UCL Press 1995).
29. **B. Coppeters et al.** (ed.). *Georgians and Abkhazians: The Search for a Peace Settlement* (Cologne: Bundesinstitut für ostwissenschaftliche und internationale Studien 1998); Gachechiladze (note 28).
30. **V. Naumkin** (ed.), 'Russia and Transcaucasus', Acts of the Conference on Transcaucasus Today: Prospects of Regional Integration. American University or Armenia. Yerevan, 23-2S June 1997, pp.109-14 (in Russian).
31. **Gachechiladze** (note 28) pp.27-9.
32. **A. Lieven**, 'The (not so) Great Game', *The National Interest* (Winter 1999/2000) (National Affairs. Inc. 1999), pp.1-12.
33. **I. Berman**, 'Russia and the Mideast Vacuum', *IASPS Research Papers in Strategy 12* (Jerusalem and Washington, DC: The Institute for

- Advanced Strategy and Political Studies 2001): P.M. Wihbey. 'The Southern Eurasian Great Game', *IASPS Research Papers in Strategy 8* (Jerusalem and Washington. DC: The Institute for Advanced Strategy and Political Studies 1999).
34. 'Russia-Armenia: Strategic Partnership on the Eve of the 21st Century'. *Sodruzhestvo NG* (supplement of *Nezavisimaya Gazeta* No. 6) (1997) pp.9, 12-13 (in Russian); G. Pogosian, 'Ethnic Processes and Migration in the Caucasus'. *Ethnoregional Policy of Armenia and Georgia, Javakheti. Materials of a Round Table, Yerevan. Egea. Yerevan, 16-19 April 1999. p.73* (in Russian).
 35. 'Southern viewpoint' refers to the South Caucasian countries' approach to regional politics.
 36. **A. Arbatov**, 'Foreign Political Consensus in Russia', *Nezavisimaya Gazeta*. 14 March 1997.
 37. **K. Sorokin**, *Geopolitics of Modernity and Geostrategy of Russia* (Moscow: Rosspen 1996) (in Russian); Naumkin (note 30) pp.109-14; V. Kolossov (ed.). *Geopolitical Situation of Russia: Visions and Reality*. (Moscow: Art-Kurier 2000) (in Russian).
 38. **O'Loughlin** (note 8) 'The Heartland' is a term coined by Halford Mackinder in 1919 as a euphemism for Russia.
 39. **A. Dugin**, *Fundamentals of Geopolitics. Geopolitical future of Russia* (Moscow: Arktogeia 1997) (in Russian).
 40. **Berman** (note 33).
 41. **Kolossov** (note 37) p.314.
 42. 'Northern viewpoint' refers to Russia's approach to regional politics in the South Caucasus.
 43. **D. Malysheva**, 'Problems of Security in the Caucasus'. *Central Asia and the Caucasus* 1 (Sweden 2001) pp.41-56 (in Russian).
 44. **S. Sestanovich**. 'The Challenge of Alliance with Russia'. *New York Times*. 5 Oct. 2001.
 45. **P. Baker**. 'For Georgia, Russia Remains an Intimidating Neighbor'. *Washington Post*. 6 May 2001.
 46. *Svobodnaya Gruzia*, 15 Nov. 2001.
 47. **Malysheva** (note 43) p.49.
 48. **R. Musabekov**, 'Russia-Azerbaijan: Words and Deeds'. *Central Asia and the Caucasus* 9 (Sweden 2000) pp.49-56 (in Russian).

49. Intercon's 'Daily Report on Russia and the Former Soviet Republics'. 22 Jan. 2001.
50. **Gadjiev** (note 25).
51. Ibid. p.50.
52. **S. Erlanger**. 'Putin's Reassertion of Russia's Interests Sparks Jitters in Former Eastern Bloc'. *International Herald Tribune*, 28 Feb. 2001.
53. *Nezavisimaya Gazeta*. 5 Oct. 2001 (in Russian).

Geopolitics and Foreign Powers in the Modern History of Georgia: Comparing 1918-21 and 1991-2010 ¹

Introduction

Geopolitics plays an exceptionally important role in the fate of small states like Georgia. Historically, small states – especially if strategically located in border zones or between imperial spheres of influence, have been subject to intense Great Power rivalries. In the worst case scenario, such rivalries develop into international conflagrations, as was the case in 1914. This may sound like an introduction to nineteenth-century diplomatic history, but this is a twenty-first-century phenomenon too. The geopolitical interests of major powers, even if disguised as "liberal," "democratic," or "friendly" in intention, are a stark reality for small states, and central to their formulation of foreign policy. The two independence periods of Georgia, in 1918-21 and after 1991, illustrate both the differences and the geopolitical continuities that have shaped (and shape) Georgia's political opportunities and strategic constraints.

A "shatter zone" is originally a geological expression used to describe rifts and instabilities in the Earth's crust. Social scientists have adopted the term to characterize unstable conflict zones, often located on the periphery of empires (or former empires). These "shatter zones" frequently threaten to explode in conflict, or minimally they "maintain a fragile equilibrium" which verges on instability.¹ Robert Kaplan suggests the Greater Middle East is such a zone. The multilingual, multi-ethnic, multi-religious Caucasus located just to the north of the Greater Middle East, surrounded by regional superpowers – Russia, Turkey, and Iran – and consisting of small states, most certainly qualifies for the "shatter zone" rubric.

¹ From: *Stephen Jones* (ed.) *The Making of Modern Georgia, 1918-2012*. London & New York: Routledge, 2014.

What do we mean by "small states?" There is much dispute: is it size, capabilities, is it power relations with other states? Alexander Rondeli, with Georgia specifically in mind, wrote that 'the meaning of a small state is not expressed only quantitatively, but by the state's ability to influence the international system. This is why the terms 'small state' and 'weak state' have become synonyms.'² "Weak state" has assumed other connotations in the political science literature, expressing problems of legitimacy, economic stability and institutional coherence.³ Small states are not always weak ones, but in Georgia's case in both 1918-21 and 1991-2003, the two concepts of small and weak could be applied.

Size is also a definitional problem. Rondeli's characterization, for example, does not exclude largish territorial countries, such as Mongolia, from the category of "small states." However, it is rare to find a territorially "small state" that can influence the international system. Israel is the exception rather than the rule. Georgia is the rule. In this paper, when using the term "small state," focus is on states with a relatively small population, a smallish gross domestic product (GDP), and small military forces; ones that cannot, as Rondeli suggests, significantly influence international politics. Georgia is a typical small state. Its smallness is underlined by its relative size compared to major neighboring powers such as Russia, Turkey and Iran, all of which have a substantial impact on geopolitics and the economies in the region, and on the strategies of local foreign policy elites.⁴

1918-21: The Democratic Republic of Georgia

The Western philosophy of territorial nationalism found fertile soil in the South Caucasus in the early twentieth century. By the time of the collapse of the Russian Empire in 1917, there existed a relatively consolidated Georgian nation, which had a basic idea about its territorial space, and had substantial political and intellectual elites to lead the country towards independence.⁵ However, as Laurence Broers points out in this volume, there was still considerable dispute as to what actually constituted Georgia's rightful territories among other groups such as the

Abkhazians and South Ossetians. In the nineteenth and beginning of the twentieth centuries, Georgian political activists directed their policies towards the idea of administrative-political autonomy within the Russian Empire. Georgians could look to the successful Grand Duchy of Finland, an autonomous unit within the empire, or even to Poland, as example of imperial colonies possessing significant autonomy. There were a few political figures and local parties (notably the Socialist Federalist Revolutionary Party (SFRP) and the National Democratic Party (NDP)) that may have dreamed of full independence at the beginning of the twentieth century, but bearers of such ideas were hugely outnumbered by the followers of socialist internationalism. Among Georgians, the more moderate faction of the Russian Social Democratic Labor Party (RSDLP), termed "Menshevik," was the most powerful organization, with a mass following from 1905 onwards. The Georgian Social Democrats considered themselves an "internationalist party" dedicated to the well-being of the oppressed in the Russian Empire and the world. At the same time, their socialism was national in form, although full sovereignty within national borders was not a popular idea in Georgia until 1918. The Bolsheviks, who for all practical purposes had separated from the RSDLP after 1912, enjoyed very little support in Georgia.

World War I dramatically changed this internationalist way of thinking in the South Caucasus. A group of Georgian intellectuals, mostly émigrés living in Germany and the Ottoman Empire, then at war with Russia, saw an opportunity to restore the independence of Georgia. They formed an Independence Committee, sponsored by Germany and Turkey, but they had little support within Georgia.⁶ In reality the role of nation and state building fell to the internationalist-minded Social Democrats who had enormous support among all social groups in the country. In 1918, they created a national Georgian Social Democratic Labor Party. The independence of Georgia in 1918 as well as that of Armenia, Azerbaijan, Ukraine, Belorussia, the Baltic states, Poland, and Finland, followed upon the collapse of the Russian imperial state. The Bolsheviks, who seized power in Russia in November 1917, realized it could not continue the war abroad, and on 3 March 1918, signed a treaty

with the Central Powers in Brest Litovsk. This signaled Russia's temporary abandonment of the South Caucasus, Soviet Russia gave up the Russian Empire's territorial acquisitions of 1878, including Kars, Ardahan and Batumi, with their adjacent districts located in Georgia's south-west, and on Armenia's western borders. They were returned to the Ottoman Empire. The Russian army, which in 1917 seemed poised to march through the Anatolian highlands and fulfill its dream of a Russian Constantinople, rapidly disintegrated after the October 1917 revolution. Suddenly, the unexpected victor in the war on the Caucasian Front was the Ottoman Empire, which was ready to seize Caucasian territories beyond those granted by the Brest-Litovsk Treaty. Soon after the Ottomans launched attacks on Armenian, Georgian and Azerbaijani territories, the Great War came to an end, and in October 1918, the Ottoman Empire buckled. It was forced to surrender its newly gained territories to the Allies. Amidst this chaos, the South Caucasian leaders seized power, taking advantage of a political vacuum.⁷

The elected Caucasian deputies of the All-Russian Constituent Assembly (dispersed by the Bolsheviks on 19 January 1918) came from leading local parties: the Armenian Dashnaktsutiun (Armenian Revolutionary Federation), the Azerbaijani M \ddot{u} savat (Equality) and the Georgian Social Democrats. They gathered in Tbilisi and created an independent Transcaucasian Federative Democratic Republic (TFDR) on 22 April 1918. However, it soon became apparent that this ethnically diverse federation was not viable; it was soon torn apart by the mutually antagonistic interests of its constituent national groups.⁸ Foreign powers had their own strategic interests in the region, particularly those connected with Baku's oil. In September 1918, Baku became the capital of the newly established Democratic Republic of Azerbaijan (DRA). Earlier that same year the city had been held by Russian Bolsheviks, and later by a coalition of leftist parties. Germany and the Ottoman Empire understood that their influence would be greater dealing with weak new states bilaterally, and so backed the declarations of independence by the new South Caucasian states at the end of May 1918. The Georgian government declared its secession from the TFDR on 26 May 1918; this was followed on 28 May by the Azerbaijanis, and two days later by the

Armenians. The German empire briefly established a protectorate over newly independent Georgia, although this protection disappeared in November after Germany's defeat in World War I.

In 1918, the conditions for successful independence for the South Caucasian states were hardly propitious. The economic situation was disastrous. Azerbaijan had superiority over the other states with huge oil resources in Baku, much in demand for post-war industrial reconstruction in the global economy. However, getting adequate revenue from the export of mineral resources, whether Baku oil, manganese ore from Georgia, or copper from Armenia – was difficult for these young states with empty treasuries, inexperienced personnel, and dilapidated infrastructures. This was complicated by the serious geopolitical situation in the South Caucasus, blockaded by civil war to the north and to the west (the Black Sea), and by hostile powers to the south. Economically, each state had had to rely upon its own agricultural products to feed its citizens, but lack of productivity, supplies, and manpower after the war, limited the villages' ability to support the towns. However, famine was avoided in Georgia. Traditionally a subsistence economy, over 80 percent of the population was rural and could survive by its own production. Although there was an absence of petrol products throughout 1918-21, rural and internal urban transportation was mostly by railway (coal), oxen and horses; electricity was a scarce commodity available only in larger cities (Tbilisi, Kutaisi, and Batumi), and rural areas and small towns were lit with candles or kerosene lamps. Local fuel was mostly firewood. A handful of industries, such as food, alcohol, and furniture factories, were partially functional as much as they depended on local raw materials. In terms of political leadership, Georgians (as well as the neighboring Armenians and Azerbaijanis) had an abundance of powerful political figures concentrated within a small number of political parties. The parties had, in most cases, a clear ideology and were not overly dependent on the authority of a single leader, as is the case in post-1991 South Caucasian states. Almost all of the multiple parties in South Caucasian states today, with few exceptions, are elite formations with weak roots among the population.

The internal issues in 1918-21, such as inter-ethnic relations, fuel supplies, inflation, and corruption, though extraordinarily difficult for the new statebuilders, were less existential than the issue of foreign relations. First on the list for the new Georgian leaders in 1918, was the question of borders. The three newly independent South Caucasian states had no mutual understanding of their shared borders. There was no consensus on how to define them. This was also true in Central Europe after the demise of the European empires, but in the case of the Caucasus, it led quickly to war and bloodshed. An Armenian-Georgian military conflict broke out over the disputed Lori district at the end of 1918; escalation was only prevented by the interference of British forces, which were stationed in the Caucasus in 1918-20.⁹ The British established a buffer ("neutral") zone between Armenia and Georgia after the three-week-long military conflict, but mutual distrust between the two states remained high. Peaceful relations between Georgia and Azerbaijan didn't exclude unresolved territorial problems over the ownership of Zakatala district and other border areas, but they were not followed by warfare. Much more disturbing for the region as a whole, was the growing Armenian-Azerbaijani tension over Karabakh, Zangezour and Nakhichevan, producing thousands of refugees on both sides as it spilled over into intense skirmishes.

The UK was vaguely interested in the South Caucasus in 1918-19, based on the region's transit and oil capabilities, and its potential role as a buffer between Russia and British India. However, the British government refused to engage in confrontation over the Caspian oilfields with Bolshevik Russia. London was focused on its geopolitical interests in the Middle East; it had well-established claims in the southern Persian oilfields and in the newly discovered fields in northern Mesopotamia (now Iraq). Small military units of the British and British Indian armies, stationed briefly in Baku, and later in Tbilisi and Batumi, left the South Caucasus in July 1920. The French and Italians had displayed lukewarm interest towards the South Caucasus. French representatives in Georgia were primarily concerned about balancing the British presence, and the Italian government, though it briefly considered adopting the Caucasian mandate after the departure of the British,

was beset by too many problems at home to maintain its commitments abroad.¹⁰ The US Senate declined to accept President Wilson's appeal for a mandate for Armenia, and offered only moral support, although it recognized Armenia as a sovereign state.¹¹

Figure 1.1. *Approximate territorial claims of the South Caucasian states, early 1920 Source; (Map compiled by author)*

Paradoxically, the most serious geopolitical problem for all South Caucasian states was this absence of geopolitical rivalry among the great powers. Competition could potentially have increased the leverage of the small states, and enhanced diplomatic maneuvering at the Paris Peace Conference. The Peace Conference, which began its deliberations in January 1919, signed innumerable treaties; one of the last was the Treaty of Sèvres in August 1920. This treaty promised Armenia large territory at the expense of Turkey, but after the Armenian-Turkish war

of September-November 1920, Kemalist Turkey returned to the South Caucasus and stripped Armenia, and later Georgia, of territories they had controlled after the Russian Empire had disappeared.

As a result of weak commitments from the Western powers, the region remained at the mercy of Bolshevik-led Russia and Kemalist-led Turkey. In 1918-19, Moscow and Ankara had other priorities; Bolshevik Russia was engaged in a bloody civil war, while Turkey, successor to the Ottoman Empire, was fighting for its survival against the Greeks in the west, and against the French in the south-east. Georgian diplomats, many of whom had spent years in European capitals before the revolution, were convinced their new country was culturally and politically closer to Europe than Asia, and sought Western protection. However, the level of political and military support from the Entente states was largely shaped by their energy interests, a pattern that continued into the twenty-first century. Unfortunately for the South Caucasian states, crude oil from Persian oilfields could be refined in British-controlled Persia on the Shat-al-Arab, and London knew it would receive a mandate for Iraq, which contained rich oil resources.

By the early spring of 1920, Bolshevik Russia's Red Army had revived, and defeated General Denikin's Volunteer [White] Army in the North Caucasus, in which the British and French had invested hopes but little military support. In April 1920, the Red Army captured Baku. Given the absence of Western protest, and the advance of the Red Army to Georgia's northern and southern borders, there were few options for Georgia. It could not resist militarily, and it needed trade and communications with the north to ensure its economic survival. It had no realistic allies among its neighbors or in the region. The Georgian government decided on the only option left, and sought a compromise with Soviet Russia to prevent invasion and an almost inevitable collapse of the young state.

Signing the Moscow Treaty with Bolshevik Russia (7 May 1920), was a risk for the Georgian government and was conducted in secret. The treaty was inequitable; Soviet Russia recognized the independence of Georgia, but the latter was ordered to disarm members of the "White

Armies," which had fought against Soviet Russia, and to render them to the Bolsheviks; the Communist Party of Georgia was legalized although it was committed to forcing Georgia's union with Soviet Russia. Most important for Georgia was the treaty's establishment of diplomatic relations between the two states, and the roughly delimited boundary between the two states. The territories of former Tiflis (Tbilisi) and Kutaisi provinces (gubernias), Batumi district (okrug), Sukhumi (Abkhazia) district (and, to a certain level, Zakatala district), were all recognized as Georgian sovereign territory. The border in the north-west followed the river Psou, which meant that the entire territory of Abkhazia was considered a part of Georgia; the border along the watershed of the Caucasus Main Range included within Georgia the territory now called South Ossetia. These borders were recognized by the Russian Federation until 26 August 2008, when it unilaterally abrogated them after the war with Georgia.

By 1920, Tbilisi had established diplomatic relations with the Kemalist government of Turkey, but after the April 1920 occupation of Azerbaijan by the Red Army and the December 1920 sovietization of Armenia, it was clear, especially given Western disinterest, including the League of Nations' rejection of Georgia as a member state in December 1920, that neither the West nor Turkey were obstacles to the restoration of Russian power in the South Caucasus. Western diplomats justified the League's decision by citing its inability to defend Georgia from external aggression.¹² Two months after this decision, Georgia was invaded by the 11th Soviet Army, and Tbilisi was soon under Soviet occupation. The attitude of the UK was most important in Bolshevik Russia's calculations regarding the Georgian occupation. After prolonged negotiations, the Anglo-Soviet trade treaty was signed in London on 16 March 1921. In return for Russia's promise not to interfere in India and Afghanistan, the treaty declared that "the British Government gives a similar particular undertaking to the Russian Soviet Government in respect of the countries which formed part of the former Russian Empire and which have now become independent."¹³

Bolshevik Russia quickly established its power in the South Caucasian region; a treaty was signed with Kemalist Turkey (the Moscow Treaty of 16 March 1921), which acknowledged Soviet Russia's gains in former Russian Transcaucasia. The bulk of the South Caucasian territories were annexed by the Russian Soviet Federative Socialist Republic (RSFSR), although formally the new communist governments in each of the South Caucasian republics were "independent." Geopolitical and geo-economic interests prevailed: the RSFSR desperately needed the oilfields of Baku (Azerbaijan) and its maritime outlet, Batumi. The new boundaries with Turkey were sealed by the Kars Treaty on 13 November 1921 between Turkey and the three Soviet Socialist Republics (SSRs) of the South Caucasus. Paradoxically, this international treaty meant de jure recognition of all three states by Turkey. The contemporary Georgian-Turkish border stems from the Kars Treaty, and is recognized by all governments in the region. Unlike Georgia's borders in the north, the border with Turkey is stable.¹⁴ After the British initiative recognizing the Union of Soviet Socialist Republics (USSR) in 1924, Western powers slowly followed suit. A failed national uprising in Georgia against Soviet power in August 1924 showed there was little chance of aid from the West.

From 1922 to 1936 the Georgian SSR was part of the Transcaucasian Soviet Federative Socialist Republic (TSFSR), which was itself part of the USSR (see Figure 1.2). In 1936, the TSFSR was dissolved and the Georgian SSR, along with other South Caucasian republics, became a Union Republic. The Union Republics were formally considered "sovereign states," and according to all versions of the Soviet constitution (1924, 1936, 1977), possessed a formal "right freely to secede from the USSR" (Article 17 of the 1936 constitution, Article 72 in the 1977 version).¹⁵ The Union Republics had small foreign ministries but could not pursue any foreign policy, and quickly disappeared from any geopolitical calculations among foreign states.¹⁶ In 1921-22 three autonomous units were established within Georgia: the Abkhazian Autonomous Soviet Socialist Republic (ASSR), which until 1931 was described as a "treaty republic" bound to Georgia by a special

treaty; the Acharan ASSR, and the South Ossetian Autonomous Region ('oblast'). The number of autonomous units in Georgia was greater than in any other Soviet republic apart from the RSFSR, though other republics contained ethnic minorities numerically larger than those in Georgia.¹⁷ It may be that Stalin, an ethnic Georgian, distrusted the Bolshevik leaders who ruled sovietized Georgia after 1921, and was eager to create internal obstacles to potential "separatism"¹⁸ Svante Cornell suggests in his work that these autonomous units were deliberately exploited by Moscow to undermine the Georgian state.¹⁹ The autonomous republics became a powerful lever in the Russian leadership's hands, especially in the late 1980s when their activities undermined the coherence of the Georgian national movement. In the 1990s, territorial conflicts with the national minorities disrupted the institutions of the new Georgian independent state.²⁰

Figure 1.2. *Internal boundaries of the South Caucasus (Transcaucasian Soviet Federative Socialist Republic) in 1923*
 (Source: Map compiled by author)

The new republic, and after

In the late 1980s, restoring the political sovereignty lost in 1921 became the dominant issue in Georgian public debates. The first non-communist Georgian leadership for over 70 years was democratically elected in October 1990. Georgia declared its independence in April 1991, although the country could not implement a foreign policy until the USSR officially dissolved in December 1991. Union republic borders were acknowledged as international borders, though some local ethnic groups and several autonomous entities challenged the new map. The USSR constitution described the Union republics as "sovereign states"; article 78 of the Soviet Constitution (1977 version) declared that "the territory of a Union Republic may not be altered without its consent."²¹ However, as the 1988 territorial dispute between the Armenian SSR and Azerbaijan SSR over Nagorno Karabakh demonstrated, this was not a universally acceptable principle. In Georgia's case, the leadership of the South Ossetian Autonomous Region unilaterally "elevated" its status to a Union republic in September 1990. Georgia's non-communist government swiftly abolished South Ossetian autonomy. Recognition of autonomous units as independent states was a complication the international community did not anticipate, and international law was badly equipped to deal with the conflicts that arose as a consequence.²²

Georgia's new leaders were unprepared for statehood despite the existence of basic state structures, a legacy of the USSR's federal policy. More significantly, as it turned out, Soviet political culture was not attuned to the needs of self-government, self organization, participation, accountability and entrepreneurship. Georgia faced additional obstacles: as in 1918-21. it was forced to establish independence amidst civil war and economic crises, which culminated in a short, bloody war in the streets of the capital in December 1991. President Zviad Gamsakhurdia, who had triumphed as a new and democratically elected president in April 1991, fled the country as a failed authoritarian leader in January 1992. As a result of this chaos, Georgia was the last of the Newly

Independent States (NIS) to be admitted as a member state of the United Nations (UN) in the summer of 1992.

As in 1918-21, the new republic was vulnerable economically. Economic links with other Union republics, in many instances republics on which the Georgian economy depended for raw materials and food, were sundered. Georgia was forced to introduce a quasi-currency, the Georgian coupon, which contributed to hyperinflation: one coupon, which was declared almost equal to the US dollar in 1993, exchanged at 1.3 million to the dollar in 1995. A reliable monetary unit, the Georgian Lari was not introduced until September 1995. The transformation from a planned economy to a market economy, unfamiliar to the vast majority of the population, intensified the crisis. Similar economic problems, such as the collapse of industrial manufacturing, the inability to compete with cheap imported goods, inexperienced policy makers, corruption and a massive black market, affected the entire post-Soviet space including Russia. In Georgia's case, economic collapse and the civil war contributed to a secessionist war in the north-western province of Abkhazia in August 1992. The war played into the hands of the Russian Federation. The Kremlin leadership insisted that Georgia join the newly established Commonwealth of Independent States (CIS). The CIS was an organization of former Soviet republics used to maintain Russian influence in the post-Soviet space. Georgia was more inclined to reorient towards the West: Moscow rejected such Georgian policies and did its utmost to ensure the Tbilisi government lost the war in Abkhazia. Up to 250,000 internally displaced persons (IDPs), predominantly ethnic Georgians from Abkhazia, were forced to flee in the autumn of 1993, which added to Georgia's economic burdens. Every sphere of life in the nation was affected negatively by the wars of secession, morally, financially, and politically. The territorial integrity of the country was broken, 12.5 percent of Georgia's land was lost, and internationally recognized borders were illegally violated.²³ In 1994, Russia entered Abkhazia under the guise of CIS "peacekeeping forces," and in 2008 when war broke out with Georgia, the peacekeepers were transformed

into "forces invited by sovereign Abkhazia to maintain its independence" from Georgia.

Despite the dramatic internal political and economic situation of Georgia, its geopolitical situation in the post-1991 period might be considered more favorable than in 1918-21. This was in large part because of normative changes in international relations with an emphasis on the peaceful resolution of conflict, the defense of human rights, international aid for developing states, and the avoidance of war. In late 1991 and early 1992, all the newly independent states were recognized by the international community. All former Union republics recognized one another's right to independence and the inviolability of borders (only Armenia and Azerbaijan refuse to recognize each other's sovereign independence). In contrast with the 1918-21 period, Georgia became a full member of the international community, establishing diplomatic missions in almost 80 states and international organizations. In contrast to 1918, Georgia signed and ratified treaties on "friendship and cooperation" with neighboring Turkey, Armenia and Azerbaijan. The only exception was the Russian Federation, whose President Boris Yeltsin signed a Treaty of Friendship with Georgia in 1994, but Russia's State Duma (parliament) has not ratified it to this day.

There were "subjective" factors in the post-1991 period which differed significantly from the first republic. Among the most significant was the role of Eduard Shevardnadze, Georgia's head of state (he was elected president in 1995), and the former Soviet minister of foreign affairs. Thanks to his international status and contacts, he was able to draw the attention of Western leaders like Secretary of State James Baker and President George Bush (Senior), to Georgia's dramatic situation at the beginning of the 1990s. This was in contrast with 1918-21, when Georgian leaders were distrusted by the international community because of their socialist credentials. They received no significant humanitarian aid and only symbolic gestures of moral support (though none officially from the USA).

The Georgian bridge

Most important for the West is Georgia's role as a transit country. Georgia's geographical location became its major "export commodity." The concept of a "new Silk Road" emerged after the dissolution of the USSR due to the rapid development of Eastern Asia (especially China and South Korea). It led to the construction of land- and sea-transport corridors aimed to connect opposite ends of the Eurasian continent. Georgia was in the center of one such route, as it was the only one of eight southern "post-Soviet states" in Central Asia and the Caucasus that possessed sea ports with access to the world's oceans (the Caspian Sea, by contrast to the Black Sea, is a closed basin). Georgia served as a transport and trade bridge; its major trade became the transit of hydrocarbon resources from the Caspian Sea basin. The need to transport oil and, later, natural gas from the Caspian region to foreign markets made Georgia's geographical location vital to transnational trading companies. In the planning for pipeline routes, Georgia "came up trumps." The war over Nagorno Karabakh excluded a pipeline from Baku over Armenian territory; Iran was eliminated as a pipeline route to the Gulf after the Islamic Revolution and the deterioration of relations with the West; transnational oil companies and Western governments (in particular the USA) were also reluctant to rely on Russia as a single transit route; finally, Turkey was concerned over ecological safety and, in particular, feared oil tanker accidents in the Bosphorus. All this made Georgia's territory the obvious choice for oil export pipelines. The Baku-Supsa early oil pipeline was inaugurated in 1999, and the Baku-Tbilisi-Ceyhan pipeline to the Eastern Mediterranean, in 2006. There is continuing speculation that a further natural gas pipeline, christened Nabucco, may bring gas from Central Asia and Azerbaijan (and possibly from Iraq) to ensure the European Union's (EU) energy security.²⁴ For all these reasons, Georgia matters.

Georgia is a vital land and trade link between Turkey and Azerbaijan, which have no common borders (apart from a short section along Azerbaijan's exclave, Nakhichevan), but which consider themselves

cultural and political allies. Armenia is in a similar position of dependence on Georgia for trade and overland contacts with Russia. Armenia has some access to the outside world through its border with Iran, but the conflict in Nagorno-Karabakh has sealed it off from Western land routes through Turkey to European markets. The Russo-Georgian war was a serious blow to Armenian access to Russia, but since 2010, Georgia has encouraged Armenian trade and communication routes across its territory. Paradoxically, the Georgian Military Highway, a major link between Georgia and Russia, carries Armenian trucks and goods into Russia, but Georgian trucks were forbidden entry. The Democratic Republic of Georgia (DRG) in 1918-21 probably was also considered a possible transit hub by Western powers, but it was unable to exploit its geographical advantage. Though Baku oil was critical, especially after the shift toward oilburning ships during World War I, getting it out from Batumi was next to impossible in the chaotic conditions and crises that beset the South Caucasus in 1918-21. The West sought (and found) alternative sources. Georgia's infrastructure in those days could barely serve trade between the eastern and western parts of the country, and the vital railway system almost ceased to function.

The return of geopolitics

In the post-1991 period, geopolitical rivalry in the region, which was largely absent in 1918-21, became a dominant theme. There were echoes of the Great Game of the nineteenth century, but the competitors, methods and goals were different at the end of the twentieth century. The actors seeking influence in the region had multiplied by 1991. The old imperial power, Russia, continued to assert its "special privileges" in what it called the "Near Abroad."²⁵ However, now the "West" was represented by the USA as well as European states, and by regional organizations like the North Atlantic Treaty Organization (NATO). Regional powers like Turkey and Iran have their own interests to defend in the region. Turkey has deep interests in Azerbaijan, a linguistically related state, and cannot pursue relations with Armenia without taking

into account Azerbaijan's interests in the Nagorno Karabakh conflict. Turkey is Georgia's largest trading partner, and is visibly present in Batumi, investing in hotels and infrastructure projects. Turkey attempted to play an even more influential role in Caucasian affairs during and after the Russo-Georgian war of 2008 by proposing a "Security and Cooperation Platform in the Caucasus."²⁶ Turkey wanted a crucial role alongside Russia in its implementation, Iran is less influential in Georgia, than Turkey, but is a powerful neighbor with continuing cultural and economic links in the region. Iran has an impact on the geopolitical considerations of other foreign powers in the South Caucasus. Such geopolitical competition in the region should give Georgia diplomatic leverage, but Georgia's attempts to play a diplomatic game ended in disaster in 2008. This is in large part due to the continuing assertion of Russian power but partly to the miscalculation of the Georgian leadership.

The 1918-21 and post-1991 periods share many similarities. The "Russian factor" has been decisive, and in both cases, national minority conflicts within Georgia were deliberately exacerbated by Russia, and became a *casus belli* for the Russian invasion and occupation of Georgian territory. In that sense, Georgia's strategic geographical location in the heart of the Caucasus and its control of important transport routes has a negative side. Immediately after the dissolution of the USSR, the Russian Federation was preoccupied with its own internal political problems and eager to maintain a pro-Western image, but that did not hinder its active support of separatist movements on neighboring territories. The Russo-Georgian war of August 2008 was the culmination of this policy. It was no longer a conflict between Tbilisi and the separatist region of South Ossetia, but a war between Georgia and Russia (although that had been partly the case since the secessionist wars first began in the early 1990s).

An international community united around norms of "democracy" and "non intervention" did not exist between 1918-21, and Georgia suffered as a result. In 2008, an international community existed based on certain legal principles, but the invasion of Georgia demonstrated the

continuing power of realism in international relations. Russia invaded a weak neighbor, and European states, along with the USA, did not have a deep enough stake in the region, or the resources, to prevent it or reverse it. Today, a different terminology covers Great Power privilege in the region. The *de facto* annexation of Georgian territories in 2008, in contrast to 1921 when it was framed by phrases of brotherhood and proletarian solidarity, is today bolstered by false claims of genocide prevention against South Ossetia's population, and by Russia's "right to protect its citizens abroad." In the 2000s, Russia had distributed its passports to the inhabitants of Georgia's separatist regions: over 90 percent of ethnic Ossetians had Russian passports at the time of the invasion in 2008.²⁷

On 26 August 2008, Russia recognized the "independence" of Abkhazia and South Ossetia. The Russian news agency Regnum put it this way:

Abkhazia and South Ossetia served Russia as a counterbalance to the Kosovo question... They were "weapons of deterrence" against the then still uncertain perspective of recognition of Kosovo by the West, and when this recognition happened – they became "weapons of punishment."²⁸

The Russo-Georgian war of 2008 was the climax of Russia's insistence that the entire South Caucasus (not only Georgia) was still in its "backyard." Ronald Asmus writes:

The real reason [for the 2008 war] was the core conflict between Russia and Georgia over Georgia's desire to break free of what had been a quasi-colonial relationship and to become part of a democratic West.

This war was fought because Georgia wanted to guarantee its future security and sovereignty and independence by aligning itself with the West, becoming a member of NATO and eventually of the European Union as well – and Moscow was equally determined to prevent it from doing so and to keep it in a Russian sphere of influence.²⁹

This conflict was not based on "mutual dislike" between the two presidents at the time, a factor that is overestimated, especially by the Russian media. There were political errors made by President Saakashvili; he succumbed to the provocations of the Russian intelligence agencies and the military. The war with Russia added multiple problems to the internal situation in Georgia, as well as to its international relations. Western politicians criticized the Georgian leadership for its belligerent action in August 2008. The Report of the Independent International Fact-Finding Mission on the Conflict in Georgia by the Council of the European Union in 2009³⁰ was an example of Western politicians trying to "balance" blame for the conflict. The former UK Ambassador to Russia, Sir Andrew Wood, noted:

The EU report on the Georgia conflict was notable for the way it evaded coming to an unpalatable judgment by failing to address Russian behavior in preceding years, preferring to concentrate on the narrower question of the immediate responsibility for the outbreak of fighting.³¹

Several European observers have reminded the world that "a big power will always find or engineer a pretext to invade a neighbor whose independence it resents. In the case of Georgia and Russia, the critical question is to determine which country invaded the other, rather than which soldier shot the first bullet."³²

The external problems of post-1991 Georgia, as in 1918-21, are closely intertwined with internal factors within the Georgian state. The 1990-91 leadership, led by the first legally elected president of the country, Zviad Gamsakhurdia, lacked any experience in foreign relations. The irresponsible rhetoric of the leadership on interethnic relations, alienated not only national minorities at home, but Georgia's potential supporters in the West. Although Gamsakhurdia polarized the country and had a distorted vision of what we might call "majoritarian" democracy, or the belief that the majority can determine the country's policy regardless of minority opinion, ousting him by means of a military coup was a tragic mistake which led to the disintegration of the

country. This added to distrust in the West regarding Georgians' ability to develop a liberal democracy. The "Military Council" that replaced Gamsakhurdia in early 1992 received no support from Western states and increased Georgia's dependence on Russia. Even the experienced and shrewd Shevardnadze, who returned in March 1992 to lead Georgia, lacked real authority in the country and was compelled to take a number of steps that increased Russian influence in the domestic affairs of Georgia. He appointed people with pro-Russian attitudes to important offices, such as General Vardiko Nadabaidze, former deputy commander of the Transcaucasian Military District of the Soviet (Russian) Army, who was appointed minister of defense in 1994 (he served until 1998). A professional KGB officer, Igor Giorgadze, served as the minister of state security in 1993-95. In June 1992, Shevardnadze was forced to sign with Russia the "Dagomys Agreement," which effectively permitted Russian peacekeepers to control the conflict area around Tskhinvali, the center of rebellious South Ossetia. The Georgian peacekeepers' presence was a formality. In late 1993, Georgia was forced to join the CIS after its unsuccessful war in Abkhazia, as a condition of Russian support against Georgian rebels under former President Gamsakhurdia.³³

After the "Rose Revolution" of 2003, which led to a dramatic change in Georgian elites and a demonstrative turn to the West, it looked like the geopolitical situation for Georgia could improve, especially given pro-market and democratic reform at home and a receptive leadership in Washington, DC. Georgia received substantial increased financial aid from Western states. Its international standing improved, and significant progress was made toward joining NATO. However, as in 1918-21, the pro-Western orientation of the country, combined with its peripheral significance for the West and its own internal weaknesses, led to counter-actions by Russia. US (and NATO member states') decisions, such as the launch of the war in Iraq (2003), and the recognition of Kosovo's independence (February 2008), both without the formal approval of the UN Security Council, became useful precedents for Russia.

Denial of the Membership Action Plan (MAP) to Georgia and Ukraine at the NATO summit in Bucharest (April 2008) was a green light for Russia. It demonstrated Georgia's limited importance to NATO, and suggested NATO had no commitment to Georgia's national security. Ronald Asmus makes this point clear:

In August 2008 NATO failed to see the Russo-Georgian war coming, and when hostilities broke out it could barely do more than issue a statement... One can assert – and may do – that the alliance's response would be fundamentally different if Russia attacked a NATO member as opposed to Georgia, which is not in NATO... but it is not self-evident that the alliance's creaky consultation mechanism would suddenly spring to life and start dealing with the crisis effectively.³⁴

Conclusion

The independence of the DRG lasted less than three years. The new Georgian republic which was established after independence in 1991 has already lasted for more than two decades. In that sense, the situation has improved for Georgia. The geopolitical situation in 1918-21 was dramatically worse than in the post-1991 period; the first republic failed to gain support beyond a tardy declaratory recognition of Georgia's *de jure* independence in early 1921 by members of the Allied Supreme Council; there was no development aid and Georgia's transit potential was stymied by chaos and an empty treasury; the Georgian socialist leaders were treated with considerable mistrust by foreign states; and the international community based on normative principles of non-intervention (these principles are experiencing a new evolution today) did not yet exist. In that sense, the prospects for sustainable independence for Georgia are much greater today. Yet in both periods, the external threat from the former colonial power of Russia, which considers Georgia to be within its "privileged sphere of interests," is the decisive factor with which all Caucasian states must deal.

Notes:

1. **Robert D. Kaplan**, *The Revenge of Geography: What the Map Tells About Coming Conflicts and the Battle Against Fate*, New York: Random House, 2012, 418.
2. **Alexander Rondeli**, *The Small State in the International System*, second edn, Tbilisi: GFSIS, 2009, 241 [in Georgian]
3. **Susan E. Rice and Stewart Patrick**, *Index of State Weakness in the Developing World*, *Foreign Policy at Brookings*, Washington, DC: The Brookings Institution, 2008, www.brookings.edu/-/media/Research/Files/Reports/2008/2/weak%20states%20index/02_weak_states_index.PDF.
4. **Revaz Gachechiladze**, "Geopolitics in the South Caucasus: Local and External Players," *Geopolitics* 7, I (Summer 2002), 113-38.
5. **Ronald G. Suny**, *The Making of the Georgian Nation*, second edn, Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press, 1994, 418; **Revaz Gachechiladze**, *The New Georgia: Space, Society, Politics*, London: UCL Press, 1995, 205.
6. **Lasha Bakradze** in collaboration with **Shalva Lursmanashvili**, *German-Georgian Relations during the First World War (Activities of the Georgian National Committee, 1914-1918)*, Tbilisi: Pegasi, 2009 [in Georgian].
7. **Revaz Gachechiladze**, *My XX Century: Georgia in the Context of World Geopolitics and History From the Previous Century*, Vol. I, Tbilisi: Bakur Sulakauri Publishing, 2008, 480 [in Georgian].
8. **Firuz Kazemzadeh**, *The Struggle for Transcaucasia*, New York: Philosophical Library, 1952, 364.
9. **Richard Hovannisian**, *The Republic of Armenia: The First Year, 1918-1919, Vol. I*, Berkeley: University of California Press, 1971, 592.
10. **Zurab Avalishvili**, *The Independence of Georgia*, Tbilisi: n.p. 1929, 228 [in Georgian].
11. **Richard Hovannisian**, *The Republic of Armenia. Volume III. From London to Sèvres. February-August, 1920*, Berkeley: University of California Press, 1996, 528.
12. On this period and on negotiations with the Allies on Georgian membership of the League of Nations, see Avalishvili, note 10, 230-36.

13. **R.H. Ulmann**, *The Anglo-Soviet Accord*, Princeton: Princeton University Press, 1972, ch. 10, 474-78.
14. **Gideon Biger** (ed.), *The Encyclopedia of International Boundaries*, NY: Facts on File, 1995, 496.
15. Constitution (Basic Law) of the Union of Soviet Socialist Republic.' adopted at the extraordinary session of the Supreme Soviet of the USSR of the ninth convocation on 7th October, 1977), Moscow: Politizdat, 1978, 27 [in Russian].
16. According to Article 80 of the 1977 Constitution of the USSR, "A Union Republic has the right to enter into relations with other states, conclude treaties, exchange diplomatic and consular representatives" (Constitution, 30). This right was never "requested" during the long existence of the USSR; even the Ukrainian and Belorussian SSRs, which had formal representation in the United Nations after 1945, had no embassies abroad.
17. For example, the Talysh, an Iranian language-speaking ethnic group within Turkic-speaking Azerbaijan, are almost double the size of the ethnic Abkhazian group in Georgia.
18. The establishment of an autonomous republic in Achara, which bordered Turkey, was stipulated in the Russo-Turkish Moscow Treaty in March 1921. It was reiterated in the Kars Treaty in November of that same year. The creation of Abkhazian and, especially, South Ossetian autonomies within Georgia was supported by Stalin and Sergo Orjonikidze, Stalin's right-hand man in the Caucasus. This was partly a product of Leninist nationality policy, partly a concession to resentful national minorities, but also a potential weapon in the hands of the center. Majority-minority relations in Georgia were effectively manipulated by Moscow. On this period in Georgia, see Stephen Jones, "The Establishment of Soviet Power in Transcaucasia: The Case of Georgia 1921-28," *Soviet Studies* XL, 4 (October 1988), 618-39.
19. **Svante E. Cornell**, "Autonomy as a Source of Conflict: Caucasian Conflicts in Theoretical Perspective," *World Politics* 54 (January 2002), 245-27.
20. **Svetlana Chervonnaya**, *Conflict in the Caucasus: Georgia, Abkhazia and the Russian Shadow*, Glastonbury: Gothic Image Publications, 1994, 227.

21. note 15.
22. A similar case in the 1990s was the dissolution of Yugoslavia which consisted of six equal sovereign republics, all of which became legally recognized independent states after bloody wars over disputed territory. The exception to this internationally accepted system was the unilateral declaration of independence by Kosovo in February 2008, formerly part of Serbia and without a formal right of secession in the constitution of Yugoslavia or Serbia. Kosovo was recognized by many Western states, which insisted that Kosovo was an exceptional case, not a precedent. The Russian President Putin, on the contrary, insisted it was a precedent, and in 2008 Russia recognized the independence of Abkhazia and South Ossetia, justifying its decision, in part, by the Kosovo case. Russia still refuses to recognize Kosovo.
23. Later, in 2008, when South Ossetia was occupied by Russia, the territorial loss for Georgia was over 18 percent of its territory.
24. On this, see Katinka Barysch, *Should the Nabucco Pipeline Project be Shelved?* London: *Centre for European Reform (Policy Brief)*, May 2010.
25. **Ronald Asmus, Stefan Czumur, Chris Donnelly, Airis Ronis, Tomas Valasek and Klaus Wittman**, NATO: New Allies and Reassurances, London: *The Centre for European Reform (Policy Brief)*, May 2010, 6, www.cer.org.uk/sites/default/files/publications/attachments/pdf/2011/pb_nato_12may10-215.pdf.
26. **Hasan Kanbolat**, "Ankara will Host Caucasus Stability and Cooperation Platform," *Today's Zaman*, 13 January 2009, www.todayszaman.com/columnist163936-ankara-will-host-caucasus-stability-and-cooperation-platform.html.
27. **Kristopher Natoli**, "Weaponizing Nationality: An Analysis of Russia's Passport Policy in Georgia," *Boston University International Law Journal* 28 (May 2010), 389-417.
28. **Tamerlan Zeinalov**, "Armenia has Nothing to Offer Russia", www.regnum.ru/news/1297207.html (accessed 23 July 2010) [in Russian].
29. **Ronald Asmus**: *A Little War that Shook the World: Georgia, Russia and the Future of the West*, NY: Palgrave Macmillan, 2010, 272.

30. *Independent International Fact-Finding Mission on the Conflict in Georgia (IIFFMCG)*, vols 1, 2, 3, Brussels; Council of the European Union, 2009, [www. ceiig.ch/Report.html](http://www.ceiig.ch/Report.html).
31. **Sir Andrew Wood**, "Western Attitudes Towards Russia," *REP Programme Paper*, Chatham House, 24 May 2010, 2.
32. "Europe must stand up for Georgia: Twenty years after half of Europe was freed, a new wall is being built-across Georgia, say Vaclav Havel and others," *Guardian*, 22 September 2009, www.guardian.co.uk/commentisfree/2009/sep/22/europegeorgia-russia.
33. On this period, see Stephen Jones, *Georgia: Political History of Independence*, London: LB. Tauris, 2012, esp. ch.4.
34. Asmus et al., *NATO: New Allies and Reassurances*, 3.

Georgia's Place in the World¹

The place (and role!) of a country in the world can be considered based on various parameters, including the size, location, demography, economic and military potential and geopolitical situation in the neighbourhood. The parameters often depend on each other, change over time and can be best evaluated in comparison to those of other countries. Of course, evaluations should be based on reality, not just wishful thinking.

It seems that we know everything about Georgia, but there is still room for saying things.

Size: Georgia is a small country with a commensurate limited economic potential and quite significant political risks. Georgia is in 120th place in the world according to land area (c. 70,000 sq. km). Actually, it is unable to control almost a fifth of its internationally recognised domain.

Georgia is in the second half of the second hundred of the world countries with its population of 3.7 million (about 4 million together with the occupied territories).

As a comparison, the first Population Census in the Republic of Turkey in 1927 showed country having 13.6 million citizens. According to the all-Union Population Census in 1926, Georgia had a population of 2.7 million. Thus, the size of Georgia's population was five times smaller than that of Turkey. Almost a century later, Turkey had 85 million citizens according to 2020 estimates, now 22 times more than the population of Georgia. The population of the Russian Federation is 36 times as numerous as Georgia's and that of today's Azerbaijan is nearly three times as many (Georgia was ahead of Azerbaijan in terms

¹ From *Reflecting on a Changed World. In Lieu of Memoires of Kote Zaldastanishvili*, Tbilisi: Cezanne, 2020.

of population in 1926). Armenia is the only neighbour that has a smaller population.

Location: Georgia's political-geographical location used to change over history, but it seems to have been quite important for its neighbours. For example, Russia perceived Georgia as the 'Gate to the Middle East' from the end of the 18th century up to the collapse of the empire.

The *political-geographical location* of independent Georgia is quite peculiar. It separates Russia and Turkey from each other. Earlier, for almost two centuries from the beginning of the 19th century, these two countries had a common land border. They fought five wars in the 19th and 20th centuries and some of them were fought on Georgian territory. The former metropolis claims exclusive rights in the so-called near abroad, viewing Georgia as a part of the latter. In addition, the acute conflict between Armenia and Azerbaijan continues and its aggravation implies indirect risks for neighbouring Georgia. At the same time, other countries, including those located overseas, have also taken an interest in Georgia due to its political- and economic-geographical location.

The *economic-geographical location* of independent Georgia is quite advantageous:

- It is the only country with access to an open sea among the eight former Soviet states in the South Caucasus and Central Asia (the Caspian Sea is a closed water reservoir); seven landlocked countries and, theoretically, Iran regard or already use Georgian ports as an alternative route for foreign economic ties with the West;
- Georgia is effectively the only transit country for strategically allied neighbour countries that do not have common borders such as Armenia and Russia on the one hand and Azerbaijan and Turkey on the other (Azerbaijan's exclave Nakhchivan does have a common border with Turkey, but it is far detached from mainland Azerbaijan);
- A gas pipeline of vital importance for Armenia goes from Russia across Georgia;

- Oil and gas pipelines of vital importance for Azerbaijan go to Turkey and the Black Sea coast via Georgia.

But what are the benefits of the transit function for Georgia?

Economic benefits are sufficient (although not decisive), however the increasing traffic is quite damaging for the environment. As regards the political aspect, on the one hand, Georgia acquires more importance in the region due to its transit function, but on the other, the same function contributes to an increase in geopolitical competition in the area.

Demography: Unlike neighbouring Armenia, no ethnic and religious homogenisation of the population has taken place in Georgia. Ethnic minorities reside along the borders and they require a special approach on the part of the Georgian authorities. Trends in the natural movement of the population do not provide any reasons for optimism: the size of the ethnic group that gave the name to the country is not going to grow significantly. On the contrary, it is expected to decrease: the birth rate is low and fertile and fit-for-work population continue to emigrate.

Employment is not sufficient to keep potential emigrants at home. It is also necessary to guarantee appropriate salaries, which can only be achieved through a sharp growth of the economy. Such a growth depends on qualified people with innovative skills, good management and the expansion of the domestic consumer market. Emigration serves to slow down the pace of improvement of everything mentioned above. It is a vicious circle.

Economy: There is no doubt that international tourism is beneficial for this country, but it is not a sustainable component of economic growth, as a lot of external and even internal factors can have an impact on it. For example, the crisis artificially kindled by domestic political forces in the summer of 2019 had a negative impact on foreign tourism in Georgia, as Russia used it as a pretext for banning trips by its tourists to Georgia. In 2020, foreign tourism collapsed due to the pandemic (though the same is true for the whole world). Not long ago in some

countries (for example, Egypt and Tunisia), the collapse of foreign tourism was due to other causes, such as terrorist attacks.

It is therefore necessary to find an economic niche that would be more reliable than tourism. It is to work for export, as the Georgian market is too small for a large-scale production aimed at only domestic consumption.

It is probably not so bad for democracy that we have no oil and gas deposits, because all post-Soviet countries with hydrocarbon resources have turned into dictatorships. However, it would nevertheless be good if we did have them! Copper ore and concentrates, ferroalloys, wine, hazelnuts and fruits are the major goods exported. In short, we export raw materials and food and foreign tourism is an invisible item of export. One of the main destinations of exports is Russia (2/3 of wine and more than 1/3 of tourists before 2020), which can always impose a politically motivated embargo on imported Georgian products and prevent its citizens from travelling to Georgia.

The same foreign policy risk hinders significant foreign investments in Georgia, as hardly anyone will agree to invest big money in a country located in an unreliable neighbourhood.

So far, we have had no significant high-tech enterprises, as qualified specialists are needed for this purpose. It is true, however, that the number of such specialists is growing and there is an increasing number of modern universities, for example, in Kutaisi and Tbilisi, which is holding out hope.

Moving some types of enterprises from China to Georgia has been under discussion recently. Is this to happen? And are such enterprises going to move together with the necessary workforce?

It is hard to discuss comparative **military potential**, when one of your neighbours is a nuclear state that regards the post-Soviet space as its sphere of influence, another neighbour has the second largest army in NATO that is able to wage war in Syria and Libya simultaneously, and there are two smaller neighbours who have drastically increased defence spending because of being involved in constant military confrontation with each other.

Geopolitics: A small country should make a good choice of a powerful ally or allies, correctly presenting its importance to make both sides interested.

The fact that the United States became Georgia's main strategic partner is quite logical. Tbilisi could not have acted otherwise, being under constant pressure on the part of former metropolis. On the other hand, Washington is not helping Georgia for humanitarian purposes alone. It seems to find it worth providing aid to a democratic pro-Western state located in a key position in Eurasia and able to play a significant role in ensuring security in the Black Sea region.

The Washington Post wrote in 2016: 'The good news for the West is that Georgia has been and still is a beacon of democracy, the rule of law, and the fight against corruption in a sea of darkness from despots in the region.'² Not much has changed in the basis for such an assessment since then.

Bilateral dependence has been sustainable despite changes of power on both sides of the ocean.

The rotation of more than 11,000 Georgian soldiers in the Security Assistance Forces in Afghanistan under the aegis of NATO is proof that Georgia is serious in its intention to join NATO.

The aspiration of the Georgian population towards the EU is high and stable. While the opinion of people (and presumably the political elite) on joining NATO has wavered from one year to another, a majority has been consistent in expressing support.

In this case, it is rather the scepticism of a number of Western European politicians that we are facing. Russia has recognised two additional "states" on Georgian territory and deployed military bases there, which is one reason for Western Europeans' reservations regarding Georgia's admission to NATO.

Russia sees NATO as its rival and it will do all it can to prevent Georgia from joining this bloc as well as the EU.

² L. Todd Wood. The Georgia imperative for the West. Keep it aligned with EU, NATO. Washington Post. September 19, 2016.

We will probably have to wait until a situation takes shape where NATO will need Georgia. Although no such situation can be viewed in the foreseeable future, it should not theoretically be ruled out. We can recall the situation in 1952, when Turkey was admitted into NATO as a counterweight to the aggressive behaviour of the Soviet Union. NATO needed Turkey at that time due to the latter's geographic location, which is, incidentally, quite far from the North Atlantic area.

We believe that **Georgia's place is in Europe**. Europe is not only how it is seen on the map – a small area located in the extreme west of the huge Eurasian continent. Europe is also an assembly of societies with similar values and world visions.

Integration into the EU is a declared purpose of a majority of the Georgian population and almost all political parties. There are positive expectations that in this case, Georgia's economic development will be guaranteed, which will naturally lead to the improvement of the population's material well-being and speed up the transformation of society in terms of full democratisation.

In the meantime, some EU founding countries refrain from even talking about European prospects for the country of Georgia. Georgia's admission to the EU does not seem to be a major economic burden for them, but in the opinion of the leaders of the sceptically-minded countries, it is going to be an additional political burden.

From a purely political-geographical viewpoint, it would be very advantageous for us to see neighbouring Turkey as a member of the EU. However, some EU founding countries are even more sceptical regarding the admission of Turkey, which can be explained by the dramatic changes in the latter's domestic and foreign policy and the peculiarities of its demographic potential.

It is possibly necessary to immediately start thinking about the domestic and foreign problems awaiting Georgia in its theoretically possible accession to the EU and afterwards.

I would like to mention just few problems, of which some need to be settled immediately and others are at least to be taken into account.

Will the EU borders with all four neighbours of Georgia be effectively protected, while we have a delimited and demarcated border with only Turkey, having inherited such a border from Soviet times?

How is the problem of the administrative borders with the occupied territories going to be resolved?

We have been overwhelmed during the last 30 years or so by the feeling that some in our society have become inclined to a kind of Christian “fundamentalism” and all governments of this country have also expressed reverence at various levels to top spiritual hierarchs. Are we sure that clerics and their numerous parishioners fully share European values, which are liberal in general, and are ready to reconcile themselves with the European lifestyle?

After the hypothetical accession to the EU, freedom of labour migration will facilitate additional emigration from Georgia. This is yet another vicious circle.

As a comparison, millions of employable citizens capable of working moved to Western Europe from Baltic and Central European countries after joining the EU in 2004. Poland and Slovakia continue to suffer from the lack of qualified personnel and ordinary workers. They are now attracting workers from Ukraine, Serbia, and even Georgia.

At the same time, the questions asked sincerely should not give rise to pessimism! This country is a parliamentary democracy, the media are free, and there are well-functioning institutions governing the country, all positive features of Georgia in the eyes of other democratic countries.

On the last stage of pandemic of Covid-19 the government applied stricter measures which enabled Georgia to get into the group of “green states”, but already in October 2020 it appeared that “the last stage” was actually “the first wave” of pandemic...

But still, let’s hope that the experience obtained in the crisis may give Georgia an impetus to show its real value to the world.

A Historical Geography of Jewish Settlement in Georgia (the Caucasus)¹

Abstract

The presence of the Jewish population in Georgia and its peaceful coexistence with the local people has more than two millennia history. More or less systemic sources about the spatial aspects of their presence in Georgia exist only from the second half of the 19th century. The paper discusses the historical geography of the Jewish population in the 19th-20th century with the emphasis on their settlement pattern in the 1920s using for that purpose a detailed Population Census carried out in 1926.

Keywords: Jews of Georgia, Georgian Jews, settlement pattern, Population Census of 1926.

Introduction

If someone will search the internet about "Jewish settlement" the first things that will appear on the screen will be "Jewish settlement in Palestine" or "Jewish settlements in the West Bank".

But this paper's aim is more mundane – to describe the geographical pattern of Jewish settlement in Georgia (the Caucasus) where the Jews used to live peacefully for centuries along with their neighbours of ethnic Georgian or other origins. Although being a small share of the entire population of Georgia the Jews were significant in this country's history and geography. There were several small towns and rural communities in Georgia where the Jews constituted a significant part of the population before their majority left for Israel or, to much less extent, for the USA and the EU states in the last decades of the 20th century.

¹ From: *Georgian Geographical Journal* № 1, 2021.

Although some authors touch upon the issue of the distribution of Jewish population on the territory of historical Georgia [Mamistvalishvili, 1995; Khananashvili, 20023; Baazova, 2007; Lerner, 2008], the issue has not been studied from a geographical point of view. Therefore, the major topic of the paper is to analyze the geographical features of a relatively recent, but already historical pattern of settlement of Jews in Georgia. For that reason, the published materials of the first Population Census carried out in the Soviet Union in 1926 has been used.

The term "**Georgian Jews**" (commonly known as "*uria*" in Georgia before the 20th century, and later as "*kartveli ebraeli*") describes a distinctive subgroup of the people of Judaic faith with Georgian vernacular while the term "**Jews of Georgia**" concerns the Jews of all the subgroups residing in this country. The majority of the Jews residing in Georgia were Georgian-speaking, especially in the city of Kutaisi, small towns, and rural area. Ashkenazi Jews, constituting about a third of the total in 1926, inhabited the largest urban centers (Tbilisi, Batumi) of the country. Jews had traditional congregations and synagogues in several towns, townships, and villages of Georgia.

The settlement network of the Jews in Georgia dramatically diminished in size from the late 1960s and practically ceased to exist by the end of the 20th century. A small community remains today, mostly in the capital of Georgia, Tbilisi. The places where the Jews used to live still preserve artefacts indicative of their presence – most notably synagogues and cemeteries.

The Jews in Georgia before the 20th century

The presence of the Jews in Georgia is evident from Georgian historical sources. A medieval chronicle attributes the arrival of the first Jews in Mtskheta, the ancient capital of **Kartli** (Eastern Georgia), to the time of the sacking of Jerusalem by Nebuchadnezzar II of Babylon in the 6th century BCE [Kartlis tskhovreba,1955,1516]. Apart from this rather mythological information, there are more reliable sources as well, e. g. a document of 1260 testifies that a Georgian Christian nobleman bought a

village in the central part of Kartli from a group of vendors among whom was a person of Judaic faith [Kartuli istoriuli, 1984, 147]. That suggests a Jew could own agricultural land (with serfs!) in medieval Georgia. On the other hand, many historical sources indicate the existence of serfs of Judaic faith dependent on Christian secular and spiritual feudal lords [Mamistalishvili, 1995, 297; Baazova, 2016, 443].

During a long coexistence with the local people of Georgia, the mother tongue of Jews became Georgian. Most probably such linguistic assimilation had started from the earliest times of the Jewish settlement in Kartli. The spoken language of Georgian Jews contains a limited number of Hebrew words but practically does not differ from the standard Georgian (*kartuli*) language. It ought to be said that Georgian language differs from all the languages in the Caucasus and the Middle East: it belongs neither to Indo-European, nor to Semitic or Altaic (Turkic) linguistic families but to Kartvelian linguistic family embracing a handful of languages the Georgian proper (Kartuli) being the dominant among them. For more than 15 centuries Georgian language uses a specific alphabet. These circumstances meant that the Jewish community which had adopted Georgian as vernacular became rather “different” from other communities of their kin.

The Georgian Jews had a long history of peaceful coexistence with ethnic Georgians, but, apart from rare cases, didn't get assimilated with them and preserved their faith. A situation of an interethnic and interreligious symbiosis was peculiar to medieval Georgia and it continued later on. During feudalism which lasted in Georgia till the early 19th century, a large part of the Jews of this country were engaged in agriculture, but many of them were active in trade and financial operations. These economic niches were avoided by ethnic Georgian nobility and peasants of the Orthodox Christian faith (Greek rite) at least till the second half of the 19th century: the tradesmen in ancient Georgia were almost entirely the representatives of peoples of different faiths, predominantly Armenians and Jews.

The first Ashkenazi Jews arrived in Georgia from European part of the Russian Empire following the annexation by the latter of this country in the first decades of the 19th century. The Caucasus was outside of the Pale of settlement for the Jews established in the Russian Empire by Empress Catherine II in 1791 and was accessible to European Jews to come and settle there. Ashkenazi Jews settled mostly in Tiflis².

Tiflis, being the seat of the Russian viceroy of the Caucasus and major administrative, commercial, and cultural center of the region attracted people from European parts of the Russian Empire and Europe proper. Some were Ashkenazi Jews, who became active in many spheres of the economy. The labor qualities of their artisans were in high demand for the Russian bureaucracy, for officers, the Georgian nobility, and Armenian bourgeoisie. In Tiflis "*Jews were the best cobblers and tailors*" [Jones, 2005,163]. Georgian Jews started to move to Tiflis, mostly from the towns of Akhaltsikhe and Tskhinvali, later than Ashkenazi Jews, approximately by the mid19th century. They avoided competition with local Armenian merchants in Tiflis [Mamistvalishvili, 1995, 111].

Information about the distribution of the Jewish population on Georgia's territory could be traced only from the second half of the 19th century when in Georgia, then a part of the Russian Empire, local authorities started to collect information about the population and its ethnic and religious structure [e.g. Sbornik svedenii, 1880]. According to the data of the First General Population Census of the Russian Empire of 1897 [Pervaya vseobshchaya, 1905] there were 16,716 persons of Judaic faith in Tiflis and Kutaisi provinces (*gubernii*) covering, respectively, eastern and western parts of Georgia. Kutaisi province comprised Batumi region (*Batumskaia oblast'*, i.e. Adjara) and Sokhumi district (*Sukhumski okrug*, i.e. Abkhazia). Jews accounted for 1.28 percent of the total population of Georgia in 1897 (table 1).

² *Tiflis* is a Persian pronunciation of an original Georgian place name *Tbilisi*, adopted in Russian and other languages. *Tiflis* was used until 1936 when the usage of *Tbilisi* became official in the USSR and later adopted elsewhere.

Table 1**People of Judaic faith in Georgia in 1897**

Administrative-territorial units and their centers	Jewish ("evreiski") speaking	Georgian speaking	Total
Tiflis province	5079	4158	9237
of them in the city of Tbilisi	2868	411	3279
Kutaisi province	5758	1721	7479
of them in the city of Kutaisi	3410	38	3448
Batumi region	1053	51	1104
of them in the city of Batumi	1043	51	1094
Sokhumi district	135	14	149
of them in the city of Sokhumi	134	9	143

Source: Pervaya vseobshchaya, 1905, pp.107-124

The Census of the Russian Empire of 1897 lacked a question about ethnicity and not always correctly identified mother tongue. That was especially apparent in the case of Kutaisi province where, according to the 1897 Census, the mother tongue of 77 percent of the population of Judaic faith presumably was "*evreiski*" (Jewish) which in Russian meant *Yiddish* spoken by the majority of the Ashkenazi Jews. But almost all the Jews of Kutaisi province were Georgian speakers. The prayers were recited in their synagogues in Hebrew but the lessons were read in the Georgian language, understandable to all of them. The Census of 1897 had revealed Georgian as the vernacular of just 23 percent of Jews in the same province which was a gross underestimation.

Temporal context of the Population Census of 1926

The above-mentioned mistake with the mother tongue was corrected 29 years later when the first All-Union General Population Census was carried out in the Soviet Union according to the situation on December 1, 1926 [Vsesoyuznaya perepis', 1929]. The materials of this Census are

more accurate when tracing the historical settlement of the Jews in Georgia.

The Jewish settlement pattern in the first quarter of the 20th century was fairly stable which was a result of the relative stability of economic policy in Georgia. A couple of comparisons of political and economic developments in Russia and Georgia will explain the reasons for such geographical inertia of the Jewish settlement pattern in Georgia.

After the Communist (Bolshevik) revolution of November 7, 1917, dramatic political and economic changes occurred in Russia proper including forcible nationalization of industrial enterprises, prohibition of private trade. The Russian currency, rouble, collapsed. These were the costs of "War Communism" practiced by the Bolsheviks in the early years of their rule. The economic dislocation in Russia was augmented by a bloody civil war (1918-1920) which led to a couple of million human victims. By 1921 Russia's economy was in ruins. The grave situation forced the ruling Communist Party of Russia (Bolsheviks) under Lenin to turn to a "New Economic Policy" (NEP) which was introduced in the Russian Soviet Federated Socialist Republic (RSFSR) in the spring of 1921. NEP allowed private trade and other small and medium business to restart in the country. Forcible expropriation of agricultural products from peasants by the state, which was a common practice in the first years of the Bolshevik rule, was abandoned. Real money ("*chervonets*") was introduced.

Georgia was a part of the Russian Empire from 1801/1810 until early 1917 when there was legal to own private property. Being the independent Democratic Republic in 1918-1921 Georgia avoided the Russian "War Communism" and civil war. A liberal economic policy allowing private commerce had been followed by the ruling Social-Democratic Workers' Party of Georgia (*the Mensheviks*) in 1918-1921. As an American scholar R.G. Suny wrote: "*The Mensheviks held back from assaults on the capitalist mode of production*" [Suny, 1994, 201]. After the intervention of the Russian Red Army Georgia was proclaimed a Soviet Socialist Republic (SSR) on February 25, 1921. From a political point of view that meant the introduction of an authoritarian

regime, the prohibition of all parties except the Communist one, sharp degradation of democracy, arrest, and execution of dissenting and often innocent people. Large industrial enterprises (very rare in the predominantly agricultural Georgia) were nationalized. But because NEP was extended to the SSR Georgia³ and other non-Russian Soviet republics in 1921 agricultural production and commerce remained in private hands. That was suitable to the Jewish population of this country as the majority of them were engaged in wholesale and retail trade, artisanship, or agriculture.

NEP proved to be an economic success in the USSR, but from ideological and political points of view, it was considered a potential threat to the only party which monopolized political power – the Communist one, with its ideology based on class struggle. The revival of wealthy classes was perceived as a prerequisite of more economic power in their hands which might have transformed into political power later. Stalin who after Lenin's death in 1924 gradually became the paramount leader of the USSR abolished NEP altogether in 1928. Enterprises of any size and large residential houses were nationalized. Private trade had been declared illegal. This gravely affected the economic situation of the Jewish population of Georgia [Baazova, 2016, 685].

But all the above-mentioned happened after the 1926 Population Census had been carried out, and before 1928 the Jewish settlement pattern had no incentives to change dramatically. There was the outflow of the rural Georgian Jewish population to large cities, especially to Tiflis even before the abolition of NEP, but migration to urban centers of Georgia intensified from the 1930s. Nevertheless, the majority of the Jewish households remained in the same settlements as in 1926 up to the late 1960s when the Great Aliyah (see below) started and the traditional network of Jewish settlements in Georgia ceased to exist.

³ Such sequence of words – “Soviet Socialist Republic [of] Georgia” – was used in the official name of the Soviet republic until 1936 when it was renamed the Georgian SSR

It can be argued that the most detailed Population Census carried out in the Soviet times was that of 1926. Its published materials provided information on number, sex ratio, ethnic and subethnic division, and mother tongue of population according to towns, townships, and rural communities. In contrast, the published materials of most of the Censuses of Population carried out later in the USSR (1937⁴, 1939, 1959, 1970, 1979, 1989) don't provide a geographer with detailed spatial information, as these materials do not contain data about the population of rural communities. Even the information about the number of population of towns with less than 50,000 inhabitants became top secret in the USSR since the early 1970s.

The results of all Censuses of the population in the USSR ignored the religious affiliation of a person as the Communist regime insisted on its atheistic character. The Jews of the Soviet Union were considered as an ethnic group (*narodnost'*) and not a religious one. The Communist state's antireligious propaganda and practices in the 1920s-1930s were pointed against all the religious denominations, including Jewish. But the restrictions against the latter were a bit milder in Soviet Georgia than in the USSR as a whole. It wasn't allowed to construct new synagogues: almost all the synagogues in Soviet Georgia were constructed before 1921, e.g. in Lailashi in 1800, in Senaki – 1818, in Akhaltsikhe – 1860 and 1880, in Tbilisi – 1864, 1885, and 1886, etc. [Baazova, 2016, 751-765]. Some of them were closed the same way as in the USSR as a whole, but an official document of 1946 reveals that among the 30 acting synagogues in Georgia one, in the town of Gori, had been built in 1937 (Baazova, 2016, 752), apparently after the permission obtained from the local administration. Several synagogues in Soviet Georgia

⁴ The results of the All-Union Population Census carried out in January 1937 didn't satisfy Stalin as they revealed a dramatic decline of population in Ukraine, Kazakhstan, and parts of RSFSR caused by terrible famine following forcible collectivization of peasant households in 1931-1933. The organizers of the Census were sentenced to death. The results were declared null and void and made secret. Generalized data of the All-Union Population Census of 1937 became public only in 1990 [Polyakov et al., 1990].

were refurbished thanks to insistence of the leaders of the Jewish congregations.

The majority of synagogues in contemporary Georgia stay closed because the practicing believers moved elsewhere, but they serve as markers of the past Jewish settlement. The buildings of a number of synagogues had been restored to serve as historical monuments with the financial aid of an ethnic Georgian philanthropist B. Ivanishvili in 2013-2014.

The Jews of Georgia according to the Census of Population of 1926

30,632 persons (1.15 percent of 2,666,494 people of SSR Georgia) were Jewish in 1926.⁵ The total number of Jews in Georgia increased by 70 percent from 1897 to 1926. Apart from the high birth rate, the immigration of Ashkenazi Jews from the other parts of Russia/USSR contributed to such growth.

The All-Union Population Census of 1926 divided the Jews of the Soviet Union according to six subgroups. As for SSR Georgia, 20,897 claimed to belong to the subgroup of the Georgian Jews, 9,262 – were Jews (“*Evrei*” – this referred to Ashkenazi Jews who were addressed commonly by the local population as "Russian Jews"), 176 – Crimean Jews, 145 – Central Asian ("Bukhara") Jews, 98 – Karaits, and 54 – Mountain Jews (of Dagestan and Azerbaijan). The latter four subgroups were small in number in Georgia and didn't form significant communities. Therefore, only the geography of the Georgian and Ashkenazi Jews in Georgia will be analyzed below.

Georgian Jews made up 68.2 percent of the total Jewish population of Georgia. They exclusively (99.9 percent) claimed Georgian as their mother tongue: this reveals a serious flaw of the 1897 Census of Population mentioned above. Ashkenazi Jews made up 30.2 percent of

⁵ All statistics below including those displayed in tables are given per the results of the All-Union Population Census of 1926 [Vsesoyuznaya perepis', 1929] if not specified otherwise.

all the Jews of Georgia. 53.2 percent of them considered Russian as their mother tongue, 41.5 percent – "the language of their nationality" (most probably that was Yiddish), 3 percent – Georgian. The rest declined to answer.

It is to be mentioned that the mixed marriages of the Georgian and Ashkenazi Jews were rather rare. The Georgian Jews adhered to endogamy, followed a stricter form of religion, and a more patriarchal way of life [Konstantinov, 2007]. They were a bit critical of "emancipated" Ashkenazi women.⁶ There was more chance for an Ashkenazi woman to marry a man of a different ethnicity than a Georgian Jewish man and there were quite a few mixed families of the Ashkenazi Jews and representatives of other ethnic groups (Georgians, Russians, Armenians, etc.) in urban centers of Georgia. A certain part of the descendants of such mixed families remembered their Jewish roots when emigration to Israel became advantageous in the last decades of the 20th century.

The socio-political life of Georgia's Jewry in the 1920s ought to be discussed in the context of the USSR as a whole. Although Bolshevik revolution inflicted a harsh blow to democracy, among its rather rare positive accomplishments is to be mentioned the abolition of anti-Jewish practices of the Tsarist regime: e.g. the Pale of the settlement was erased, quotas for university admission were canceled. In the 1920s the Jews had ample opportunities for education, employment, and career advancement.

Ashkenazi Jews of Russia proper were quick to take advantage of such opportunities. Some of them reached very high levels of the hierarchy of the ruling Communist Party (Bolsheviks), especially in the early years of Soviet Russia: the names of such prominent Soviet leaders

⁶ The author recalls that in 1999 when serving as the Ambassador of Georgia in Israel, he attended in the city of Ashdod playing of a comedy with a peculiar name "Ashkenazi wife" written in Georgian by an Israeli playwright of Georgian Jewish origin. The comedy was met warmly by the audience composed of the Georgian Jews.

of Jewish descent as Trotsky, Sverdlov, Kamenev, Zinoviev, Sokolnikov, Litvinov, Kaganovich, Larin, etc. come to memory.

According to V. Konstantinov the Jews composed 5 percent of the members of the All-Union Communist Party (Bolsheviks) in the first half of the 1920s while they constituted just 1.8 percent of the entire population of the USSR [Konstantinov, 2007, 254]. This indirectly indicates to their substantial role in the internal political life of the state as a whole. In contrast, the Jews composed just 0.8 percent of the members of Communist Party of Georgia [ibid.] which was a regional organization of the all-Union Communist Party (Bolsheviks). It is impossible to determine what were the shares of Georgian and Ashkenazi Jews in the above "0,8 percent", but most likely Ashkenazi Jews prevailed.

Ashkenazi Jews were better educated in general in 1926: 73.6 percent of them were literate; the level of literacy of the Georgian Jews was lower (38 percent among males and 27 percent among females). Meanwhile, the educational level of the Georgian Jews was rising. That primarily concerned the residents of Tbilisi, where more Georgian Jews began to migrate from the 1920s. During the later decades of the 20th century the Georgian Jews got more involved in the cultural fabric of Georgia as many of them got university degrees and started activities in such spheres, which were unknown to their immediate ancestors: some of them became prominent in sciences, arts, medicine, law, Georgian literature, etc.

It ought to be noted that the Ashkenazi Jews were not represented among the *intelligentsia* of Soviet Georgia at the same high level as, say in Soviet Russia or Soviet Ukraine because most of them didn't know Georgian language and, besides, the Georgian *intelligentsia* (including that of Georgian Jewish origin) was quite numerous itself.

Geography of Jewish settlement in 1926

The Administrative-Territorial Division (ATD) of Georgia in the 1920s was different from the one introduced in 1930 which is used since with minor changes. The country was using a somewhat modified ATD of the

independent Democratic Republic of Georgia in 1926 with new autonomous units established. SSR Georgia was divided into 24 districts (*mazra* in Georgian, *uezd* in Russian) mostly bearing the name of its center (apart of the districts of Kodori, Racha, Lechkhumi, Zemo Svaneti, and Borchalo) of which five were in the Treaty SSR of Abkhazia⁷, five – in the Autonomous SSR of Achara. South Ossetian Autonomous Region (SOAR), established in 1922, had no district division but was divided into 14 rural *raions*. The capital Tbilisi and the seaport of Poti had separate administrative statuses (fig.1).

Fig. 1. Administrative-territorial division of Soviet Georgia in 1926 and settlements (other than administrative centers) with Jewish population over 50 people

⁷ Abkhazia with a population less than 200,000 in 1926 was the only “Treaty Soviet Socialist Republic” in the USSR formally “associated to the SSR Georgia by a treaty” from 1921. The clause 15 of the Constitution of the USSR of 1924 considered Abkhazia as an autonomous republic within the SSR Georgia [Konstitutsia, 1924] which sent just one member to the Chamber of Nationalities of the Central Executive Committee of the USSR in Moscow while the Union republics sent five representatives each. The actual status of Abkhazia as an Autonomous Republic within SSR Georgia became official from February 1931.

Districts included cities/towns, townships⁸, and rural communities. The rural community had the traditional name of *temi* in Georgian language (the same transcription was used in the Russian text of the results of the All-Union Population Census of 1926 in the SSR Georgia). *Temis*, 525 in all (including 14 rural *raions* of SOAR), encompassed the neighbouring villages and hamlets with strong cultural and social links.

Fig. 2 shows the placement of Ashkenazi and Georgian Jews according to urban and rural settlements of Georgia in 1926. The Jewish population was represented in the relatively more developed Intermountainous Lowland of Georgia located in the central parts of Eastern and Western Georgia [Gachechiladze, 1995], while to the north and south of the country there were economically less developed mountainous regions. Nevertheless, large Jewish communities were present in some mountainous districts of Georgia (town of Oni, rural community of Lailashi).

The Georgian Jews that had no problems of the linguistic contact with the ethnic Georgian majority, were fairly scattered and represented in several dozens of settlements of Georgia in 1926 but only in 25 of them, their number exceeded 50 people (table 2). There were more settlements with smaller number of the Jewish population.

72.9 percent of Jews were **urban dwellers** that far exceeded the level of urbanization of those days Georgia (22 percent). 59,9 percent of all the Jewish population (divided almost evenly between the Ashkenazi and Georgian Jews) were residing in the largest urban centers of Georgia – Tbilisi, Kutaisi, Batumi, Sokhumi, Poti, Akhaltsikhe, and Gori. The rest of urban population lived in the towns and townships with a population of less than 10 thousand whose inhabitants, including local Jews, at least partially were engaged in agriculture [Jaoshvili, 1968].

⁸ The status of city/town (*kalaki* in Georgian) and township (*daba*) was granted by the state and didn't depend on the number of population.

Fig. 2. Jewish population in urban and rural settlements of SSR Georgia in 1926

Table 2

The number of the Jewish population and their share in the entire population of selected cities (c), towns (t), townships (tn) and rural communities/*temi* (rc) in 1926

Settlement	Entire population	Number of the Jewish population	Of them Georgian Jews	Share of all the Jews in the entire population of the settlement
Tbilisi (c)	294,044	9,005	3,160	3.1
Kutaisi (c)	48,196	4,982	4,738	10,3
Kulashi (rc)	9,424	2,407	2,407	25.5
Batumi (c)	48,474	1,988	37	4.1
Tskhinvali (t)	5,818	1,781	1,739	30.6
Surami (tn)	4,589	1,190	1,190	25.9
Oni (t)	2,912	1,176	1,176	40.4
Sachkhere (tn)	2,757	983	983	35.7
Sokhumi (c)	21,568	974	215	4.5

Akhalsikhe (t)	12,327	921	827	7.5
Kareli (rc)	8,707	784	784	9.0
Bandza (rc)	5,906	677	677	11.5
Lailashi (rc)	3,519	533	533	15.1
Sujuna (rc)	6,144	499	499	8.1
Vani (rc)	10,709	412	412	3.9
Gori (t)	10,547	314	314	3.3
Poti (t)	13,137	161	161	1.2
Velistsikhe (tn)	5,934	127	127	2.1
Senaki (tn)	5,498	118	118	2.1
Telavi (t)	9,697	100	100	1.0
Mukhrani (rc)	8,696	89	89	1.0
Dzveli Gavazi (rc)	8,269	79	97	0.9
Luxemburg (tn)	5,658	66	0	1.2
Karayazi (rc)	8,358	55	0	0.7
Gurjaani (rc)	10,345	51	51	0.5

The city of **Tbilisi** (*Tiflis* of those days) was the capital not only of the SSR Georgia but also of the Transcaucasian Soviet Federated Socialist Republic (TSFSR) which existed in 1922-1936. The TSFSR included three Soviet republics of the South Caucasus – Armenia, Azerbaijan, and Georgia whose major ethnic groups – Armenians, Azeris, and Georgians – spoke mutually unintelligible languages belonging to different linguistic families. Multinational bureaucracy of the TSFSR used Russian as *lingua franca*. That might have been a reason for coming from the European part of the USSR of quite a few Ashkenazi Jews whose majority had good proficiency in Russian. Many Ashkenazi Jews found a job in the governmental sector (e.g. bureaucracy, state security) but also in medical service, freelance activities of the multiethnic Transcaucasian capital. They made up 1.9 percent (5706 persons) of the entire population of the city: their number doubled in comparison with that in 1897 (2868). They almost twice exceeded the number of the Georgian Jews in the city in 1926. But growth of the number of the latter from 411 in 1897 to 3160 in 1926 was

outstanding: their number increased more than sevenfold! Other subgroups of Jews accounted for mere 139 persons in the city. Although Tbilisi possessed Jewish districts in Kala area in the old part of the city [Jones, 2005, 164] around synagogues, the Jewish newcomers, especially Ashkenazi Jews who arrived from Russia or Ukraine, preferred to settle in the other parts of the city.

The population of the city of **Kutaisi** was almost monoethnic and entirely Georgian speaking: 82.2 percent were ethnic Georgians and the largest minority were Georgian Jews (10.3 percent) communicating in the same language. Kutaisi had the second largest community of Jews in Georgia after Tbilisi. There were three synagogues in Kutaisi.

The majority of Jews were Ashkenazi in **Batumi** and **Sokhumi** (the capitals respectively of Adjara and Abkhazia) on the Black Sea coast of Georgia. Ashkenazi Jews far exceeded the number of Georgian Jews in both cities (the latter made up just 217 in Sokhumi, and 37 – in Batumi). The largest in Georgia number (206) of the Jews of other than Georgian Jewish and Ashkenazi subgroups was present also in Sokhumi.

Ashkenazi Jews together with ethnic Russians and people of other origins from the European part of Russia started to settle in the fast-developing seaport of **Batumi** after the latter was annexed by the Russian Empire in 1878: earlier it belonged to the Ottoman Empire (in medieval times – to the Georgian Kingdom). Over one thousand Ashkenazi Jews were present in Batumi already at the end of the 19th century. The rural area around the city was populated by Adjarans, an Islamized Georgian subgroup. Already in the first half of the 20th century, the reintegration of Adjarans into the Georgian nation became an irreversible fact. Many of them moved from rural areas to the city of Batumi from the 1930s onward and gradually became a majority there. But in 1926 the population of the city of Batumi was clearly multiethnic.

It was noticeable that the Jews were almost absent outside the centers of all the three autonomous units within SSR Georgia. That could be explained by cultural (in case of the Adjarans) or linguistic differences of rural ethnic minorities (in cases of the Abkhazians and Ossetians) from the Georgian Jews. In general, the rural areas of these

autonomous units were underdeveloped in those days, peasants in the mountainous parts were mostly following subsistence agriculture.

23,5 percent of the Jews of Georgia resided in the **medium and small towns and townships**. In some of them (Oni, Sachkhere, Surami, Tskhinvali) Georgian Jews constituted the largest ethnic group after ethnic Georgians. In the small town of **Oni** (a historical province of Racha) which is on the way to the mountain pass leading to the North Caucasus, Georgian Jews (40 percent of the population of the town) had run trading business for generations. A beautiful synagogue (constructed in 1895) is a major architectural monument in the town even now.

The ancient Georgian town of **Tskhinvali** was added to the area allocated to the South Ossetian Autonomous Region established in 1922 to serve as its center. 30.6 percent of people in Tskhinvali were Jewish in 1926, the absolute majority of them Georgian Jews. Their number was slightly exceeded by ethnic Georgians (33.0 percent). The rest of the population were Ossetians (19,8 percent), Armenians (with the Georgian mother tongue, 14.2 percent), and Russians (1,9 percent).

A substantial Jewish population (26 percent of total) was in **Surami** (a historical province of Shida Kartli) located at the beginning of the long climb to the Rikoti pass on the highway leading from Eastern to Western Georgia and vice versa. The shops and catering establishments of the township located along the main road were visited by multiple travelers who usually stopped in Surami.

Akhaltzikhe (meaning "*Newcastle*" in Georgian) from medieval times was a traditional trading center of southern Georgia and always had a substantial Jewish population even when it was under the Ottoman rule (the 16th century –1829). In 1873 there were 1972 Georgian-speaking Jews there [Sbornik, 1880]. A small part of them together with the Jews from different areas of Georgia migrated to Ottoman Palestine in the late 19th or early 20th century and settled down in Jerusalem where they were addressed as "Gurji" (the word means "Georgian" in Turkish). More Jews from Akhaltzikhe moved to Tbilisi where they built a synagogue for themselves. Akhaltzikhe was the sixth in size urban

settlement of Georgia in 1926 and the Jews (921 people, most of them Georgian-speaking) composed 7.5 percent of the entire population.

27.1 percent of Jews of Georgia were **rural dwellers** self-employed in agriculture (horticulture, sericulture, etc.) or involved in local commerce. They were present in 38 *temis* and in a handful of them their number exceeded 50 persons (table 2). Jews preferred to settle in the major village of a *temi*. All the villages with a sizeable Jewish population served as local "central places", having bazaars with multiple shops.

An article in *Menora* [Kekelia, 2020] confirms the above. It describes the life in the village of **Bandza** in Western Georgia during the times of NEP. The center of Bandza had a distinctive unofficial name of *Uriakari* which translates into English as "Jewish Gate". The majority of shops there belonged to the Jews who amounted to 677 people in 1926 (11,5 percent of the population of the *temi*). They were served by two synagogues built by the families of Sepiashvili and Ajiashvili in 1910 and 1915. Due to its convenient geographical location in the northern part of the Senaki district (a part of the historical province of Samegrelo), the village of Bandza served as a commercial center since the 1860s for at least 17 smaller villages and hamlets in the vicinity which didn't possess a bazaar or even a shop. The Jews and Georgians maintained friendly relations which was typical of Georgia as a whole and the village of Bandza is a good example of such relations: Georgian Jews who emigrated to Israel from this village in the 1960-1970s or their descendants come annually to celebrate Passover there in their synagogues and to have traditional feasts together with the friends from local people.

The *temi* of **Kulashi** in the Kutaisi district (a part of Imereti province) had the largest number of the Georgian Jews in the rural area of the whole country: 2407 Jews of Kulashi constituted 25,3 percent of the total population of the *temi*. Almost all of them lived in the major village, Kulashi per se, where they had four acting synagogues and one – needing restoration. Some years after the Population Census of 1926 was conducted Kulashi was granted an official status of a township.

In Kakheti, the easternmost historical province of Georgia comprising Telavi and Signaghi districts, famous for wine-making and other high-quality agricultural products, two rows of villages along the east and west banks of river Alazani could be observed on the map (fig. 2). Small groups (up to 25 people) of Georgian Jews were residing in these *temis* of Kakheti. Only in the town of **Telavi**, a township of **Velistsikhe** and large *temis* of **Kvareli** and **Dzveli Gavazi** the Jews made up communities of 50-125 persons. The Jews residing in Kakheti were producing kosher wine for the Jewish communities in Georgia (the largest consumer being their community in Tbilisi), supplying the population of Kakheti with manufactured goods, and buying local agricultural products to resell them in the towns of Georgia or elsewhere in the USSR.

A small cluster of the Ashkenazi Jews (just 102 persons) was present in Borchalo district (historical province of Kvemo Kartli and modern region of the same name to the south of Tbilisi). A possible explanation for the presence of the Ashkenazi Jews in this district might be the German population of the area. The Germans, predominantly from Württemberg, were settled in this part of Georgia by the government of the Russian Empire from 1817 onwards. In 1926 the Germans constituted an ethnic group of 12,074 people (0.5 percent of the total population of Georgia) residing mostly in the aforementioned district and the city of Tbilisi. They were well integrated into the economic structure of Georgia, at the same time preserving their language and culture. Supposedly the Ashkenazi Jews speaking Yiddish, very close to German, managed to find a contact with the local Germans. 66 persons of Ashkenazi Jewish origin resided in the township of **Luxemburg**⁹ where the majority of the population (73.4 %) were German-speakers.

⁹ The name of the township during the Russian Empire and Democratic Republic of Georgia was *Katarinenfeld* in honor of Catherine II, Empress of Russia in the 18th century, an ethnic German herself. In the Soviet era, the name had been changed to honour Rosa Luxemburg, a revolutionary socialist active in Germany who had been executed in Berlin, the Weimar

Jewish emigration and its geographical consequences

The population dynamics of Georgia's Jews were upward until the end of the 1960s (table 3).

The largest number of Jews (55,400) in Georgia appeared to be in 1970 when they made up 1.2 percent of the entire population. But by that time huge repatriation of the Jews to Israel had already started [Gachechiladze, 2012]. The process received the name of *Great Aliyah of Georgian Jews*, literally “the act of going up [to Jerusalem]”.

Based on different sources V. Konstantinov [2007, 272] calculated the number of Jews who emigrated from the USSR by Union Republics. According to his estimates 29,900 Jews emigrated from Georgia in 1959-1978 (28,000 in 1969-1972 alone): that figure constituted 16,3 percent of all the Jews that left the USSR at the same time. By the end of the 1970s, the Georgian Jews left all rural areas and many small towns and townships of Georgia. Kulashi, Tskhinvali, Oni, Surami, Akhaltsikhe, Kareli, Bandza, Lailashi, Sujuna, Vani, Senaki, and other small settlements lost all their Jewish population [Gachechiladze, 2011, 406]. The number of Jews in Georgia diminished dramatically.

The major factor for mass emigration was the Zionist principle. In the rural settlements, the leaders of Jewish congregations insisted on the necessity of Aliyah. A lot of families decided to emigrate taking into account the decision of the entire community. Many people were afraid to "stay alone" when "everybody is leaving". A strong pull-factor of migration was economically fast developing State of Israel.

Soviet Jews enjoyed unique opportunity in 1969-1972 to leave the USSR which was a cherished desire of many Soviet citizens of other nationalities as well, which, like Jews, would like to take advantage of the benefits of Western prosperity. There have been quite a few cases of

Republic in 1919. After Nazi Germany invaded the USSR on June 22, 1941, all the persons of German origin residing in the European part of the USSR, including those in Soviet Georgia, were deported to Central Asia and Siberia by the order of the Kremlin. The township of Luxemburg was renamed and given the name of *Bolnisi* in 1943 after a nearby village famous for an ancient Georgian church of the 5th century.

fictitious marriages of non-Jews with Jews in order to obtain permission to leave the USSR and eventually to travel to the USA.

Due to new restrictions introduced by the Soviet government during the decade of 1979-1988, the volume of Jewish emigration from Georgia decreased and only 4,800 of them left: 3,300 for Israel and 1,500 for the US [Konstantinov, 2007, 272].

Table 3

Dynamics of the Jewish Population of Georgia according to the Population Censuses of 1926-2014 (thousands)¹⁰

Census year	All Jews of Georgia	Among them the Georgian Jews	Jews residing in Tbilisi	The ratio of Jews residing in Tbilisi in the total of the Jews of Georgia (percent)
1926	30,6	21,0	9,0	29,4
1939	42,3	27,0	13,9	32,9
1959	51,6	40,0	17,9	34,7
1970	55,4	45,0	19,6	35,4
1979	28,3	18,0	14,9	52,7
1989	24,8	19,0	13,5	54,4
2002	3,7
2014	1,4

... no data

Sources: Konstantinov, 2007; Vsesoyuznaya perepis'; Sakartvelos mosakhleobis; Mosakhleobis 2014

¹⁰ The data for 1939-1989 in column 3 of table 3 are based on the estimates given by V. Konstantinov [2007, tables 1.2, 1.5, 1.6] where 32,000 Georgian Jews in 1939 were mentioned. But such a number implied an increase of this group by an improbable 50 percent (sic!) in 1926-1939 due to natural growth only as the inflow of the Georgian Jews from outside of the Georgian SSR was excluded: practically all of them resided in this Union republic in the 1930s. A more plausible estimate is closer to 27,000 Georgian Jews in 1939 which was used in the table 3.

It looks like there was an indirect factor to some extent hindering emigration. The USSR unofficially banned the right to return to Jewish emigrants if they decided to apply for Soviet citizenship again. Some potential emigrants took seriously the issue. That might be a geographical explanation of why a substantial part of the Jews, better educated and rather wealthy people (some of them involved in “shadow economy”), remained in the large cities of Georgia, especially in Tbilisi: they didn't want to risk their relatively prosperous present in the USSR for an unknown future abroad. Table 4 reveals that in the 1970s-1980s more than half of the Jews of Georgia lived in Tbilisi (54,4 percent in 1989). The capital city accommodated more than a million of inhabitants of different ethnic origin 65 percent of them being ethnic Georgian in 1989 [Gachechiladze, 1995, 75] with whom the Georgian Jews maintained the closest relations.

But the political and economic situation in the USSR was changing rapidly on the eve of the 1990s. The Soviet superpower was on the brink of collapse. National-liberation movements were becoming more powerful in the Baltic republics, Georgia, and Ukraine. There was already a war raging between the Soviet republics of Armenia and Azerbaijan over the region of Nagorno Karabakh. Political parties multiplied in Georgia as elsewhere in the Union republics, some having armed militias very much resembling criminal gangs. Illegal guns became easily accessible. Many people, not only Jews, were leaving the USSR and its successor states for good since the early 1990s.

According to Konstantinov [2007, 272] about a million former Soviet Jews emigrated to Israel in 1990-2006. A small part of them, 22,600, was from Georgia but they constituted the majority of the remaining community. Besides, 2,000 Jews of Georgia left for the US and 300 – for Germany [ibid.].

The Censuses of the Population of independent Georgia, a member of the UN from July 1992, were conducted by the Statistical Office of this country in the 21st century. "Religious affiliation" had been included in the questionnaires of the Censuses of Population of 2002 and 2014.

3,700 Jews were registered by the Census of Population of Georgia in 2002 [Sakartvelos mosakhleobis, 2002].

The results of the General Census of Population of Georgia of 2014 didn't mention the Jews in the table of ethnic groups: because of the small number they were included in the category of "Others" [Mosakhleobis 2014]. But 1,4 thousand people were mentioned as followers of Judaism in the table of religious affiliations. These were the Jews of Georgia in 2014. That number doesn't include the descendants of the mixed families who theoretically have a right to apply for Israeli citizenship.

Although small in number, the Jewry of Georgia, mostly residing in Tbilisi, was aging but still viable community in the first decades of the 21st century. They were served by two synagogues and a community house in Tbilisi. Two Jewish newspapers (in Georgian and Russian) were being published. The Jewish Historical-Ethnographical Museum had been restored with the help of the government of Georgia.

The Georgian Jews who emigrated to Israel, continue to maintain community spirit there. They have constructed their synagogues in Jerusalem, Ashdod, Holon, Kiryat Ata, Bat Yam, etc. Some of them tend to visit the places in Georgia where their ancestors used to live.

Conclusion

For the first time, the results of the All-Union Population Census of 1926 in the Georgian SSR were analyzed from the historical-geographical point of view to describe the settlement pattern of a relatively small ethnoreligious group, the Jews, in the 1920s.

Over two-thirds of the Jews belonged to a subgroup of Georgian Jews who used to live in Georgia from times immemorial. They constituted a large proportion of the population in several small towns and townships (Tskhinvali, Oni, Sachkhere, Surami) located on major transportation routes and were present in the better developed rural areas.

Almost one-third of the Jews were Ashkenazi who started to migrate to Georgia from the beginning of the 19th century. They resided predominantly in the largest urban centers.

The settlements with a large number of Jewish population in rural area of Georgia and some small towns served as local trading centers in the 1920s. The majority of Jews there were involved in commerce which was mostly in private hands during the so-called New Economic Policy carried out in the Soviet Union in 1921-1928.

The dynamics of Jewish population from the 1920s until the end of the 1960s were upward. But from the 1970s the number of Jews was declining due to emigration to the State of Israel. The majority of the remaining people concentrated in Tbilisi, the capital of Georgia.

From the early 1990s, the Jewish emigration became massive and their settlement network in Georgia practically ceased to exist. A small Jewish community remained in Tbilisi in the first decades of the 21st century.

Acknowledgments

The author would like to express his gratitude to Ms. Tamara Chichinadze of Vakhushti Bagrationi Institute of Geography (Tbilisi State University), for drawing the maps for this text, Professor Stephen F. Jones of Mount Holyoke College (MA, USA), Professor Constantine Lerner of the Hebrew University of Jerusalem (Israel), and Mr. Guram Batiashvili, Editor-in Chief of the newspaper “Menora” (Tbilisi, Georgia) for useful advice.

References

- Baazova, Lili. (2016).** *Jews in Georgia*. Moscow: Galaktika (in Russian)
- Gachechiladze, Revaz (2011).** *The Middle East: Space, People, and Politics*. III edition. Tbilisi: Sulakauri Publishing (in Georgian).
- Gachechiladze, Revaz (2012).** Great Aliyah. In: *Encyclopedia "Georgia"*, vol. 2 Tbilisi: Georgian Encyclopedia Publication [in Georgian].

- Gachechiladze, Revaz (1995).** *The New Georgia: Space, Society, Politics*. London: UCL Press.
- Jaoshvili, Vakhtang (1968).** *Population of Georgia. An economic-geographical study*. Tbilisi: Metsniereba (in Russian).
- Jones, Stephen F. (2005).** *Socialism in Georgian colors. The European Road to Social Democracy 1883-1917*. Cambridge, Mass., London: Harvard University Press.
- Kartlis tskhovreba (1955).** A history of Kartli/Georgia. The text was established by S. Kaukhchishvili according to all major manuscripts. Volume I. Tbilisi: Sakhelgami (in Georgian).
- Kartuli istoriuli sabutebis korpusi. Tomi I.* (1984). Collection of the Historical Georgian Documents. Vol. I. Collected and prepared for publication by T. Enukidze, V. Silogava, and N. Shoshiashvili] Tbilisi: Metsniereba (in Georgian).
- Kekelia, Igor. (2020).** From the history of trade-financial relations in the village of Bandza (II half of XIX c. – I half of XX c.) In newspaper *Menora* N9, August (in Georgian).
- Khananashvili, Daniel (2002-2003).** The Jews in Georgia's towns and townships]. In newspaper *Menora* NN 18-24, 2002 – NN 1-12, 2003 (in Georgian).
- Konstantinov, Vyacheslav. (2007).** The Jewish population of the former USSR in XX century (social-demographic analysis). Jerusalem: Lira (In Russian).
- Konstitutsia SSSR (1924).** Constitution of the USSR. Publishing House of the Central Committee N81] (In Russian).
- Lerner, Constantine B. (2008).** The Jews of Georgia. Since Hellenistic Times till The Late Feudal Period (II BC–XIX AD), Jerusalem: Magnes Press (in Russian).
- Mamistvalishvili, Eldar (1995).** A history of the Georgian Jews. The period of antiquity and feudalism. Tbilisi: Metsniereba (In Georgian).
- Mosakhleobis 2014.** *wlis sakoveleta oghtseris. dziritadi shedegebi. Zogadi informatsia* (2016). [Main results of the General Census of Population of 2014. General information]. Tbilisi: National Service of Statistics. Retrieved from [http://census.ge/files/results/Census% 20Release_GEO.pdf](http://census.ge/files/results/Census%20Release_GEO.pdf) (August 20, 2020).

Pervaya vseobshchaya perepis naselenia Rossiiskoy imperii 1897 goda. Tom II (1905) [The First General Census of the Population of the Russian Empire. Volume II]. Saint-Petersburg] (in Russian).

Polyakov Yu. A., Zhiromskaya V. B., Kiseliy I. N. (1990). Half a century of silence. All-Union Population Census of 1937. In the journal *Sotsiologicheskie issledovaniya* [Sociological studies] №7, pp. 30-52 (in Russian).

Sakartvelos mosakhleobis 2002 tslis pirveli sakoveltao aghtseris shedegebi. tomi I (2003).

[The results of the First National Population Census of Georgia of 2002. Vol I] Tbilisi: State Department of Statistics of Georgia. Retrieved from <http://census.ge/files/2002/geo/I%20tomi.pdf> (August 20, 2020)

Sbornik svedenii o Kavkaze. Tom VII. (1880). [Collection of information on the Caucasus. Volume VII]. Printing house of the Central office of the Caucasian Viceroy. Tiflis [in Russian].

Suny, Ronald Grigor (1994). *The Making of the Georgian Nation*. Indiana University Press: Bloomington and Indianapolis.

Vsesoyuznaya perepis' naselenia 1926 goda. SSR Gruzia. Otdel I: narodnost' – rodnoy yazik – vozrast – gramotnost' (1929); [All-Union Census of Population of 1926. SSR Georgia. Part I: ethnicity – mother tongue – age – literacy.

Publication of Central Statistical Office of TSFSR. Tiflis] (in Russian and Georgian) .

Social-Geographical Problems of a Metropolitan Region Within a Soviet Republic (a Case Study of the Tbilisi Metropolitan Region, Georgian SSR)¹

Abstract: While the capital city and its surrounding territory often forms the most important nodal region in any country, this very nodality may give rise to social problems. In the case of the Tbilisi metropolitan region, Georgia, U.S.S.R., social development has been conditioned by such factors as the Soviet centralized economic management system, administrative control of population in-migration, state ownership of land, and the tendency towards hyperurbanization. For most Georgians Tbilisi is the republic's most attractive city, and it is in actual fact the leading city in terms of material welfare. Nevertheless, the metropolitan region suffers from a number of concrete social problems whose significance is analysed by means of an opinion poll of metropolitan region inhabitants and a comparative poll conducted in a rural area. While some problems such as retail trade deficiency and the low quality of consumer goods appear to cause universal concern, others such as housing provision and design, ecological problems and social pathology (crime, alcoholism, drug abuse, prostitution) cause greater anxiety among metropolitan residents. It is hoped that recent policies of decentralization and economic reform will help solve some of these difficulties.

Introduction

The capital city and its immediate vicinity in many cases constitute the most important nodal region of any country. This is especially true for a country with centralized planning and management, where the capital and its metropolitan region (MR) have numerous direct and indirect

¹ From: *Geoforum* [UK], Vol. 21, N 4, 1990.

advantages. But not infrequently social problems arise just from these advantages.

Although social problems manifest themselves geographically unequally even within an MR, some are peculiar to the MR as a whole; hence the latter differs from the rest of the territory.

Social problems are not and cannot be the same in every different type of country, but they do have some similarities. The variations in social problems depend on the actual political and socio-economic conditions of development. When defining the typical social problems of an MR in a certain type of country these conditions must be examined: in quite a few cases they are the objective cause of the social problems and even aggravate them.

The Conditions of Development of MRs in the U.S.S.R.

The conditions of development of MRs may be divided into *universal* ones which act all over the country, and *local* ones which are formed by the natural environment and historical development of the area where the MR is situated. In the present paper only those conditions are examined which supposedly have the greatest influence over the emergence of social-geographical problems in MRs of the U.S.S.R.

Among *universal conditions* the most important is the *management system*. In the present case it is characterized by extreme centralization, when an administrative (political) centre becomes the major seat of decision-making on practically every issue concerning the territory under its jurisdiction. From one point of view, this situation might have some advantages for effective management and, theoretically, may be equally pertinent to the whole territory. But from another point of view the very centralization stimulates territorial disparities in social justice, which are manifested in the creation of favourable opportunities for the development of the centre itself, not infrequently to the detriment of the rest of the territory.

MRs have no administrative status in the U.S.S.R. and thus a capital city 'produces advantages' all for itself. Therefore first of 'metropolitan problems' also arise primarily in the capitals. But indirectly

advantages as well as problems spread to the near neighbourhood of the capital, which is linked with the centre by a host of economic and cultural ties.

Centralized management creates universal conditions such as the special financing of social programs, among them *housing programs*: the city council gets investment for housing within the city boundaries and usually builds on those sites closest to already built-up areas. If necessary it is not very difficult to persuade the local government to extend the boundaries of the capital at the expense of the countryside. Thus a capital city, getting the largest amount of investment for housing, sprawls outwards, creating 'dormitory areas' within its boundaries. Although the inhabitants of the capital profit from the fact of practically free dwelling within the city, social problems arise from unlimited urban sprawl, manifested in large-scale commuter movements – an extra burden on usually weak communal services. Moreover, the opportunity to acquire a free apartment in the capital, with all the advantages accruing from being a registered inhabitant, draws a large number of people from the countryside and small towns. The same link with the free apartment, officially belonging to the city council or an official department, prevents a lot of families from moving from the capital (or other large city) because later it will be almost impossible to return to same place.

This circumstance is closely connected with another universal sociopolitical condition peculiar to Soviet cities, namely the *existence of administrative control (limits) for urban population growth and the system of internal passport registration* (in force since the early 1930s). The purpose of limiting the growth of large cities is to avoid squatter settlements, unemployment, an extra burden on housing, etc., which might follow a huge, unlimited inflow of rural migrants (one more argument was the fear of a lack of manpower in the agricultural sector). All this is controlled by the passport registration system. Actually a wide range of methods of evading these rules has been invented (e.g. the 'limitchik' system, i.e. the specially permitted recruitment of labour from other areas for some important work with a guarantee of getting a

free apartment in the 'limited' city; marriages, including fictitious ones; downright corruption, etc.). The passport registration system is criticized in the present-day Soviet mass media as an antidemocratic obstacle to the free choice of place of residence by all the citizens. But its abolition depends on changing many other conditions.

Such a universal condition as the *state ownership of land* is very advantageous, since a collective managing body lacks a personal interest in land distribution and the most optimal form of land-use can be found. But while such a situation may prevent large-scale speculation, it cannot escape the problem of the misuse of land. Free land was one reason why scattered industrial areas and workers' settlements connected with them appeared around Soviet cities in the 1920s-1940s. The inhabitants of such settlements, which are now mainly included in city boundaries, still live in much worse conditions than the rest of the population who enjoy communal services run by the local city council, rather than by a ministry or a department whose office is often situated in Moscow or another city.

As to the *hyperurbanization* of MRs, this is a product of the above-mentioned conditions, itself developing into a major social problem. Concentration of decision-making, employment opportunities and better supply makes the capital city, and indirectly its neighbourhood, the most attractive place of residence for the most active part of the population, especially the young people from small towns and the countryside who prefer to move to an MR. In specific demographic conditions this may lead to some side-effects (e.g. an imbalance in the sex and age ratio and the stagnation of certain urban areas). The concentration of population in an MR increases ecological pressure, especially environmental pollution. Deprivation in a large city stimulates the loss of public morality and aggravates social pathologies.

Thus, while not denying the positive aspects of the development of Soviet MRs (which are widely discussed in other papers), one cannot neglect their negative results as well. It is precisely from these negative aspects that a number of social problems (housing, socio-ecological, educational, sociopathological etc.) arise, generally manifested to a

larger extent in MRs than in other cities and towns, though hierarchically lower centres duplicate the capital city and reproduce its social problems on a smaller scale.

Universal political and socio-economic conditions of development mean similar social problems in the majority of MRs of the Union republics. As a result of the forthcoming overall reform of the political system of the U.S.S.R, and the restructuring of the economic mechanism conditions may emerge for solving a number of social problems.

But in the foreseeable future the problems will not disappear, especially as local conditions – geographical, historical, demographic – remain. The local conditions predetermine the spatial characteristics of the social problems of an MR.

As an example of the social problems of an MR of the U.S.S.R, the Tbilisi metropolitan region (TMR) of the republic of Georgia is discussed.

TMR against the background of Georgia

Over the last 15 centuries Tbilisi has performed metropolitan functions: it was the capital of the united Georgian kingdom and several East-Georgian kingdoms (fifth-nineteenth centuries), the centre of an emirate during the Arab conquest (eighth-twelfth centuries), the centre of a gubernia, residence of the viceroy of the Caucasus under the Russian Empire (1801-1917), the capital of a republic (since 1918), and the capital of the Transcaucasian Federation of Soviet republics (1922-1936). Thus, metropolitan functions are not new to Tbilisi. A convenient geographical situation in the centre of Transcaucasia and good soil and climatic resources (which were important in medieval times, when the urban population was supplied with food from the vicinity), economic welfare, based on local industries and international trade, the role of the actual centre of the Georgian Orthodox Church promoted – even while Georgia was split into feudal kingdoms and principalities – the idea that no other city in the country may claim first place in the urban hierarchy of Georgia.

Already in the period of capitalist development (from the 1860s) Tbilisi (Tiflis) became an important centre of the Russian Empire, for some time fourth in size after St. Petersburg, Moscow and Odessa. Since the 1920s-1930s a substantive part of industry and an overwhelming part of the administrative as well as cultural functions of urban Georgia became concentrated in Tbilisi. The highest rate of population growth (4.6% annually) occurred in the period 1926-1939 (with an increase from 291,000 to 519,000). Later the growth rate decreased to 2% per year (709,000 in 1959, 1,264,000 in 1989). But the share of the capital city in the total population of the republic has gradually increased: 11% in 1926, 17% in 1959 and 23% in 1989. Its share in the industrial output of the republic is 28% (1984).

In 1944 the construction of a steel plant was started within 25 km of Tbilisi, downstream on the river Mtkvari (Kura) on the site of a medieval town, Rustavi, destroyed in the thirteenth century. Later Rustavi became a large centre with diversified heavy industries, the fastest growing city in Georgia (it is now third in the urban hierarchy with 159,000 inhabitants). But the city lacks many cultural, educational and administrative functions. Actually it is a mere industrial extension of Tbilisi: only 10 km of unbuilt space is left between the two cities, where any kind of construction is now prohibited in order to prevent the merging of the cities which, it is supposed, will worsen the already bad ecological situation in the area.

The administrative centres of Mtskheta and Gardabani districts – small towns with 9000 and 16,000 inhabitants – have partially merged with Tbilisi and Rustavi, respectively.

The above-mentioned cities and districts form the TMR² with a total area of 2800 km², i.e. 3.8% of the territory of the Georgian SSR.

In 1989 30% of the total and 48% of the urban population of Georgia were concentrated in the TMR, compared to 13 and 50%, respectively, in 1926 (a general population census was carried out in that year; in those days the capital, being much smaller, than now, accounted for half of the urban population in a predominantly rural country).

Ninety-one per cent of the inhabitants of the TMR are urban dwellers, 9% rural. The density of the population reaches 556 persons

per square kilometre, being 8 times more than the average for the republic. It must be noted that in the 'outer ring' of the Tbilisi agglomeration (zones of moderate and weak gravitation), which is not considered in this case to belong to the TMR, the population density falls to 60 per square kilometre.

For the people of the republic, Tbilisi is by far the most attractive city. A sociological survey conducted by the author in late 1987 showed that 70% out of more than 4000 respondents, interviewed all over the republic, considered the capital to have the highest standard of welfare while the second city on the same scale (Kutaisi) was selected by merely 25%. It is important to note that only 55% of Tbilisi dwellers think of their city as having one of the highest standards of welfare, compared to 85% among non-Tbilisi dwellers: the farther away the capital, the rosier the life in it seems!

Actually Tbilisi holds first place in the material welfare of the population among the cities and districts of Georgia (Gachechiladze, 1988). It accounts for a disproportionately high level of welfare: while 23% of the population live there, 27% of private motor vehicles, 27% of monetary income, 30% of retail trade turnover, 33% of the provision of everyday services, 33% of deposits in saving accounts, 46% of home telephones and 49% of all the physicians of the republic are concentrated in the city. The comparable indicators for other parts of the TMR also surpass the average for the republic. Thus the attractiveness of the capital and the TMR is at least understandable.

Social Problems of the TMR

The hypothesis that an MR itself aggravates the social problems of the territory which it dominates is worthy of note.

The first and most cogent argument for this hypothesis is the hyperurbanization of the MRs of the smaller Soviet republics (e.g. Latvia, Estonia, Armenia, Azerbaijan) where from one-third to two-fifths of the population are already concentrated in the respective capitals. In 1979-1989 the population of the capital cities of 10 out of 15 Soviet republics grew much faster than the total population (except the

Central Asian republics and Azerbaijan with very high birth-rates among the rural population).

The doubling over a period of 60 years of the capital's share of the total population of Georgia is an ongoing process: concentration continues and is even planned- by the end of the twentieth century 1.5 million people out of *ca* 6 million are expected to live in the capital (more in the TMR). Industrial development, being officially limited within the boundaries of the capital, is still permitted in other parts of the TMR. The planning of the development of the economy of Tbilisi is carried out in such a way that local manpower will never be sufficient to fulfil the plan (*Tbilisi*, 27.2.89). Thus workers are recruited from the countryside and free apartments are promised in return. This is one reason why half the city's growth is due to in-migration. Although there are strict limitation rules to avoid migration and the passport registration system exists, a number of methods of evading the law have been invented: in 1987 46% of newcomers who registered in the capital named marriage with a local dweller as a reason. As limitations get stricter such marriages have a tendency to grow. A large number of people simply live and work in the capital without registration, and are socially deprived to some extent (*Tbilisi*, 5.7.88).

To identify the concrete social problems and their regional differences the author conducted a poll of a representative sample population of the regions of Georgia. In the TMR alone 1853 respondents were polled, 85% of them in urban areas, the rest in rural. Data of a typical countryside area outside the TMR (Tsitelitskaro district), collected during the same polling, are paralleled in Table 1 (453 respondents interviewed).

The social problems of communities may be grouped as follows:

(1) *Problems of improvement of the material quality of life* (consumer goods supply; municipal, transport, communication, everyday services; housing; employment opportunities).

(2) *Problems of improvement of the physical quality of life* (medical care; social maintenance; ecological conditions; possibilities of recreation and leisure; level of social pathologies – crime, drug and alcohol abuse).

(3) *Problems of improvement of the mental and spiritual quality of life* (school and preschool education; upbringing of the younger generation; care of historical and cultural heritage; ethic and neighbourhood relations).

In the first group of social problems the most noticeable difference between the answers of the urban population of the TMR and the rural population (including that of the TMR) can be seen in housing conditions. In the group of physical quality of life, environmental pollution, crime and other kinds of social pathology and medical care appear to be more metropolitan problems (it must be added that the medical service is much better in the TMR, especially in Tbilisi, than in rural areas and other cities of the republic, but respondents from the cities of the TMR have higher demands respecting its quality).

There are some similar problems all over the republic, irrespective of the MR or rural areas, that cause dissatisfaction everywhere. These are retail trade deficiency and poor quality of consumer goods, everyday services, road and street conditions, sanitary services. These are connected with the overall weakness of the economy and local mismanagement.

Table 1.

Rank of importance of social problems for inhabitants of rural and urban areas of the TMR and of a rural district outside the TMR, and percentages of answers* naming those problems

Social problems	Urban population of the TMR		Rural population of the TMR		Rural population outside the TMR	
	Rank	%	Rank	%	Rank	%
Retail trade (supply and quality of goods)	1	65	1	65	4	62
Sanitary conditions (disposal of refuse, combating rodents, insects)	2	62	5	56	3	68

Conditions of roads and streets	3	59	3	63	1	79
Housing conditions	4	51	11	35	11	28
Medical care	5	50	9	36	8	41
Municipal services (water, gas, electricity, heating etc.)	6	48	2	64	2	70
Everyday services	7	43	7	41	7	42
Environmental pollution	8	42	13	31	15	20
Communication services (telephone, postage, telegraph)	9	41	4	59	6	52
Public catering	10	40	8	37	9	38
Public transport	11	39	17	22	12	26
Amenities for recreation and leisure	12	37	6	51	5	56
Drug abuse	13	36	21	20	21	12
Townscape organization	14	31	10	35	10	35
Crimes against property	15	29	20	20	22	11
Hard drinking and alcoholism	16	28	12	35	18	16
School education	17	27	14	31	14	20
Crimes of violence and delinquency	18	25	19	22	23	8
Organization and social upbringing of adolescents	19	24	15	27	17	15
Social maintenance	20	22	22	19	19	13
Employment opportunities	21	19	23	18	13	23
Preschool education	22	16	16	22	20	12
Preservation of historical and cultural monuments	23	15	18	21	16	18
Ethnic relations	24	13	25	6	25	3
Neighbourhood relations	25	9	24	18	24	9

* Respondents had an opportunity to choose five-seven problems that were supposed to be the most important for their place of residence, from a list of 25 problems, the most frequently named in previous survey polls.

In actual conditions *housing* is the most sensitive social problem for large cities of the U.S.S.R., especially for fast growing MRs.

Although 47% of the urban population of Georgia live in Tbilisi and Rustavi, the cities possess 41% of the total urban floor-space. The average city dweller in the TMR lives in poorer conditions than inhabitants of small and medium towns; dwelling-space in Tbilisi and Rustavi consists of one-four-room apartments (more than four rooms are rare) in municipal, departmental or cooperative ownership (some houses in the suburbs of Tbilisi are in private ownership) with limited size, while in small and medium-size towns and villages most houses are private and limitations on their size (which were in force until recently) were never observed strictly. The average provision of dwelling-space in Tbilisi is 14.1m² per capita (living-space = 10.7 m²) which is slightly less than the all-Union urban level.

To be registered on the waiting-list for a new or larger flat there must be less than 5 m² of living space for each member of the family, and even in this case it might take up to 20 years of being on the waiting-list before a free apartment is allocated (in other MRs the situation is approximately the same).

At the beginning of 1988, 151,000 families in Georgia were registered for improvement of their housing conditions, 50.8% of whom were in Tbilisi and 8.7% in Rustavi. In the capital alone every fifth family was on the waiting-list (*Tbilisi*, 3.10.1988) (note that more than half of the respondents from urban areas in the above-mentioned survey considered housing conditions to be of great importance, while only 28% thought so in a typical rural area; rural dwellers do not wait for a free flat, their problem lies in getting land allocated for housing construction).

Housing – a typical metropolitan social problem – is aggravated by the unevenness of floor-space distribution: larger families wait for a flat, while retired persons hold considerable floor-space; theoretically the latter might prefer to move to the countryside farther away from the noisy and polluted cities, but they have to stay because of the uncertainty of getting a flat in another place, because of their low pensions and the

chronic deficiency of practically all types of goods and services outside the capital. It is true that the rents are rather low, but their increase in present circumstances will lead to another social injustice. A recent state decision encouraging people to buy apartments from the city soviets and departments will probably facilitate the solution of some aspect of the problem.

A problem of city aesthetics also arises. In spite of the mass construction of new house since the mid-1950s, the ‘rightbank center’ of the capital of Georgia, built-up predominantly in the nineteenth and early twentieth centuries, and the recently reconstructed part of the medieval town, still remain the most attractive. New high-rise houses deprive Tbilisi of originality (Rustavi never had it), the quality of construction being low because of unrealistic financing.

Sometimes one hears romantic tales of ‘when people lived in harsher conditions but more openly’; observers usually mention three-five-storey city houses with common balconies and inner yards – typical of the Tbilisi house of the nineteenth and first half of the twentieth centuries. But a survey conducted in March 1989 (1083 respondents in Tbilisi and Rustavi) has shown that 51% preferred to live – if they had a free choice – in an individual one – or two-storey house with a small yard (or even without one). Only 26% preferred flats in multi-storey houses and a mere 5% in old-fashioned city-houses ‘with common balconies’. Anyway, the above-mentioned romanticism has a real sociological explanation: people living in isolated flats in new apartment houses, having no opportunity to choose their neighbours, lead a more secluded way of life and are more alienated.

According to a sociological survey conducted by the author in April 1988 (660 respondents in seven cities and districts of Georgia) *ecological problems* trouble people more in the TMR than in other areas. Fifty-six per cent of the respondents think that a majority of the republic's population is ecologically careless, blaming this on the low level of ecological education (Gachechiladze, 1989). This is a social problem, especially when rendered more serious by weak environmental control. Although in Georgia there exists a State Committee of Environment and

Forestry – one of the first in the U.S.S.R.-its role in the centralized management system cannot be very significant, e.g. fines for pollution are paid by factories owned by the state itself.

A drastic increase in air pollution and noise was noticed by the respondents in Tbilisi, where more than one-third of the motor vehicle parks of the republic are concentrated and geographical conditions in some areas (lying in a valley) do not allow good atmospheric circulation; high rates of automobilization have been observable since the beginning of the 1970s: the number of private cars in Georgia has grown more than 7 times over the period 1970-1985; with 95 cars per 1000 persons it holds fourth place among the Soviet republics, being next to the Baltic republics. The Rustavi works are still the source of serious air pollution: 95% of respondents in the above-mentioned poll complained of air quality (the highest index among the cities of Georgia). The TMR remains one of the major polluted areas: mostly uncleaned sewage is emptied into the river Mtkvari refuse dumps occupy large territories. Albeit ecological problems cannot be attributed to MRs only (there are cities in the U.S.S.R. in which the situation is much worse), in the actual circumstances where an MR is the most urbanized and industrialized area it is understandable that the problem is acquiring metropolitan significance.

Problems of *social pathology* are also more peculiar to the TMR, even if among the regions of the republic its crime rates are not the highest (Gabiani & Gachechiladze, 1982). It must be noted that materials recently declassified show that, in spite of the opinion that the southern republics are more prone to crime, the crime rate in Georgia is not high compared with the all-Union data: the ratio of convictions in Georgia in 1987 was 2.4 times lower than that of the U.S.S.R. as a whole (*Zarya Vostoka*, 18.2.1989). Drug abuse, albeit existing, bears no comparison with some Western and even Soviet cities (in 1987 Georgia occupied ninth place among the 15 Soviet republics in the number of drug abusers per 100.000 persons (*Sotsiologicheskie issledovania*, 1989). Alcoholism has more ethnic-geographical aspects: unlike some other nations the Georgians are more wine than vodka drinkers and alcoholism is rare

among them; nevertheless hard drinking is more peculiar to the MR than to rural areas. But occasional large-scale feasts in villages where large amounts of wine are drunk sometimes have dramatic consequences.

It may be supposed that in MRs such forms of social pathology as prostitution and organized crime (mafia) are concentrated: the larger the city is, the more attractive it may be to criminal elements. There are no direct data to confirm this. The best indicator may be local public opinion: 36% of respondents in urban areas of the TMR consider the spread of drug abuse to be a major problem (in rural areas 3 times fewer), 25-29% the rate of crime (in rural areas 8-11%).

Among the types of crime in the cities of the TMR, crimes against public order (delinquency etc.) lead, followed by economic crimes and crimes against personal property. This is understandable as the higher the concentration of economic activity and welfare, the higher the stimuli for particular crimes. But direct correlation cannot always be traced: although the largest number of crimes occur in the TMR, the highest ratio is in the seaside regions of Western Georgia (Gabiani & Gachechiladze, 1982).

Besides the above-mentioned social problems there are some others which perhaps are not central for the inhabitants of MRs but are somehow connected with hyperurbanization (overcrowding). For example, public opinion does not put the problem of *school education* in first place among important problems, yet 27-31% of respondents in the TMR made reference to it (compared to 20% outside the TMR). The lack of school buildings must be mentioned first of all: in Tbilisi 31% and in Rustavi as many as 42% of school children have to study in the afternoon session, while in Georgia as a whole the index is 12%. In rural areas there are usually enough classrooms, but other problems arise: quite a few school buildings are in bad repair, school-teachers are lacking in some disciplines. The opposite situation exists in the TMR: here there exists the problem of an excess of school- teachers.

The last circumstance is linked with the *social-geographical peculiarities of higher education*: unlike some Western countries, where small towns specialize in higher education, the largest cities in the

U.S.S.R. draw an absolute majority of students. Eleven out of 19 higher-educational institutions in Georgia are situated in the TMR (10 in Tbilisi alone) with more than 70% of all students, the majority of whom are locals. For example, in the most prestigious institution – Tbilisi State University – 58% of the students are from the TMR (50% from Tbilisi itself). In other institutions, except the agricultural ones, the share is close to the above figures. This causes a social problem of employment opportunities for the graduates. For instance, natives of the TMR – female graduates of teachers training faculties and colleges – try to avoid getting appointed to other towns and villages, explaining this simply by economic factors – the impossibility of living on the low wages of the career beginner without family aid.

As the MRs remain the seat of relative welfare, the attraction of additional population indirectly aggravates territorial disparities within the country. One of the most radical ways of altering the situation might have been the more even social and economic development of the territory, giving real incentives for people to live in other than capital and regional centres. This is naturally connected with a large state investment which is hardly always feasible. The other way out may have been real decentralization of decision-making (including administrative reforms within republics). Until recently this was hindered by a strongly centralized management. But the latest developments, the effects of restructuring and the widening real rights of the Union republics gives grounds to hope for a more even distribution of social justice over the entire territory.

Notes:

1. For example, it is a well-known fact that in the actual conditions prevailing in the U.S.S.R. food supply (especially the subsidized) is spatially uneven because of inefficient agriculture and the deficiency of food resources. According to data from the magazine 'EKO' (1989), the ratio of the size of subsidy for meat and milk products per rural dweller, for an average city dweller of the U.S.S.R., and for an average Muscovite, is 1:4:8. Inhabitants of the capitals of Union republics also

get an increased share of subsidized food (not to compare with Moscow's share, naturally). People try independently to overcome the injustice in the territorial supplies of these products, commuting in overloaded trains to the more fortunate cities.

2. A discussion of the delimitation of the boundaries of an MR was not the aim of the present paper. Following authors of a monograph on the Moscow metropolitan region [Petrov, 1988], who consider that "the zone of enhanced gravitation around Moscow . . . is the Moscow metropolitan region" (p.70), we also regard the TMR as comprising the zone of enhanced gravitation around the capital of the republic.

References:

EKO (1989) No. 3, p. 6 [in Russian].

Gabiani, A. and Gachechiladze, R. (1982) *Some Problems of the Geography of Crime (a case study of the Georgian SSR)*. Tbilisi University Press, Tbilisi. [in Russian].

Gachechiladze, R. (1988) Analysis of regional differences in maternal welfare of the population: the Georgian SSR, *Soviet Geography*, No. 4, pp. 413-419.

Gachechiladze, R. (1989) On ecological culture of the population), *Sakartvelos Komunisti*, No. 2, pp. 72-76 [in Georgian].

Moscow News (1989) No. 17.

Petrov N. (Ed.). *Spatio-temporal analysis of the settlement system of the Moscow metropolitan region*.

Preprint, Institute of Geography of the Academy of Sciences of the U.S.S.R., Moscow 1988 [in Russian].

Sociologicheskie issledovania (1989) No. 2, p. 141 [in Russian].

Tbilisi, 5.7.1988 [newspaper, in Georgian].

Tbilisi, 3.10.1988 [newspaper, in Georgian].

Tbilisi, 27.2.1989 [newspaper, in Georgia].

Zarya Vostoka, 18.2.1989 [newspaper, in Russian].

АРЕАЛ ОБСЛУЖИВАНИЯ ТБИЛИССКОГО УНИВЕРСИТЕТА: ОПЫТ ИЗУЧЕНИЯ ГЕОГРАФИИ ОБРАЗОВАНИЯ¹

Все учебные заведения имеют определенный ареал обслуживания, который не всегда совпадает с очерченными заранее границами. Для рационального размещения школ и ВУЗов необходимо точно определить границы этого ареала.

На размер ареала обслуживания учебного заведения влияют многие факторы, которые можно сгруппировать в объективные и субъективные. К объективным факторам следует причислить: а) размер учебного заведения (чем размер больше, тем шире ареал); б) близость и физическая доступность (эти факторы часто определяют ареал обслуживания начальных и средних школ, а также школ-интернатов); в) влиятельность или авторитетность (этот фактор часто проявляет себя при выборе ВУЗа абитуриентом); г) языковой фактор (имеет весьма большое значение в такой многонациональной стране, как СССР); д) универсальность и узкая специализация (узкоспециализированный ВУЗ может не иметь близких „конкурентов, однако его ареал обслуживания будет „шире“, но не „глубже“, чем у универсального, т. е. привлекаться будут сравнительно малые контингенты с большой территории; универсальный же ВУЗ будет иметь более компактный ареал, причем „конкуренция“ между такими ВУЗами более ощутима).

Субъективные факторы дифференцировать труднее. В этом смысле „авторитетность ВУЗа“ действует как субъективный фактор, поскольку она зачастую создана традицией и „вес ВУЗа“ не всегда адекватен реальной ситуации: состав преподавателей, качество обучения довольно быстро меняются, но в глазах широкой общественности ВУЗ сохраняет более или менее устоявшееся положение. Однако, именно поскольку оценка эта доста-

¹ Труды Тбилисского государственного университета N 198. 1979.

точно стабильна, „авторитетность ВУЗа“ можно считать объективным фактором. Очевидно, существуют и другие факторы, которые мы объединили под общим названием „субъективных факторов“; сюда входят и такие, как желание (или „возможности“) родителей, научные стремления и увлечения будущего студента, размер конкурса при поступлении и т. п. Классификация предпочтений абитуриента не входила в задачу данной статьи, тем более что, как мы убедимся ниже, объективные факторы, которые легче распознать, играют достаточно значительную роль при формировании ареала обслуживания ВУЗа (где *a priori* роль субъективных факторов должна быть более важной). Субъективные факторы обычно действуют латентно и их реальное влияние можно определить лишь приблизительно.

Для изучения одного из аспектов географии образования был выбран Тбилисский государственный университет (ТГУ), старейший ВУЗ Грузии (основан в 1918 году), единственный университет в республике (при двух политехнических, двух сельскохозяйственных, нескольких педагогических и других институтах). Следует отметить также, что Тбилисский университет размещен в столичном городе с населением свыше одного миллиона. Обучение в нем всегда велось и ведется в основном на грузинском языке. Выбор ТГУ для примера предопределен и тем, что относительно него имеются статистические данные по некоторым параметрам.

Ареал обслуживания ВУЗа можно понимать двояко:

1. Территория, с которой приходят будущие студенты;
2. Территория, на которой трудятся выпускники ВУЗа.

Хотя второй аспект ареала обслуживания и представляет значительный интерес, однако без специального обследования его можно определить лишь эмпирически: распределение выпускников дает эфемерную, ненадежную информацию – через несколько лет заведомо искаженную, ввиду большой мобильности людей с высшим образованием. Остается определить ареал обслуживания по географическому размещению будущих студентов, точнее – абитуриентов.

Так как в СССР существует всеобщее обязательное среднее образование, теоретически все регионы в равном положении – выпускники средних школ вольны поступать в любой ВУЗ страны. Но все же каждый ВУЗ имеет более или менее очерченный регион, откуда он собирает студентов. В данной статье мы использовали данные о поступающих в ТГУ, обрабатываемые ежегодно, начиная с 1974 года, в Институте прикладной математики ТГУ.

Для определения „географического происхождения“ абитуриента был взят административный район (или город), где им была окончена средняя школа, поскольку в подавляющем большинстве случаев место рождения абитуриента и место (район или город) окончания им средней школы совпадали.

Безусловно, наилучших результатов можно было бы достигнуть, имея данные многолетних наблюдений. В данном случае нам приходилось оперировать показателями лишь четырех лет (1974-1977 гг.) Однако как показало выборочное рассмотрение необработанных данных за предыдущие годы, соотношения между районами меняются незначительно, а за последние четыре года они имели достаточную стабильность (см. таблицу): самое высокое среднее квадратическое отклонение (S) имели города Тбилиси, Кутаиси, Рустави (от 0,50 до 1,211 и районы Цители-Цкаро, Сагареджо, Кварели, Самтредиа (от 0,59 до 0,75), но даже в этих случаях удельный вес районов (городов) колебался незначительно. Например, из Сагареджойского района ($S=0,67$) в 1974 году поступило 133 заявления (13,6% от всех заявлений), в 1975 г. – 144 (1,38%), в 1976 г. – 151 (1,27%), в 1977 г. – 173 (1,38%)•

В целом по ТГУ количество поданных заявлений на все виды обучения ежегодно возрастало (9842 в 1974, 10821 в 1975, 11862 в 1976, 12627 в 1977 году), Как и следовало ожидать, значительную часть абитуриентов составляют тбилисцы (в среднем за четыре года – 38,9%). За ними следуют руставцы – 5,1%. Тбилисская агломерация (включая в данном случае Тбилиси, Рустави, Гардабани и Мцхета) дает почти половину (47,24%) абитуриентов ТГУ. В таблице приведены показатели 21 административного района и города, откуда ежегодно поступает более 1% заявлений

абитуриентов. ТГУ в основном притягивает абитуриентов из Восточной Грузии (15 из приведенных в таблице районов и городов находятся в Восточной Грузии, 6 – в Западной). Эта диспропорция становится еще более заметной, если количество абитуриентов соотносить с населением районов (городов).

Таблица

Распределение абитуриентов ТГУ по некоторым административным районам и городам Грузии (1974-1977 гг.)²

Районы (города)	Среднее арифметическое (1974-77 гг.)		Среднее квадратическое отклонение за четыре года (S)
	Количество абитуриентов	%	
Тбилиси (2)	4397	38,95	1,21
Рустави (2)	580	5,14	0,58
Гурджаани	325	2,88	0,06
Сигнахи	262	2,32	0,16
Зugdidi	241	2,14	0,10
Кутаиси (2)	229	2,02	0,60
Зестафони	221	1,96	0,10
Чиатура	196	1,74	0,06
Махарадзе	194	1,72	0,06
Гори	190	1,68	0,12
Мцхета	184	1,63	0,07
Хашури	175	1,55	0,07
Гардабани	172	1,52	0,12
Каспи	156	1,38	0,10
Цители-Цқаро	155	1,37	0,75
Сагареджо	151	1,34	0,67
Кварели	146	1,29	0,62

⁽²⁾ Города. Во всех остальных случаях – административные районы (или зоны, подчиненные горсоветам), включающие города на соответствующих территориях.

Самтредиа	145	1,28	0,59
Душети	131	1,16	0,51
Телави	126	1,11	0,38
Лагодехи	121	1,07	0,29
Всего 21 район и город	8496	75,27	–
Всего по республике	11288	100,00	

Для расчета „коэффициента участия“ следует воспользоваться данными о тех возрастных группах, которые обычно сдают приемные экзамены в ВУЗы. Данные Института прикладной математики ТГУ показывают, что наиболее интенсивный поток абитуриентов дают возрастные группы 17-19 лет (окончившие школу в том же году составляют 38% всех сдающих экзамены, окончившие за год до этого – 24%, за два года до этого – 13%). Таким образом, вместо того, чтобы соотносить количество абитуриентов со всем населением, мы выбрали данные хронологически ближайшей переписи населения 1970 года о возрастных группах 10-19 и 20-29 лет. В 1974-77 гг. Эти возрастные группы должны были быть в возрасте от 14-17 до 33-36 лет (в СССР крайним допустимым возрастом поступления на дневную форму обучения является 35 лет): условно это возрастные когорты в возрасте 16-35 лет. Разумеется, не все входящие в данные возрастные группы участвуют в экзаменах, но этот показатель «экзаменоспособного населения» более удобен, чем показатель всего населения административной единицы (следует учесть и то, что данные переписи о возрастных когортах даются по группам в 10 лет). В целом по Грузии люди в возрасте 10-29 лет в 1970 году составляли 31,2% населения.

Данные „коэффициента участия“ были картированы (см. рис. 1), в результате чего выявлена отчетливая картина ареала обслуживания ТТУ. Районы и города, имеющие высокий „коэффициент участия“ (свыше 1%) расположены в Восточной Грузии (Сигнахи – 1,80%, Тианети, Цители-Цкаро, Тбилиси – по 1,52%. Гурджаани – 1,50% и т. д.). В Западной Грузии же имелось лишь четыре района

(Лентехи – 1,1%. Зестафони – 1,02%, Абаша-1,03, Орджоникидзе - 1,02%), где коэффициент был высок. По ряду районов Западной Грузии, в особенности в Гурии, Раче, Сванети, Верхней Имерети, коэффициент выше среднего. Эти районы, вместе с Кахети и Тбилисской агломерацией, составляют основной ареал обслуживания Тбилисского университета.

Анализ карт показывает действие некоторых объективных факторов: в некоторых случаях это действие как бы отрицательного плана. В первую очередь видно влияние языкового фактора: районы с преобладающим азербайджанским (Марнеули, Дманиси, частично Болниси), армянским (Ахалкалаки, Богдановка), греческим (Цалка), осетинским (Джава, частично Знаури), абхазским (Гудаута, частично Сухуми) населением имеют очень низкий „коэффициент участия“. Некоторые из этих районов в гораздо большей степени представлены в Тбилисском государственном педагогическом институте им. Пушкина, где есть русское, армянское, азербайджанское отделения, или же в ВУЗах соседних союзных республик или автономных образований.

Рис. 1. КОЭФФИЦИЕНТ УЧАСТИЯ В ПРИЁМНЫХ ЭКЗАМЕНАХ ТБИЛИССКОГО УНИВЕРСИТЕТА (Количество абитуриентов на каждые 10000 „экзаменоспособного“ населения-за 1974-77гг.)

Некоторые нестоличные пединституты влияют на формирование контингента абитуриентов в пределах своих и близлежащих районов. Они являются „локальными конкурентами“. Например, восточнее Тбилиси, единственный ВУЗ расположен в г. Телави, и поэтому из районов Кахети, особенно интенсивно участвующих в приемных экзаменах ТГУ, единственным районом с коэффициентом ниже среднего оказался Телавский район. Аналогична роль Горийского педагогического института, привлекающего контингенты из Горийского и Карельского районов. Кутаисские ВУЗы явно „отвлекают“ абитуриентов из районов Квемо Имерети, а сухумские – из районов Абхазской АССР. Кроме того, для Западной Грузии ВУЗы Европейской территории СССР также расположены ближе и иногда имеют большую привлекательность, чем ТГУ, так же как ВУЗы г. Орджоникидзе в Северной Осетии для районов Южной Осетии. Рис. 2 показывает размещение ВУЗов Грузии.

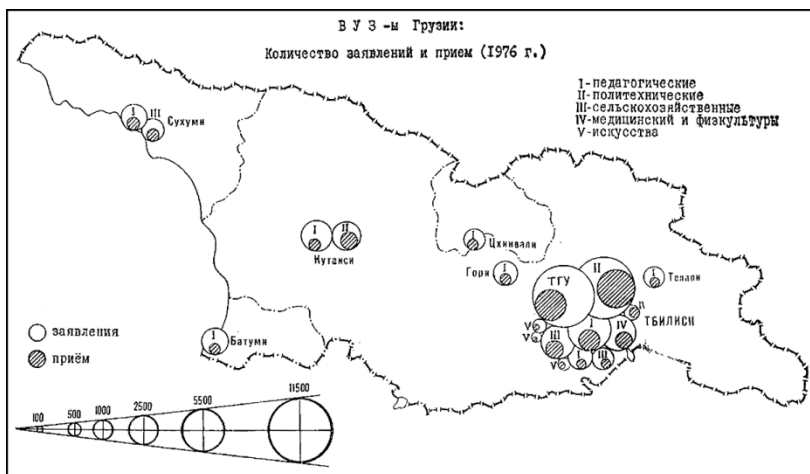

Рис. 2. ВУЗ-ы Грузии
Количество заявлений и прием (1976 г.)

В педагогических институтах конкурс часто выше, чем в ТГУ, например, в 1976 году самый высокий конкурс был в Кутаисском пединституте, где на 494 места претендовало 2936 абитуриентов (т. е. 5,9 человек на 1 место), в Батумском пединституте этот показатель равен 4,9, в Телавском – 4,7, Горийском – 4,4, Сухумском – 4,3 и т.д. В ТГУ же – 4,0. Тбилисские педагогические вузы также „конкурируют“ с ТГУ: в ИНЯЗ-е конкурс в том же году составлял 5,5, в пединституте им. Пушкина – 5,3, причем этот последний привлекает абитуриентов также с большой территории республики.

Безусловно, более высока подготовка специалистов в больших авторитетных ВУЗах. В этом смысле Тбилисский университет имеет еще не полностью освоенные возможности.

Подводя итог, можно сказать, что в десяти районах Грузии влияние ТГУ незначительно, в десяти других районах и трех больших городах (Кутаиси, Батуми, Сухуми) оно также низко. Ареал интенсивного обслуживания Тбилисского университета сейчас охватывает примерно две трети территории и почти три пятых населения Грузии, что в некоторой мере является свидетельством достаточной авторитетности ВУЗа. Следует учесть и то, что некоторая часть абитуриентов прибывает и из-за пределов республики.

Изучение ареалов обслуживания других ВУЗов Грузии может дать хороший материал для сравнений и выводов. До сих пор имеются лишь данные по Тбилисскому пединституту за два года, анализ которых показывает значительно более равномерное распределение ареала обслуживания по республике, поскольку это единственный ВУЗ медицинского профиля в Грузии. Однако «белые пятна» ТГУ и пединститута почти полностью совпадают.

Изучение географии образования может предоставить хорошую информационную базу для планирования подготовки молодых кадров.

The service area of the Tbilisi State University: an essay in the geography of education

Summary

The data of the 1974-1977 entrance examinations to the Tbilisi State University were analyzed.

The University attracts graduates from high school from two-thirds of the territory of the Georgian SSR, the major contributors being the Tbilisi conurbation (up to 47 per cent) and East Georgia.

Fig. 1 shows the distribution of the "coefficient of participation" (the ratio of school-leavers applying to the University from the 16-35-year-old population), the average for the Republic being 0,70%, and the maximum reaching 1.80%.

Fig. 2 shows the location of higher education institutions (mostly teachers-training colleges), which are diverting some contingents of potential students from the Tbilisi State University. These institutions, especially in Kutaisi, Batumi, and Sokhumi are more attractive for the high school graduates of adjoining areas.

The linguistic factor is also important: teaching at the Tbilisi State University is carried out predominantly in Georgian (University has relatively small Russian sectors teaching physics, economy, and philology). The graduates from non-Georgian high schools tend to apply to the other higher education institutions of Georgia, especially to the teachers-training (pedagogical) institutes in Tbilisi (which has Russian, Armenian, and Azeri linguistic sectors), Sokhumi (Russian and Abkhazian linguistic sectors) and Tskhinvali (Russian and Ossetian sectors), or travel to the other republics (Russia, Armenia, Azerbaijan) to obtain their degrees.

Когда мы построим светлое рыночное будущее (политический прогноз)¹

Для того, чтобы прогнозировать будущее, необходимо знать прошлое. Поэтому небольшой экскурс в недавнюю историю.

Маркс и Энгельс умершие за одно поколение до русской (Великой Октябрьской Социалистической) революции, наверно, и в мыслях не могли допустить, что отдельные и не самые перво-сортные зерна их идеи возрастут на ниве восточноевропейско-азиатской империи. в одном из „слабых звеньев империализма“, в отсталой стране.

Но стоп! Была ли Российская империя отсталой страной? По всей видимости в экономическом плане – нет! По уровню промышленного развития она стояла на пятом месте в мире, царский рубль был твердой валютой, сельское хозяйство России кормило значительную часть Европы, да и народ, как говорят, на дефицит не жаловался. До первой мировой войны темпы экономического роста были таковы, что Россия могла стать по крайней мере второй мировой державой. Все это происходило, естественно, в условиях рыночных отношений, то есть – капитализма. Так что, в экономическом плане в начале века Россия отнюдь не была отсталой страной, а скорее бурно развивающейся: под стать нынешним т.н. «азиатским тиграм» Сингапуру, Тайваню, Таиланду, Индонезии и др. Но в социально-политическом плане дореволюционная Россия явно отставала от Западной Европы и Северной Америки. Демократия пустила еще недостаточно глубокие корни в стране, где лишь два поколения тому назад процветало тысячелетнее рабство – крепостной строй, а некоторые окраины еще не вышли за рамки азиатского способа производства. Слишком разительны были контрасты в уровне жизни разных слоев и классов. Кроме того, многие

¹ Газета “*Вечерний Тбилиси*”, (главред В. Анастасиади), 15 декабря, 1990.

завоеванные за последнюю пару веков территории, населенные инородцами, резко отличались от метрополии в культурном плане (национальной, религиозной). Совершенно отличные от Европы социальная среда, уровень экономического развития никогда бы не заставили классиков марксизма подумать, что именно Россия будет полигоном для испытания их моделей.

И именно в этой стране, которая после февральской революции 1917 года только-только начала делать мучительные, не всегда уверенные шажки по пути реального политического плюрализма, Ленин и его сподвижники решили построить коммунизм, т.е. используя современную фразеологию, отказаться от рынка. Спустя несколько лет, после кровавой гражданской войны, Ленин сам пришел к выводу, что, ведет страну не по тому пути и убедил свою команду ввести НЭП, т.е. опять-таки рыночные отношения, как писал вождь, – «всерьез и надолго». Хотя неведомо, так ли он думал. Класс предпринимателей к этому времени значительно поредел, но всё же Россия (в скором времени переименованная в СССР) снова стала хоть и со скрипом, набирать экономический обороты. Однако основные богатства всё же сохраняло государство, политический маятник был остановлен и прочно закреплён слева правящей и единственной партией. Такой примат политики и идеологии над экономикой (в нормальных странах всё наоборот) позволил Сталину легко вернуться к истокам ленинизма и с помощью коллективизации и других мер укрепить административную систему и ещё раз подрубить ствол плодоносящего дерева рыночных отношений.

Легко ли будет снова вернуться к рынку? Конечно нет! Причин тому несколько и вытекают они из социальной сущности общества.

Препятствие создает сформировавшийся во всех республиках советский истеблишмент (бюрократия, партократия и т. п.), не желающий, расставаться с привилегией не работать, но вскусенько есть (в условиях сохранения административной системы практически аналогично будет вести себя и «несоветский» истеблишмент из числа «демократов», «патриотов» и т. п.).

Препятствие создает и малочисленность вкупе с неопытностью класса предпринимателей. Нельзя же к ним причислить и «советских миллионеров» – разного рода жулье, разбогатевшее на приписках, взяточничестве, других видах преступности, караемой везде и всегда.

Препятствие и возможно, самое сильное, создадут «народные массы», в течение трёх поколений воспитываемые на слепой ненависти к капитализму и на баснях о «неизбежности победы коммунистического труда». Хотя в последнее мало кто верил, большинству нравилась «социальная защищённость», построенная на идеологическом песке, когда правительство делает вид, что платит, а народ делает вид, что работает.

Когда стала ясно, что перестройка – это в конце концов восстановление рыночных отношений, для подготовки народа к рынку (точнее – к капитализму) были предприняты разные меры, например, началось «развитие строя цивилизованных кооперативов». На самом деле это явилось лишь частичной легализацией частного предпринимательства. Кооператоры отнюдь не ангелы, они стали действовать, как им велит закон прибавочной стоимости, и, естественно вызвали ненависть вышеназванных «народных масс». Кооперация в наших условиях стала успешно паразитировать на всё ещё живучем плановом хозяйстве, которым хоть как-то, но кормились эти самые «народные массы». Кооператоров и спекулянтов стали отождествлять со спекулянтами. Кстати, хочу заметить, что общесоюзное слово «спекуляция» непереводаемо на западноевропейские языки – там это называется «торговлей».

Шараханье архитекторов перестройки из стороны в сторону (борьба с нетрудовыми доходами, развитие кооперации, тяжелейшее налогообложение доходов, поощрение частного предпринимательства, борьба со спекуляцией и т. п.) происходит не потому, что страной управляют идиоты или враги, а из-за вышеотмеченной социальной сущности советского общества.

В таких условиях становится еще более настоятельной необходимостью учитывать региональные социальные условия. Когда

Ленин, объявивший о праве наций на самоопределение, стал заново собирать поверившие было в эти слова части бывшей империи, а Сталин довершил ее воссоздание, большевики надеялись, что уравнительными идеями создадут некую супернацию – «советский народ». Это оказалось химерой, также, как не существовали византийская нация (или османская, австро-венгерская нации и т.п.). Пути перехода к рыночным отношениям у народов, населяющих страну Советов, будут разными в силу различий исторических, географических, культурных предпосылок. Ясно, что республикам в одиночку строить капитализм будет очень трудно, но строить совместно, в пределах разноликостной страны, – невозможно. Конечно, нужна будет взаимопомощь, взаимовыручка. Но она должна быть построена не на идеологическом, а на экономическом фундаменте. Чем шире рынок – чем лучше. Это ясно. Но реальность такова, что болезненный процесс приватизации обязательно станет камнем преткновения: вряд ли украинцам понравится, если их земли будут скупать грузины, вряд ли потерпят узбеки, чтобы их хлопкоочистительные фабрики прибрали к рукам, например, выходцы из Таджикистана или Армении. Поэтому станет необходимостью введение республиканского (не двойного) гражданства, собственных денежных единиц и т. д., а это путь к независимости. Можно прогнозировать, что республикам придётся переболеть разными формами тяжёлой детской болезни (например, национализмом, хотя это отнюдь не бранное слово), прежде чем часть из них придёт к идее общего «постсоветского дома». Если эту болезнь не лечить по-знахарски, то есть не вливать микстуру из черёмухи, да не подавать сапёрной лопаткой три раза в день, она пройдёт спокойно и независимые государства поймут необходимость и преимущества равноправного сотрудничества и большого рынка, а многие даже захотят вступить в ныне гипотетический военно-экономический союз. Но если, опять в угоду военно-промышленному комплексу, будет навязан политический союз (а на самом деле унитарное государство), то развитие возможно будет только в условиях административно-командной системы и однопартийной диктатуры.

Формулу такого развития мы уже проходили и смогли доказать всему миру, что результат равен нулю.

Что же касается вопроса, вынесенного в заголовок, я могу сослаться на опрос общественного мнения, проведенный Центром социологических исследований Академии наук Грузии в этом году. 56 процентов опрошенных считают, что реальное экономическое возрождение республике принесет рыночная экономика, естественно с частной собственностью. 23 процента все еще возлагают надежды на реанимацию социалистического планового хозяйства, а остальные находятся в растерянности. Боюсь, что и те 56 процентов, которые выступают за переход на рыночные рельсы, еще не осознали всех тягот, которые, увы, нас ждут на этом неизбежном пути.

Более уравновешенными были ответы на вопрос «какой страной вам представляется Грузия через 10 лет?». 15 процентов надеются, что Грузия все еще будет социалистической страной с централизованно планируемой экономикой, 10 процентов полагают, что она станет чисто капиталистической, а 49 процентов опрошенных считают, что в конце XX столетия Грузия будет на полпути перехода от социализма к капитализму.

Последнее мнение, наверное, наиболее реальный прогноз. Впрочем ответ на вопрос остаётся открытым, до тех пор, пока мы не убедимся, что стали реально двигаться в сторону рыночных отношений, а не топтаться на месте, где повышаются государственные цены.

МНОГОПАРТИЙНЫЕ ВЫБОРЫ В ГРУЗИИ¹

Более полугода назад в Грузии состоялись первые многопартийные выборы. Участвовали 11 партий и избирательных блоков, были приглашены иностранные наблюдатели – политологи, юристы, социологи – из десяти стран, аккредитованы советские и зарубежные журналисты, которые отметили демократичность проведения выборов и не выразили сомнения в их законности. Победу одержал блок «Круглый стол – Свободная Грузия» под руководством З. Гамсахурдиа. Единолично правившая с 1921 г. компартия оказалась на втором месте, причем по количеству полученных мандатов отстала от победителя более чем вдвое. В Верховный Совет республики прошли также немногочисленные представители ряда прочих партий и блоков.

За этой сухой информацией кроется борьба общественных сил, подоплеку которой выжно проанализировать хотя бы для того, чтобы как-то предвидеть возможное развитие политической ситуации.

Центр социологических исследований АН Грузии в течение 1990 г. по специально разработанной Д. А. Караулашвили программе вел мониторинг событий, связанных с избирательной кампанией (модель выборки предложена Б. И. Церцвадзе). Ниже подводятся его некоторые итоги.

Политическая борьба за принятие демократического закона о выборах

Избирательный Закон, принятый в ноябре 1989 г., сократил число депутатских мандатов в Верховном Совете Грузинской ССР с 450 до 300, гарантировал участие нескольких кандидатов в борьбе за них по мажоритарной системе, отказался от заведомо недемок-

¹ *Социологические исследования* [Москва] № 5, 1991.

ратичных «предвыборных собраний», с чьей помощью власти могли бы отфильтровывать неугодных. Однако в целом он мало отличался от предыдущего, по которому в республике избирали народных депутатов СССР.

Правом выдвижения воспользовались чуть ли не все трудовые коллективы предприятий, учреждений и организаций, независимо от численности работающих называвшие по одному кандидату. В результате списки для баллотировки заполнили директора разных рангов, которых набралось по 10-25 человек на депутатский мандат, причем до 80% – членов КПСС (они выдвигались и от Народного фронта Грузии, выступавшего в качестве основной оппозиционной силы, и от местных отделений Общества Руставели). Значительную активность проявили люди теневой экономики.

Наиболее радикальные оппозиционные организации – Хельсинский союз, Общество святого Ильи Праведного², Национально-демократическая партия, Партия национальной независимости и другие объявили бойкот выборам, посчитав их очередным фарсом, попыткой сохранить существующие структуры власти. Как следовало из опроса проведенного в середине марта, бойкот мог оказаться действенным (его поддержали от трети до половины опрошенных во всех больших городах). В общем же только около 60% электората высказали намерение пойти к избирательным урнам.

Уже в самом предверии выборов (20 марта) внеочередная сессия Верховного Совета Грузинской ССР внесла изменения в Конституцию, практически отменила монополию партии коммунистов на власть и в связи с введением многопартийности перенесла выборы в Советы всех уровней на осень. Поскольку реально все решалось в Центральном Комитете Коммунистической партии республики (первый секретарь которого – Г. Гумбаридзе – был

² Святой Илья Праведный – канонизированный церковью писатель, лидер национально-освободительного движения Илья Чавчавадзе (1837-1907).

одновременно председателем Президиума Верховного Совета), важно знать официальную версию, представленную 31 марта на XVIII пленуме ЦК: «Компартия Грузии, власти, не имели морального права не дать возможности использовать качественно новую ситуацию [конституционно узаконенную многопартийность] реально существующим политическим группировкам и движениям. Без этого проведение выборов было бы не только недемократическим и неоправданным, но и неприемлемым с нравственной точки зрения» [1]. Сделать сей шаг, очевидно, побудила и угроза бойкота: наиболее активные силы оппозиции находились вне парламента и могли полностью блокировать любые решения властей. Кроме того, добровольная уступка, видимо, позволяла выиграть время, оставлявшее надежду, что КПСС на XXVIII съезде консолидирует свои ряды и сможет восстановить авторитет коммунистов.

Между тем оппозиция вскоре распалась на два противоборствующих лагеря: часть партий образовала «Координационный центр национально-освободительного движения», который настаивал на продолжении бойкота и считал необходимым избрание Национального Конгресса Грузии; другая часть во главе с популярным общественным деятелем З. Гамсахурдия создала «Круглый стол», объединивший партии, которые при определенных условиях были готовы участвовать в выборах.

20 июня на следующей внеочередной сессии Верховный Совет постановил, чтобы проект Закона, устанавливающего порядок проведения выборов, имел основой многопартийность и учитывал достоинства как мажоритарной, так и пропорциональной избирательных систем. Но тем не менее представленный после разработки вниманию общественности, проекта Закона оказался, как выяснилось, только модификацией старого Закона, при котором выборы проводились по мажоритарной системе.

Одновременно оппозиционные силы (в первую очередь, организация «Демократические выборы для Грузии») составили проект, органично синтезирующий мажоритарную и пропорциональную системы. Тогда официальными властями был наспех создан еще

один – третий законопроект, в котором была сделана попытка отразить те же идеи, но, похоже, из-за спешки не очень удачно.

После длительной политической борьбы, в ходе которой оппозиция применила даже такой метод, как недельное блокирование движения поездов, власть предрержащая, наконец, опубликовала 1 августа все три проекта Закона о выборах. Опрос, состоявшийся через неделю, показал, что третий проект нравится всего 6% респондентов, второй (смешанный, предложенный оппозиционными силами) – 33%, а первый (официальный, опиравшийся лишь на мажоритарную систему) – 22%. Остальные опрошенные не ознакомились или не разобрались в деталях законопроектов.

Согласительная комиссия Верховного Совета с учетом общественного настроения за основу взяла принципы выборов по пропорциональной и мажоритарной системам (второй проект). Во время бурных дебатов 17-18 августа на его сессии камнем преткновения стало определение количества будущих депутатов: второй проект, поддерживаемый внепарламентской оппозицией, предлагал корпус из 201 депутата, официальные власти настаивали на трехстах. В конце концов был принят компромисс – избрать 250 депутатов, при этом половину по 125 одномандатным избирательным округам и 125 по всегрузинским партийным спискам на базе пропорционального представительства.

Закон о выборах в Верховный Совет Грузии

Характерная особенность нового избирательного Закона [2] состоит в том, что партии должны проходить регистрацию в Центральной избирательной комиссии, которую они сами же и формируют (кроме председателя и четырех членов, назначаемых Президиумом Верховного Совета). Этим формально обойдена необходимость регистрации партий в существующих советских структурах.

Из других наиболее значимых его черт (кроме вышеупомянутой совмещенности пропорциональной и мажоритарной систем) можно было бы отменить следующие:

– избирательное право гарантируется всем гражданам республики, нет никакого ценза оседлости или иной дискриминации. Ограничения распространяются только на лиц, служащих в войсковых и военизированных соединениях, не подчиненных юрисдикции государственной власти республики (статья 2);

– право выдвижения кандидатов в депутаты предоставлено политическим партиям, действующим на всей территории республики, их объединениям – избирательным блокам и группам избирателей. Запрещается создание и деятельность партий, целью которых является насильственное изменение конституционного строя Грузии, нарушение ее территориальной целостности, разжигание национальной и религиозной розни, занимающихся пропагандой войны, посягающих на общепризнанные нормы международного права (статья 8);

– каждая самостоятельно участвующая в выборах партия и избирательный блок имеют право представить по одному партийному списку (куда включаются и кандидаты, баллотирующиеся от этой же партии или блока по одномандатным округам). Кандидатов в списке должно быть не менее 125 и не более 250. Список составляется с учетом того, что мандаты, полученные партией или избирательным блоком в результате выборов, будут распределены с начала списка в порядке очередности (статья 36). Если кандидат в депутаты был избран как от избирательного округа, так и по партийному списку, он считается избранным от округа, а в списке проводится перемещение следующих за ним кандидатов к началу списка (статья 55);

– в партийный список не допускается включение лиц, являющихся одновременно членами другой партии, участвующей в выборах, кроме партий, объединенных в один избирательный блок (статья 36). Если после снятия кандидатуры в партийном списке

остается менее 125 кандидатов, список снимается с выборов (статья 40);

– партиям, избирательным блокам, кандидатам в депутаты обеспечивается на равных правах пользование средствами информации (статья 49);

– партийные списки, получившие менее 4% голосов избирателей, не могут рассчитывать на депутатский мандат (статья 55).

Словом, Закон дает возможность действительного выбора. Четырехпроцентный барьер (сперва предлагался трехпроцентный), правда, не оставляет надежды на успех мелким партиям, но, с другой стороны, исключает чересчур большую разноголосицу в Верховном Совете.

Закон не обходит вниманием опросы общественного мнения, однако запрещает публикацию их результатов за 10 дней до выборов. Это, думается, определенное ущемление права на гласность, поскольку партиям и кандидатам в депутаты до последнего дня разрешается предвыборная пропаганда в средствах массовой информации.

Центризбиркому пришлось создавать избирательные округа в срочном порядке; прежде существовавшие 300 округов были раформированы: вторым проектом закона о выборах предусматривалось образовать 101 округ, по числу существующих административно-территориальных единиц, (включая внутригородские районы). В окончательном же тексте указано на необходимость создания 125 округов и около 3 тыс. избирательных участков.

Было решено дать каждой административно-территориальной единице как минимум один мандат, а достаточно многолюдные районы и крупные города поделить на избирательные округа. Так, Тбилиси, имеющий свыше 800 тыс. избирателей, был разбит на 26 округов (в среднем по 30,7 тыс.), Кутаиси со 146 тыс. – на пять, Рустави и Сухуми, насчитывающие соответственно 94 и 70 тыс. – на три, Батуми – 78 тыс. – на два округа. Что касается остальных городов республиканского подчинения, то они получили по одному мандату, хотя среди них значатся и г. Ткварчели (Абхазской АССР)

– 13 тыс. избирателей, и г. Гори – 40 тыс. Сельские районы и территории, подчиненные горсоветам, располагающие более 50 тыс. избирателей, были разделены на два округа, а прочие административно-территориальные категории были вправе довольствоваться лишь одним мандатом, несмотря на то, что в избирательном округе может быть от 3,3 тыс. (в горных местах) до 48 тыс. избирателей (в густонаселенных долинах и предгорьях). Эта относительная несправедливость элиминировалась голосованием по пропорциональной системе, когда размер округа не имеет значения, т. к. результаты подсчитываются по стране в целом. Избирательный округ, совпадающий с административно-территориальной единицей, создавал среди местных жителей ощущение, что те избирают «своего депутата», но фактически императивного мандата не давал.

В целом деление на избирательные округа было проведено довольно демократично, без нарушения прав какой-либо территориальной общности или этнической группы. В среднем каждый округ в Грузии имел 28 тыс., 12 округов Абхазской АССР – по 27 тыс., девять округов Аджарской АССР – по 25 тыс., а пять округов Юго-Осетинской АО – по 13 тыс. избирателей³.

Предвыборная борьба

В центральную избирательную комиссию для регистрации обратились 38 политических партий (организаций, движений, союзов), девяти из которых было отказано в этом, поскольку по заключению комиссии, они не удовлетворяли всем требованиям законодательного установления. Однако шесть из них, обжаловав данное решение в Верховном Суде Грузинской ССР, своего добились. В дальнейшем 27 партий создали шесть избирательных блоков, а восемь партий намеревались участвовать в выборах

³ Здесь и далее имеется в виду административно-территориальное деление на день выборов.

самостоятельно. Таким образом, в предвыборную борьбу включились 14 партий и избирательных блоков (см. названия в табл. 1).

Таблица 1

Распределение голосов (в %) по результатам выборов в Верховный Совет Грузии (28 октября 1990 г.) и результаты опросов общественного мнения (в % – от ответивших, в скобках – от всех опрошенных), проведенных Центром социологических исследований АН Грузии

Партии, избирательные блоки	Распределение голосов по пропорциональной системе	Распределение голосов по мажоритарной системе*	Результаты первого опроса**	Результаты второго опроса***
Блок „Круглый стол – Свободная Грузия“	53,95	37,24	21,4 (18,3)	36,2 (32,4)
Компартия Грузии	29,57	25,39	37,7 (32,3)	27,3 (24,2)
Блок „Согласие, мир, возрождение“	3,47	2,69	8,4 (7,2)	4,6 (4,1)
Блок „Свобода“	3,10	4,97	2,6 (2,2)	4,2 (3,8)
Всегрузинское общество Руставели	2,32	3,49	13,7 (11,8)	14,0 (12,5)
Народный фронт Грузии	1,93	7,42	7,2 (6,1)	6,1 (5,4)
Блок „Демократическая Грузия“	1,76	3,78	2,6 (2,2)	1,7 (1,6)
Блок „Освобождение и экономическое возрождение“	1,46	1,86	0,5 (0,6)	0,6 (0,4)

Социал-демократическая партия Грузии	1,41	1,01	0,6 (0,5)	1,4 (1,3)
Народная партия Грузии	0,67	0,48	0,2 (0,2)	0,3 (0,3)
Союз земледельцев Грузии	0,35	0,92	0,2 (0,2)	0,2 (0,2)
Политическая организация „Сталин“****	-	-	4,2 (3,6)	3,1 (2,7)
Партия национального единства Грузии и Союз горцев****	-	-	0,6 (0,5)	0,3 (0,3)
Аграрный союз Грузии****	-	-	0,1 (0,1)	0,1 (0,1)
Не ответили при опросах	-	-	14,4	10,6

- * Рассчитано по сумме голосов, поданных в избирательных округах за кандидатов, баллотировавшихся от разных партий. Остальные голоса (10,75%) поданы за независимых кандидатов.
- ** Опрос проведен в конце сентября – начале октября.
- *** Опрос проведен 17-20 октября.
- **** Партия (блок) снята с выборов. Во время опросов респонденты еще не знали об этом.

Допущены к выборам были только 11 субъектов. Дело в том, что за неделю до выборов Центризбиркома объявил три партийных списка недействительными. Основанием послужили вскрытые в результате проверки грубые нарушения утвержденного порядка их формирования, в частности, ряд кандидатов был включен в эти списки неправомерно – без собственного согласия или несмотря на членство в другой партии [3].

Все партии и избирательные блоки в опубликованных предвыборных программах (платформах, заявлениях, декларациях) главной политической целью провозглашали восстановление государственности Грузии, создание правового государства, считали необходимым переход к рыночной экономике.

Многие партии и блоки подчеркивали свою толерантность по отношению к национальным меньшинствам, проживающим в республике, обещали заботиться об их культуре, языке и т. д. Принципиальных различий между программами по существу не было, они отличались друг от друга скорее большей или меньшей разработанностью политических и экономических концепций, рычагами и определением времени достижения практически к общей цели. Недвусмысленно звучали высказывания против заключения нового Союзного договора.

Не конкретное содержание предвыборных программ стало объектом политической борьбы (в печати было мало взаимной критики), а имидж партий. Так, например, Компартия, разработавшая достаточно радикальную программу обновления Грузии, выдвинувшая в качестве высшего блага достижение ею полной государственной самостоятельности, не могла освободиться от гнетущего пресса ранее деклариовавшихся и неисполненных обещаний. Налет «непатриотизма» не удалось снять никакими заверениями. И даже намеки на то, что на втором этапе своего XXVIII съезда, после проведения выборов в Верховный Совет, она объявит себя независимой от КПСС (кстати, это было сделано), не сумели изменить отношения к ней, отождествлявшейся со всем отжившим, превратившейся в главную мишень для критических стрел. Предвыборную борьбу КПГ характеризовала нерешительность, она избегала публично подвергать критическому осмыслению слабости и недостатки оппозиции, ограничиваясь демонстрацией «конструктивных сторон обновляющейся партии».

Выявление общественного мнения в конце сентября – начале октября показало, что за Компартию планировали голосовать около 27% опрошенных грузин и 40-60% лиц иных национальностей. Ее

поддерживали 34% респондентов-мужчин и 29% женщин. Чем старше по возрасту были избиратели, тем выше поднимался рейтинг. Наоборот, среди молодежи она не пользовалась симпатиями. Сельские жители выражали доверие коммунистам чаще, чем горожане (в Тбилиси, скажем, лишь 18%). Даже среди самих членов КПГ всего 54% предполагали отдать ей свои голоса [4]. Тенденция эта сохранилась и в дальнейшем.

Анализ социального состава избирательных списков свидетельствует, что блоки «Согласие, мир, возрождение», «Свобода», Народный фронт Грузии на 60-70% состояли из представителей научной и творческой интеллигенции. За их же счет были почти наполовину сформированы списки блоков «Круглый стол – Свободная Грузия» и «Демократическая Грузия». В первой десятке списка Общества Руставели указаны восемь известных писателей и поэтов. Даже Компартия, список которой на 38% был заполнен партийными функционерами, в начало списка поставила популярных деятелей науки и искусства. Чуть ли не весь корпус творческой интеллигенции был задействован теми партиями, которые пытались именно таким способом улучшить свое общественное реноме. Но, как выяснилось позднее, независимым субъектом политики интеллигенция не смогла себя проявить, и большинство ее представителей в парламент не прошло.

Много пересудов вызвало стремление принять участие в выборах, настойчиво проявленное политической организацией «Сталин». Состав ее избирательного списка (заметим, одного из самых коротких среди партий) был наиболее великовозрастным и оставлял впечатление случайного набора: так, из одного села Руиси Карельского района в списке было зафиксировано 19 рабочих (в основном водителей) и колхозников, при этом 10 кандидатов в депутаты трудились в одном тепличном хозяйстве – от начальника охраны до директора. Своей платформой организация объявила программу КПГ, в которую входили многие ее члены (этим нарушался закон, который не разрешал членам одной партии быть в списке другой партии) и, судя по опросам, пользовалась заин-

тересованным вниманием людей старшего поколения, преимущественно в сельской местности. Если согласно первому опросу за нее хотели проголосовать 4% респондентов (вспомним, это позволяет получить депутатский мандат), то затем ее рейтинг снизился, и вряд ли бы она имела сколько нибудь серьезные шансы, коль и не была бы (вместе с еще двумя партиями) отстранена от выборов по упоминавшимся выше причинам. Те, кто собирался поддержать эту организацию, очевидно, голосовали за КПП, которая смогла получить мандаты в Каспском, Меджврисхевском, Карельском избирательных округах, расположенных по соседству с Гори, где родился И.В. Сталин.

Наиболее целеустремленно в предвыборной борьбе действовал блок семи партий и организаций – «Круглый стол – Свободная Грузия» (КС-СГ). Встречи с избирателями лидера блока З. Гамсахурдиа, митинги, материалы в прессе, выступления по телевидению, умелая наглядная агитация, радиофицированные рекламные машины, активная пропаганда на каждом избирательном участке весьма эффективно воздействовали на основную массу населения. У блока КС-СГ были хорошо сбалансированы политическая и экономическая платформы. Он имел один из самых длинных списков кандидатов, баллотировавшихся в 116 избирательных округах.

Как уже отмечалось, оппозиционные силы оказались расколотыми еще весной 1990 г. Сторонники «Координационного центра национально-освободительного движения» решили отказаться от борьбы за депутатские мандаты в Верховный Совет, проведя параллельные выборы – Национального Конгресса республики. Некоторые партийные образования участвовали в избрании обоих органов (например, «Демократическая фракция Компартии Грузии», блок «Демократическая Грузия»).

Результаты выборов

Выборы 28 октября в Верховный Совет Грузии прошли в спокойной обстановке. В них приняли участие 70% избирателей (в

Кутаиси – 74, Тбилиси – 72, Батуми – 64, Рустави – 63, Сухуми – 51%). В сельской местности наибольшую активность проявило население Западной и Южной Грузии. А бойкотировались они частью населения Абхазской АССР и Юго-Осетинской АО. Бойкот был объявлен Народным форумом Абхазии «Аидгылара» и осетинской организацией «Адамон Ныхас» и связывался с декларированной ими целью изменить статус данных автономных формирований.

Однако это не помешало провести там выборы и избрать 10 из 12 депутатов по мажоритарной системе в Абхазской АССР и трех из пяти в Юго-Осетинской АО. Только в двух избирательных округах, расположенных в Абхазии (Гудаутском и Ткварчельском, где на долю абхазского населения приходится 53 и 42% из соответственно 40 и 22 тыс. жителей), избирательные комиссии заявили о самороспуске. Представители же других национальностей (в том числе и осетины, проживающие вне Южной Осетии, а они составляют 2/3 всех осетин, населяющих Грузию) активно участвовали в этом процессе гражданского волеизъявления.

Результаты выборов таковы: блок «Круглый стол – Свободная Грузия» получил 155 мандатов (из них 81 завоевал по пропорциональной системе), КПГ – 64 мандата (44)⁴. Остальные партии и блоки обрели свои мандаты по мажоритарной системе: Народный Фронт Грузии – 12, блок «Демократическая Грузия» – 4, Всегрузинское общество Руставели – 1, блок «Освобождение и экономическое возрождение» – 1, независимые депутаты (в основном члены компартии или Народного фронта) – 9 мандатов.

Итак, с большим отрывом победил блок «Круглый стол – Свободная Грузия», возглавляемый З. Гамсахурдиа, за который отдали голоса практически все слои населения во всех регионах, и не только грузины. Сам его лидер в интервью газете «Известия»

⁴ По пропорциональной системе КС-СГ и КПГ вместе получили 85% голосов и разделили между собой все 125 мандатов, поскольку ни одна другая партия (блок) не смогла преодолеть четырехпроцентный барьер.

отметил: «Среди десятка с лишним партий и избирательных блоков, принимавших участие в выборах, народ Грузии выбрал именно ту политическую организацию, с которой связывал наибольшие надежды в деле достижения Грузией независимости» [5].

Характерно в этом плане мнение председателя блока «Согласие, мир, возрождение» В. Адвадзе: «Народ голосовал за Звиада Гамсахурдиа и это определило победу "Круглого стола"... Это значит, что большинство народа верит в него. Победил бы любой блок, во главе которого стоял бы З. Гамсахурдиа» [6]. К этому можно добавить, что в течение всего 1990 г. опросы показывали высокий рейтинг популярности этого политического деятеля Грузии.

Вместе с тем избиратель недвусмысленно отказал в доверии КПГ, находившейся у кормила власти в течение почти 70 лет. Имея официально около 400 тыс. членов, она смогла набрать по пропорциональной системе 684 тыс., а по мажоритарной 582 тыс. голосов.

Поскольку законодательно запрещалась публикация результатов социологических исследований за 10 дней до выборов, материалы опроса общественного мнения, проведенного 17-20 октября, были обнародованы лишь после того, как те состоялись [7] (см. табл. 1).

По итогам двух предварительных опросов, осуществленных социологами Центра, было уже заранее ясно, что на первое место со значительным преимуществом выйдет блок КС-СГ, а коммунисты будут располагать приблизительно 25-27% голосов. И действительно, по пропорциональной системе они получили около 30%, вероятно, забрав голоса, которые должны были достаться «выбывшей из игры» организации «Сталин», сумма же голосов, поданных за кандидатов от КПГ, в одномандатных округах составила 25%.

Один из выводов наших опросов заключался в том, что популярностью лидера во многом можно измерить потенциальный успех партии. Это легко прослеживается на примере Всегрузинского Общества Руставели, до поры возглавлявшегося весьма

чтимым общественно-политическим деятелем Акакием Бакрадзе. Само его имя при опросах магически влекло вперед весь список претендентов на парламентские места, представленный организацией. Но в середине октября стало известно, что Бакрадзе, по сути, практически отказывается от политической борьбы, поставив себя на 49-е место в этом списке. А в самый канун выборов (26 октября), когда газеты опубликовали фамилии всех кандидатов, баллотирующихся по одномандатным округам, А. Бакрадзе среди них и вовсе не было. Похоже, респонденты, высказывавшиеся в поддержку Общества Руставели (таких было до 14%), познакомившись с этим сообщением, обратили свои взоры к другим партиям, в первую очередь – блоку КС-СГ.

Остальные партии и блоки в опросах (особенно – втором) располагали примерно теми же процентами, что и после голосования по пропорциональной системе (см. табл. 1). За их списки голосовали наиболее стойкие приверженцы. Исключение в этом плане являет собой, пожалуй, Народный фронт Грузии (НФГ). Опросы сулили ему в пропорциональной системе 5-6% голосов, но он получил менее 2%, ибо ранее его поддерживавшие проголосовали скорее всего за блок КС-СГ. Однако то, что НФГ реально имел гораздо больше сторонников (ближе к данным опросов) показывает голосование по мажоритарной системе (при всей условности такого сравнения): 28 октября около 170 тыс. избирателей (7,42% всех голосовавших) отдали свои голоса за персональных кандидатов фронта, и лишь 44 тыс. (или 1,93%) – баллотировавшемуся списку. Аналогичны показатели «аутсайдеров» (еще далее оказавшихся от четырехпроцентного рубежа), тогда как лидеры (КС-СГ и КПП) более привлекательными предстали в списках, чем своими персональными кандидатурами.

Опрошенные избиратели намеревались голосовать за персонального кандидата (мажоритарная система) с учетом его личных, нравственных качеств (43%), отстаиваемой программы (25%), национальной (15%), профессиональной (12%), партийной (11%) принадлежности.

Здесь следует не упускать из виду: многопартийные выборы проводились впервые, и вообще представление о многопартийности в сознании людей фактически утверждалось в процессе предвыборной борьбы, поэтому многое было в новинку. Не случайно лишь 11% опрошенных посчитали главной мотивацией при выборе кандидата партийную принадлежность. Не вызвано ли это тем, что для многих она ассоциировалась только с принадлежностью к КПСС?

45% охваченных опросами указали, что при голосовании (пропорциональная система) решающее значение они придадут предвыборным программам партий (блоков), а 38% – наличию в партийных списках известных и авторитетных личностей.

На самом деле отношение избирателей к спискам в основном зависело от «первых номеров». Выше было отмечено, что З. Гамсахурдиа привел к победе блок КС–СГ, а фактический отказ А. Бакрадзе от политического лидерства повлиял на результат Общества Руставели. Это касается и блока «Согласие, мир, возрождение», который благодаря руководству В. Адвадзе вышел на третье (правда, «непризовое») место по пропорциональной системе, тогда как индивидуальные кандидаты этого блока в сумме набрали на 22 тыс. голосов меньше, чем их же партийный список.

Реальную борьбу за голоса избирателей смогли вести в основном Компартия Грузии и сильнейший оппозиционный блок «Круглый стол-Свободная Грузия». Парадокс состоит в том, что КПГ, настойчивее всех ратовавшая за то, чтобы провести выборы только по мажоритарной системе (видимо, надеясь на авторитет своих кандидатов на местах), на деле получила с помощью этой системы 20 мандатов, т.е. менее 1/3 от ею завоеванных (64). Для нее пропорциональная система стала более выгодной, т.к. ее сторонники оказались разбросанными по округам.

Кандидаты от блока КС-СГ победили в 74 округах (из них 33 сразу – 28 октября, а остальные со второго захода – 11 ноября). Избиратель, преимущественно ориентировавшийся на список КС-

СГ, открываемый З. Гамсахурдиа, голосуя за конкретного кандидата, мог предпочесть и представителя другой партии.

Небезынтересны результаты соперничества ведущих партий. 123 избирательных округа, где выборы были проведены по мажоритарной системе, зафиксировали 101 случай непосредственной конкуренции между КПГ и блоком КС-СГ. В 35 округах КПГ удалось набрать больше голосов, чем главному оппозиционному блоку, но лишь в 18 это принесло ей окончательную победу (учитывая и повторное голосование 11 ноября). Напротив, в 66 округах, где превалировали голоса, отданные блоку КС-СГ, окончательный успех почти всегда сопутствовал ему: только в шести случаях блок проиграл, да и то другим партиям (НФГ, Общество Руставели) или группам избирателей.

Там же, где КПГ и КС-СГ непосредственно не конкурировали друг с другом, разброс результатов был значительно разнообразнее: так, из 15 избирательных округов, в которых КПГ не выставила или сняла своих кандидатов, блок получил всего семь мандатов, оставшиеся достались независимым Депутатам или НФГ. Вместе с тем даже в округах, не зарегистрировавших представителей КС-СГ, компартия не добилась решающего преимущества, выиграв лишь 2 мандата.

В ходе повторного голосования по мажоритарной системе в 59 округах (из которых 16 находились в Тбилиси), когда в списках оставалось по 2 кандидата, преимущество блока КС-СГ над КПГ выразилось еще заметнее: он провел в Верховный Совет 37 из 47 вновь баллотировавшихся кандидатов. Впечатляющим был и успех НФГ 11 из 12, причем во всех 5 случаях прямого состязания этой организации и «Круглого стола» ее кандидаты брали верх. Косвенно это доказывает, что в условиях меньшей поляризации мнений, чему способствует подсчет голосов, поданных не «против», а «за», распределение мандатов могло бы оказаться более пестрым.

Повторное голосование в 35 округах, где коммунисты (из них 21 руководитель районного уровня) противостояли кандидатам

других партий, позволило им выиграть только три места (табл. 2). Кстати, по итогам первого голосования в Боржомском, Адигенском, Ахметском избирательных округах коммунистам (а точнее – местной номенклатуре), значительно опережавшим своих соперников, для победы не хватило всего 0,4-1,9% голосов, но вот теперь все они проиграли.

Из семи избирательных округов, в которых пришлось провести второй тур выборов (по той причине, что 28 октября тут голосовало менее 50% избирателей) в четырех победил «Круглый стол-Свободная Грузия», в одном – независимый кандидат, а в двух (Цхинвали, Джавский район) и на этот раз избирателей было менее необходимой квоты.

Таблица 2

Результаты повторного голосования в Верховный Совет Грузии по 59 избирательным округам

Партии (блоки, группы избирателей), чьи кандидаты участвовали в повторном голосовании	Всего случаев	Победил кандидат партии (блока, группы избирателей), указанной	
		первой	второй
„Круглый стол“ – КПГ	25	23	2
„Круглый стол“ – группа избирателей	8	7	1
„Круглый стол“ – Народный фронт	5	0	5
„Круглый стол“ – „Свобода“	4	4	0
„Круглый стол“ – Общество Руставели	3	2	1
„Круглый стол“ – „Демократическая Грузия“	1	0	1
„Круглый стол“ – „Согласие, мир, возрождение“	1	1	0

КПГ – Народный фронт	6	1	5
КПГ – группа избирателей	2	0	2
КПГ – „Демократическая Грузия“	2	0	2
Народный фронт – группа избирателей	1	1	0
„Свобода“ – группа избирателей	1	0	1

Нельзя считать, что распределение голосов произошло целиком по национальному признаку. Многие негрузины отдали голос оппозиционным партиям, в том числе КС-СГ. В то же время в ряде районов компактного расселения негрузинского населения (кроме Абхазской АССР) преимущество КПГ было довольно весомым. Но неверно было бы мнение, будто именно оно в основном проголосовало за нее: треть голосов, поданных по пропорциональной системе, получены ею в тех 49 избирательных округах Западной Грузии и Кахетии, расположенной в Восточной Грузии, где грузины составляют абсолютное большинство. Да и в других округах определенная часть грузинского населения, как правило, в возрасте свыше 50 лет, голосовала за коммунистов. 11 из 20 мандатов по мажоритарной системе компартия завоевала также в округах количественного преобладания грузин, в том числе в девяти, расположенных в Аджарской АССР (здесь ей достались 5 мандатов).

Вот оценка результатов выборов одним из бывших руководителей КПГ (до второго этапа ее XXVIII съезда), секретарем по идеологии В. Гургенидзе: «За последние 5 лет партия отмежевалась от своего прошлого. Прибавим к этому развал государственных структур в республике и во всем Союзе, невиданный экономический кризис, социальную апатию и нигилизм, безнадежность процесса перестройки, презрение к законности, дефицит нравственности и т.д., если даже не говорить об ужасах минувших лет, репрессиях, извращениях, ограничениях прав человека... Партия, которая правила 70 лет, сегодня пребывает в тяжелом состоянии, кредит доверия оказался исчерпан... В таких условиях не

удивительно, что произошла поляризация мнений народа – или одна партия, или другая. Наверное, от того центристские, более или менее умеренные партии избиратель как бы не заметил. И при таком раскладе получить около 30% голосов – это ни в коем случае не поражение. Значительная часть людей все еще верит сегодняшней Компартии Грузии, абсолютное большинство членов которой свободны от груза прошлого. Лишь морально они могли бы отвечать за тяжкое наследство» [8].

Хотя экс-идеолог вполне искренен и объективен в своих суждениях – его выступление явно подразумевало, что «развал», «кризис», «апатия», «нигилизм», свойственные нашему обществу, возникли как неизбежное следствие безраздельного однопартийного правления на протяжении существования трех поколений, – все же трудно нам не признать в результатах прошедших выборов серьезного поражения коммунистов.

И можно бы, пожалуй, сказать так: часть избирателей голосовала за КПГ не столько потому, что «верит ей, сегодняшней», сколько из-за того, что опасается перемен в привычном образе жизни, тем более радикальных, в которых ее пугает социальная неопределенность. Основная же их масса против повторения ошибок пройденного пути. Не питая надежд на обновление Компартии, она сделала ставку на ту оппозиционную силу, которая, по ее разумению, способна привести к реализации главной политической идеи, охватившей все слои населения Грузии – освобождению от какого бы то ни было диктата, восстановлению национально-государственной независимости республики.

Литература:

1. К новым рубежам качественного обновления. ХУШ пленум ЦК КП Грузии // *Коммунисти*. 1990. 31 марта (на грузинском языке).
2. *Закон Грузинской Советской Социалистической Республики о выборах Верховного Совета Грузии*. Тбилиси: Изд-во ЦК КП Грузии, 1990.

3. В Центральной избирательной комиссии // *Комунисти*. 1990. 25 октября (на грузинском языке).
4. Гачечиладзе Р. Перед выборами: некоторые итоги опроса общественного мнения // *7 дге*. 1990. 17 окт. (на грузинском языке).
5. Гачечиладзе Р., Караулашвили Д. Выборы: политические прогнозы и реальность // *7 дге*. 1990. 7 нояб. (на грузинском языке).
6. Звиад Гамсахурдиа: «Наша цель – независимая Грузия» // *Известия*. 1990. 17 нояб.
7. Два интервью на актуальную тему. Валериан Адвадзе: «Народ должен сожалеть...» // *Заря Востока*. 1990. 8 ноября.
8. На перепутье: интервью с секретарем ЦК КП Грузии В. Гургенидзе // *7 дге*. 1990. 5 декабря (на грузинском языке).

ПРАВДА О ГРУЗИНСКОЙ ЗИМЕ¹

В конце декабря 1991 г, – начале января 1992 г, в Грузии произошло вооруженное восстание, первое по сути на территории бывшего СССР. В результате президент был вынужден покинуть страну. Взявший на себя все полномочия Военный Совет распустил Верховный Совет Республики Грузия, приостановил действие Конституции 1978 г. (со всеми принятыми многочисленными поправками), создал временное правительство и восстановил действие Конституции Грузинской демократической республики 1921 г. Новый режим начал осуществлять социально-политические реформы – восстановлены права политических партий, средствам массовой информации (СМИ) предоставлена большая свобода, вузам гарантировано право выбора ректора, запущены малая приватизация и аграрная реформа, предприняты меры для решения этноконфликтов, сделаны решительные шаги по выводу страны из ситуации внешнеполитической изоляции и т.д. Таким образом то, что не смогла (или не хотела) сделать избранная народом прежняя власть, делает режим, пришедший к власти с помощью насильственных мер. И все же применение силы... в Грузии? Можно ли рассчитывать на понимание мировой общественности? Она в принципе не может одобрить действий, связанных с вооруженным решением каких-либо гражданских проблем.

Нельзя не учитывать, что президентская форма правления была фактически введена во всех бывших союзных республиках, кроме тех, что изначально придерживались преимущественно западной ориентации. За редким исключением, президентами стали бывшие партийные лидеры, которые в преддверии демократических преобразований заблаговременно расширили свои полномочия за счет Верховных Советов, став их председателями (первым

¹ *Социологические исследования* [Москва], № 7, 1992.

такой пример подал генеральный секретарь ЦК КПСС). И среди этих «редких исключений», когда президентами избирались лидеры оппозиции коммунистическому режиму, первым и к тому же наиболее популярным стал Президент Республики Грузия – Звиад Гамсахурдиа. Руководимый им партийный блок победил на многопартийных выборах 28 октября 1990 г. Гамсахурдиа первым пошел на всенародные выборы президента и победил с большим преимуществом. И он же стал первым экс-президентом. В результате вооруженного восстания?

В условиях, когда большинство республик бывшего Союза познало противостояние президентской власти и сложившейся либо формирующейся политической оппозиции, внимание к «грузинскому прецеденту» не может так просто ослабнуть. Если территория бывшего СССР превратится в этакую новую Латинскую Америку – регион классических военных переворотов, то опасность будет грозить всему миру, территория-то буквально перенасыщена огромными ядерными запасами, арсеналами современного оружия.

Словом, «грузинский прецедент» не из числа простых в глазах посторонних наблюдателей. Но прежде всего для самой Грузии зимние события отнюдь не из легких, это тяжкая драма, последствия которой неоднозначны. Что это – мятеж против законного, демократически избранного президента? Преступление, поставившее народ на грань национальной катастрофы? Или же единственный шанс избежать национальной катастрофы, к которой вел режим Гамсахурдиа? Может быть, все-таки был прорыв демократической революции, направленный против национального авторитаризма, прорыв, который, между прочим, положил конец и социалистическому пути развития? Думается, восставшая оппозиция исходила вовсе не из принципа «победителей не судят».

Где истина? Вопрос этот отнюдь не праздный. Для того, чтобы найти ее нужно по крайней мере ответить на несколько вопросов и в первую очередь на тот, который нередко звучит укором демократической оппозиции Грузии: «Почему не был найден мирный,

конституционный метод для смещения президента, почему нельзя было подождать до следующих выборов?»

Существовал ли юридический механизм смещения Президента Грузии? К сожалению, нет. Вооруженное восстание, как представляется, стало неизбежным отнюдь не из-за конституционного безвластия президента, а наоборот, из-за сосредоточения чрезмерной власти в его руках. Как ни парадоксально, одна из бед президента в том, что он сам «позаботился», чтобы не существовало юридического института, ограничивающего его полномочия. Законом от 14 апреля 1991 г., принятого практически без обсуждения, через пару часов после внесения законопроекта, Верховный Совет Грузии делегировал будущему президенту (своему председателю) всю исполнительную и значительную часть законодательной власти, практически не оставив себе никаких контрольных функций. Фактически не был предусмотрен механизм импичмента или другой мирный способ отставки президента. Конституционный путь смещения главы государства был наглухо закрыт...

Законом не оговаривалось, сколько раз подряд могло одно лицо занимать этот пятилетний пост. Взамен этого Законом вводился предельный возраст кандидата в президенты – 65 лет (который, кстати, после благополучного избрания Гамсахурдиа был увеличен Верховным Советом до 70 лет). Учитывая, что Президенту к моменту избрания исполнилось всего 52 года, теоретически он мог быть избран четыре раза подряд и править страной 20 лет. Конкурентам же предлагалось подождать немного, всего до 2011 года! За такой период можно создать, конечно, хорошо отлаженный репрессивный аппарат, но оппозиции ждать не захотелось.

Кроме того, тот же Закон вводил «ценз оседлости» для кандидата в президенты: пять последних лет проживания в Грузии (этим как раз отсекалась кандидатура Э. Шеварднадзе). По ходу предвыборной кампании в Закон вносились поправки, которые облегчали путь «единственно законному кандидату в Президенты» (так окрестили З. Гамсахурдиа безмерно льстивые СМИ). Можно ли

считать такие выборы законными? Таким вопросом задавались многие.

В тот же день, 14 апреля, Верховный Совет Республики Грузия единогласно, безальтернативно и открытым голосованием избрал на пост Президента (не на пост «временно исполняющего обязанности Президента», а именно «Президента») Председателя Верховного Совета Звиада Гамсахурдиа.

На патриотической волне через полтора месяца после этого избрания З. Гамсахурдиа смог получить вотум доверия и на всеобщих президентских выборах 26 мая (заметим, что кампания президентских выборов в США официально длится девять месяцев, и даже в Российской Федерации она продлилась более двух месяцев, в Грузии же – всего месяц). З. Гамсахурдиа попросту не считал нужным выступить в теледебатах со своими конкурентами, а верные ему СМИ создали отрицательный имидж последних.

Почему был избран Президентом Грузии именно Гамсахурдиа? Если в других, почти во всех, республиках, как уже говорилось, президентская власть устанавливалась благодаря превращению коммунистических лидеров в «демократов» (и/или) в националистов), то в Грузии этого не было; к 1990 г. компартия Грузии (КПГ) оказалась полностью деморализованной. К моменту президентских выборов КПГ успела сменить за пять месяцев трех первых секретарей, и ни один из них не стал достаточно весомой политической фигурой. Все другие кандидаты (их было пять) в президенты не смогли договориться друг с другом и каждый в отдельности пытался «отнять голоса» у бесспорного фаворита. Избиратель же решил, что «коней на переправе не меняют» и избрал Гамсахурдиа. В голосовании участвовали 82,6% избирателей, из них за последнего проголосовало 86,4%, на второе место вышел В. Адвадзе с 8,1% голосов, остальные получили от 0,3 до 1,7% [1].

Это избрание стало возможным благодаря нескольким факторам. Первый фактор, внешнеполитический по характеру – экстремальная политическая ситуация в СССР, обостренная борьба за выживание распадающейся империи, терпящей явный полити-

ческий и экономический крах. В Грузии эта борьба принимала очертания поддержки «имперским центром» сепаратистских движений (в Абхазии, Южной Осетии, где 17 марта 1991 г. был проведен референдум о сохранении Союза СССР и получены необходимые «центру» результаты, кстати, вследствие явной подтасовки; между тем Грузия в целом отказалась от проведения этого референдума). Нагнетание напряженности центральными и республиканскими СМИ, разумеется, с разных позиций, способствовало обострению у нации (в особенности у коренного этноса) чувства «осажденной крепости», в условиях которой необходимо консолидироваться вокруг одного вождя. Для Гамсахурдиа была весьма выгодной конфронтация с Южной Осетией: в такой «боевой» обстановке лидера особенно придиристо не рассматривают и закрывают глаза на ряд его явных недостатков.

Вторым, более постоянным, не конъюнктурным фактором выступило специфическое состояние общественного сознания, возможное только в таком неправовом государстве, каким был Советский Союз. Гражданское общество формировалось в Западной Европе в течение столетий, феодальный порядок исчез давно, например, в Англии, в XV столетии. В Российской же империи (частью которой была Грузия) отмена крепостного строя началась едва ли не за полстолетия до революции 1917 г. В Грузии рыночные отношения и связанные с ними общественные ценности, необходимые для становления демократии западного типа, коснулись лишь тонкой прослойки населения (впоследствии в основном либо репрессированной, либо смертельно запуганной).

Традиционное феодальное общество, его ценностные структуры оказались очень живучими, даже когда их сменил советский («ленинско-сталинский», «российский», «реальный») социализм. Ведь он по своему содержанию, социальной иерархии, отношению к праву и законности, характеру общественного сознания во многом схож с феодальной структурой. «Демократический централизм», сколь ни было абсурдно это словосочетание, пустил глубокие корни в общественном сознании. Для большинства «советских

народов» характерно чинопочитание, подчинение власти, «строгой, но справедливой», стереотип веры в «абсолютный центр всего и всех».

Монопартийное правление коммунистов не встречало нигде серьезного протеста, диссиденты составляли абсолютное меньшинство. Система была тверда («строга»), давала всем прожиточный минимум («справедлива»). И даже появление безвольных или больных генсеков свидетельствовало о прочности, саморегуляции этой системы. Но перестройка сотрясла устои, у колосса оказались глиняные ноги. Как будто ради грядущей демократии режим стал «нестрог» и «несправедлив». Но ведь известно, тоталитарные режимы не могут быть любимыми «просто так», тем более на окраинах, где национальная идея была лишь временно зашнурована в социалистическую форму.

В Грузии восстановление утерянной сперва в 1801 г., а повторно в 1921 г. многовековой государственности стало заветной, тайной мечтой сперва элитарной части населения, а позже – всей нации. И в XIX столетии, и в советское время грузинская интеллигенция воспитывала народ именно в таком патриотическом духе. Достижение политической независимости Грузии стало чуть ли не самоцелью для подавляющей части нации, никакие экономические и военнoстратегические контраргументы в данном случае не принимались в расчет. Даже Компартии Грузии приходилось считаться с таким характером общественного сознания.

Когда «во имя демократии» проводились президентские выборы, любой опытный политик (к примеру, из партократов), строивший свою программу в духе популизма, слегка прикрытого риторикой национализма, мог без труда завоевать доверие народа. Не такова ли была политика «социал-феодализма» в мусульманских республиках, где народ с энтузиазмом проголосовал весной 1991 г. за сохранение Союза ССР, а осенью того же года – с таким же энтузиазмом – за независимость?

А если политический мандат вручен «национальной власти» во главе с «национальным вождем» взамен (или «назло») коммуни-

тической партии, «доказавшей за 70 лет, что она служит иностранному государству» почитание нового вождя для народа, воспитанного на традициях авторитаризма, равносильно чуть ли не новой религии. И именно такой поворот характерен для Грузии.

Важен здесь и фактор обусловленности сознания социальной структурой населения. Городской рабочий класс в основном состоит из сельских мигрантов (в подавляющем большинстве это грузины). Люди, оторванные от сельской почвы, но не успевшие прирасти корнями к городу, как правило, с неустроенной жизнью, социально незащищенные. Им просто нужен «отец-кормилец». Крестьяне (в сущности все еще колхозники и рабочие совхозов) за годы советской власти практически отвыкли независимо хозяйствовать, а политически привыкли к беспрекословному послушанию местным руководителям (называются ли они уездными начальниками, секретарями райкома или префектами). Служащие составляют малооплачиваемую социальную группу, которая опирается только на государство (его олицетворяла в советское время компартия, затем формально – блок «Круглый стол – Свободная Грузия», а по сути – Президент Звиад Гамсахурдиа).

Популизм всегда находит благодарный отклик в «простом народе». Резкое снижение личным указом Гамсахурдиа цен на хлеб и общественный транспорт в начале мая 1991 г. (в разгар борьбы за президентский пост), воспринятое его политическими соперниками как предвыборный трюк, было с восторгом встречено массами (кстати, тогдашний председатель правительства Тенгиз Сигуа настойчиво, но тщетно боролся против этого явно политического, а экономически неоправданного шага, который обошелся более чем в полмиллиарда рублей и без того оскудевшей казне). Постоянные угрозы со стороны Гамсахурдиа в адрес «кровопийц народа» – кооперативов, частных магазинов – также импонировали массам.

Реально существовавшая «женская поддержка» Гамсахурдиа, муссируемая СМИ (ее гиперболизируют не очень многочисленные, но весьма агрессивные сторонницы экс-президента), скорее также результат социально-демографической структуры населения. Среди

взрослых жителей Грузии женщины количественно доминируют; 10-12% всех женщин – это люди с неустроенной личной судьбой (незамужние, разведенные, вдовы), для которых (возможно, подсознательно) сильная (мужская) рука, к тому же «патриота», гораздо больше значит, чем «болтовня демократов».

Социологические опросы показывали, что в 1990-1991 гг. Гамсахурдиа опирался на поддержку рабочих (не только грузин), служащих, женщин, пенсионеров, в целом отличающихся невысоким образовательным уровнем. Но они-то и составляли большинство избирателей.

Одним из факторов избрания Гамсахурдиа на высокий пост стал личностный. Социологические опросы показали, что мало кто читал политическую и экономическую программу блока «Круглый стол – Свободная Грузия» (кстати, весьма неплохую, вполне современную и даже демократическую, другое дело, что эту программу никто из «круглых», в том числе их лидер, и не думал осуществлять). Почти также незнакомы избиратели с предвыборными обещаниями Гамсахурдиа. Простой народ голосовал не за программу, а за личность, способную избавить нацию от «коммунистического гнета», и поэтому жаждал довериться самому «надежному антикоммунисту». А таким ему казался старый диссидент, всегда боровшийся против Советской власти и пострадавший от этой власти – Звиад Гамсахурдиа. Сначала в этом народ убеждали и большинство других диссидентов (ныне, кстати, почти все они критики экс-президента), и неуклюжая пропаганда коммунистических СМИ.

Правда, крайнюю позицию занимала так называемая «непримиримая оппозиция», которая в основном бойкотировала и парламентские, и президентские выборы. Она пугала массы своим радикализмом, на чьем фоне национализм Гамсахурдиа казался чуть ли не умеренностью. Между тем, радикальная демократия становится еще более опасной после устранения авторитаризма. В этом Гамсахурдиа оказался прав.

Фактор фальсификации результатов президентских выборов не следует преувеличивать. По крайней мере, социологические опросы, проведенные разными службами до выборов, показывали преимущество Гамсахурдиа. Его соперники получили настолько малое количество голосов, что никто из них не оспаривал личного поражения. Но нельзя сбрасывать со счетов сильнейший нажим на избирателя (в особенности в сельской местности) со стороны местной администрации, поддерживавшей Гамсахурдиа. В этом плане интересно отметить, что по официальным данным относительно низкий процент голосовавших за президента были в Тбилиси и Батуми. В городах в целом был ниже и процент участия в выборах. В самой столице наибольший процент голосовавших за оппозиционных кандидатов был в «элитарных» избирательных участках (районы Ваке, Мтацминда, Сабуртало), где труднее «влиять» на избирателя.

Есть еще один, хотя и недостаточно проверенный фактор. Некоторые наблюдатели с самого начала ренессанса политической карьеры Гамсахурдиа (с 1988 г.) подозревали, что он, в 1978 г. по телевидению покаявшийся в грехах и прощенный коммунистами диссидент, пребывает в альянсе с секретными службами «центра». Позднее эти наблюдатели в качестве доказательства приводили легкость, с которой якобы компартия Грузии «отдала власть» блоку «Круглый стол – Свободная Грузия», и то, что Президент СССР М. Горбачев, часто не жалевавший резких слов в отношении Ландсбергиса или Ельцина, ни разу прямо не критиковал Гамсахурдиа, и то, что республиканские МВД, КГБ, Прокуратура, подчиненные лично Президенту Грузии, продолжал финансировать «центр». Даже двусмысленная позиция, занятая Гамсахурдиа в дни августовского путча (1991 г.), как будто показывала эту связь. На самом деле в прямом альянсе между Гамсахурдиа и «центром» (ЦК КПСС, КГБ, МО и т.д.), очевидно, и не было необходимости. Простой расчет показывает, что компартия Грузии (как и КПСС в целом) теряла почву под ногами. В Грузии она не могла справиться с народным недовольством (в особенности после кровавых тбилисских событий

9 апреля 1989 г.) и скорее всего проигрывала парламентские выборы. В таком случае для «центра» было бы лучше, чтобы власть перешла не к почти неизвестным (хотя и умеренным, и достаточно умным) представителям центристских партий, а к известному властному, амбициозному, конфликтному лидеру, не имевшему ни опыта управления, ни сильной команды. Такой человек либо должен был опереться на старые советские структуры, старые экономические связи и старые кадры (как и произошло на самом деле), либо наломать дров, чтобы потом в качестве «плохого мальчика» сгодиться для примера другим «строптивым» (и это произошло). Таким образом, «центр» играл в Грузии беспроигрышно, не препятствуя Гамсахурдиа ни в получении власти, ни в расширении ее до абсурда. В этом эксперименте роль подопытного кролика отводилась народу Грузии. Но, правда, он сам полез в силки, голосуя за Звиада, не слушая слабого голоса совести.

А этой совестью была интеллигенция. Правда, сперва только ее часть. Например. Общество Ильи Чавчавадзе, философ Мераб Мамардашвили, писательница Наира Гелашвили и некоторые другие с самого начала публично предупреждали об опасности необольшевизма. Интеллигенция стала консолидирующим ядром оппозиции новому авторитаризму. Именно наличие достаточно широкой интеллектуальной прослойки даст шанс народу Грузии быстрее пройти трудный путь к гражданскому обществу. Другой, в последствии еще более весомой оппозицией авторитаризму обещает быть нарождающийся класс деловых людей (пока же весьма неоднородный, включающий в себя и явных дельцов теневой экономики, для которых режим Гамсахурдиа не помеха).

Был ли Президент Грузии диктатором? Это существенный вопрос. И ответ на него труден. Здесь недостаточно, чтобы некоторые политические противники назвали его «явным диктатором», а иные – «слабым диктатором». То, что ярые сторонники обвиняли Президента в «мягкости» по отношению к оппозиции, тоже не аргумент в пользу его «демократизма». Лучше все же судить по

делам. Но сперва хочу напомнить, как Аристотель описывал тиранов в своем труде «Политика»:

«...большинство тиранов вышли, собственно говоря, из демагогов, которые приобрели доверие народа тем, что чернили знатных... Один способ возможного сохранения тирании состоит в том, чтобы «подрезывать» всех чем-либо выдающихся людей, убирать прочь с дороги всех отличающихся свободным образом мыслей... следует возбуждать среди сограждан взаимную вражду и сталкивать друзей с друзьями, простой народ со знатными... Тираны склонны также вести войны, чтобы подданные не имели свободного времени и постоянно нуждались в предводителе... тирану свойственно не доверять друзьям, так как именно они скорее всего могут осуществить то, чего желают все... рабы и женщины не злоумышляют против тиранов, напротив, пользуясь благоденствием те и другие, разумеется, благосклонно относятся к тираниям... тираны рады, когда им льстят, а этого не станет делать ни один свободный человек, обладающий разумом... тирания может пасть только тогда, когда некоторые граждане будут доверять друг другу, поэтому тираны – враги порядочных людей... из-за женской наглости многие тираны пришли к гибели» [2].

Воистину, древние классики писали на все времена!

То, что авторитаризм, иногда называемый диктатурой (что не совсем точно), в Грузии формировался, не вызывает сомнения. Проявлением авторитаризма стали закрытые (даже без публикации стенографических отчетов) заседания Верховного Совета с открытым голосованием по всем пунктам; присутствие и активное вмешательство Президента в работу сессий Верховного Совета, изгнание оттуда лиц, неугодных Гамгахурдиа, под предлогом «пропуска сессий», полный волюнтаризм в толковании Закона о лишении лиц, совмещающих должности с депутатскими полномочиями, депутатского статуса, лишение более четверти членов Верховного Совета (коммунистов) депутатских мандатов под надуманным предлогом, а в действительности с целью сокращения парламентской оппозиции; приостановление на неопределенное

время действия Закона о политических партиях, назначение и смещение Президентом руководителей местной администрации – префектов, которым предоставлена почти неограниченная власть на местах, борьба с проведением истинно рыночных реформ (например, вето Президента на законопроект о предпринимательстве под предлогом отсутствия подчиненного лично ему департамента государственного контроля); переподчинение ряда ключевых министерств непосредственно Президенту; фактическое закрытие доступа на телевидение и радио лицам, выражающим мнение, не совпадающее с мнением власти; ужесточение контроля над СМИ (например, газета «Молодежь Грузии» фактически была закрыта под предлогом нехватки для нее бумаги, а на самом деле из-за допущенной критики режима, редактор газеты «7 дге» подвергся гонениям из-за публикации, критикующей префектов, была закрыта газета «Ахалгазрда Ивериели»; фактически президентом назначались редакторы всех ключевых газет и т.д.); отмена права выбора ректоров вузами (дарованного еще коммунистическим режимом в 1987 г.) и назначение их лично Президентом; незаконные арест и длительное содержание под стражей политических заключенных (им предъявлялись абсурдные обвинения в уголовных преступлениях, которые власти так и не смогли доказать в судебном порядке); разжигание этнических конфликтов, в результате которых беженцами стали как осетины, так и грузины (Гамсахурдиа предпочитал рубить сплеча «гордые узлы» национальных проблем, отнюдь не будучи Александром Македонским); противопоставление частей нации друг другу по признакам «провинция–провинция», «село–столица», «народ–интеллигенция», вплоть до такой бессмыслицы, как «женщины против мужчин»!

Вряд ли без указа свыше «свободные энергетики» неделями оставляли бы без электричества целый город (Цхинвали), «гордостью» Президента было то, что в апреле 1991 г. железнодорожники Самтредиа устроили «блокаду Северо-Кавказской железной дороги» (а фактически нанесли урон чуть ли не в полмиллиарда рублей самой Грузии и почти такой же – Армении);

по его же приказу в Тбилиси почти месяц не печатали московские газеты, а телевидение не показывало московские программы.

В СМИ и на постоянных информационных митингах перед зданием Верховного Совета велась разнузданная аморальная кампания против наиболее именитых представителей грузинской интеллигенции (в том числе против журналистов), и тон задавал сам Президент. С его же молчаливого согласия ярые сторонники Президента из «постоянно действовавшего» палаточного городка перед Верховным Советом терроризировали депутатов-оппозиционеров. Власти периодически перекрывали движение на главной магистрали столицы – проспекте Руставели, и часто там звучали истеричные призывы собраться на митинги сторонников Президента (в том числе «с оружием в руках»).

Экономические связи с бывшими союзными республиками были разрушены; зарубежные партнеры стали бояться подписывать договоры с правительством, которое способно нарушить контракт через день после его подписания. Иностранцы брали интервью у словоохотливого Президента и позорили нацию на весь мир. Никто не желал устанавливать дипломатические отношения с государством во главе с одиозным лидером. Недостижимым условием государственной независимости стало признание Грузии де-юре, которое задерживалось по причине нарушения прав человека. А эти нарушения исходили непосредственно от Президента.

Некоторые сторонники экс-президента считают не совсем честным во всем винить лично его: вместе со Звиадом Гамсахурдиа виноваты, мол, члены его семьи, активно вмешивавшиеся в государственную политику, и многочисленные проходимцы, которыми он себя окружил. Но ведь это же вина главы государства!

Что обусловило падение Президента Грузии? Начало совпало с падением коммунистического режима в России. Двойная игра с ГКЧП привела Гамсахурдиа к обретению вооруженного противника в лице Национальной гвардии Грузии. 19 августа одним росчерком пера Президент превратил гвардейцев в милиционеров

(или в жандармов) и снял с должности главнокомандующего – Т. Китовани. С этим не согласились.

На самом деле отношения З. Гамсахурдиа со своими верными соратниками (в том числе с Т. Китовани) были испорчены ещё раньше. 16 августа подал в отставку глава правительства Т. Сигуа, уже давно не соглашавшийся с вопиющим волюнтаризмом Президента в экономических, кадровых, внешнеполитических и других вопросах. В тот же день был уволен министр иностранных дел. Даже текст о реорганизации (фактически же – роспуске) Национальной гвардии и снятия с поста ее командира был подготовлен до 19 августа. ГКЧП «подоспел» как нельзя кстати, и на его деятельность легко был списан этот факт; ведь советские генералы требовали роспуска всех военизированных формирований.

Через несколько дней, правда, пришлось горько пожалеть о такой интерпретации событий («спасали, мол, новобранцев от гибели»). Именно такое объяснение (от которого уже нельзя было откреститься) стало поперек горла защитникам Президента – как ни крути, никак нельзя было назвать подчинение приказам ГКЧП патриотическим делом.

Произошло то, что всегда, как правило, губило авторитарный режим: восстали его собственные вооруженные силы. Одновременно в Верховном Совете Грузии активизировалась оппозиция, значительную ее часть составили депутаты правящего блока. Все это предрешило судьбу Президента, не успевшего собрать вооруженные силы, способные расправиться с «мятежниками». Внепарламентская демократическая оппозиция, доселе беззащитная и поэтому бессловесная, получила свой шанс. Отдельные митинги в ее поддержку уже собирали до 50 тыс. человек. Разгон мирной демонстрации 4-5 октября оказался пирровой победой для режима авторитаризма.

Но наиболее чувствительным ударом для властей оказалась конфронтация со студенчеством. Самая образованная, прогрессивно мыслящая, бескорыстная молодежь, которую трудно

обвинить в каких-то личных счетах или старой неприязни к Президенту, решительно разоблачала всю безнравственность, аморальность, негуманность и недемократичность режима. Критика со всех сторон усиливалась. Массовая база оппозиции режиму стала реальностью. Именно эта база поддерживала моральный дух не сдававшейся Национальной гвардии. Между тем Президент не шел ни на минимальные уступки оппозиции, ни на компромиссы.

К началу декабря развалился Советский Союз, а на его месте появились независимые государства, вступившие в Содружество независимых государств (СНГ). Президенту Грузии вроде бы тоже нужно вступить в это Содружество и тем самым укрепить свое шаткое положение. Но он слишком долго маневрировал и в конце концов перехитрил самого себя. В день подписания договора об СНГ (Алма-Ата, 21 декабря) Верховный Совет Грузии уже был окружен мирными демонстрантами. А на следующее утро на военную провокацию, от которой не смогла удержаться правящая клика, Национальная гвардия ответила огнем...

Население столицы поддержало восстание, а население большинства провинций Грузии, несмотря на приказ о мобилизации, изданный Президентом, и его призывы о срочной помощи, не пожелало спасать своего «избранника». Даже Грузинская Православная Церковь объявила о своем нейтралитете, а по существу не проявила сочувствия по отношению к обанкротившейся «национальной власти». Этнические меньшинства внешне также соблюдали нейтралитет, втайне сочувствуя восставшим.

Во время боев охрана Президента выжгла центр города, дабы помешать укрепиться восставшим. Но это не помогло. Рано утром 6 января Гамсахурдиа бежал из своего бункера в соседнюю Армению, а, позже перебрался в Чечню и попытался оттуда разжечь пламя гражданской войны в Грузии.

Высказывалось мнение, что народное восстание в Тбилиси на рубеже 1991-1992 гг. против авторитарного режима способно искупить позор нации за ту, чуть ли не роковую ошибку, допущенную, когда она проголосовала за недостойную личность [3].

Пролилась большая кровь, выгорел центр столицы, избранный народом Президент свергнут. Если это попросту мятеж с целью захвата власти конкурирующей стороной, политическими соперниками, то ему нет оправдания. А если – революция?

Обратимся к теории. Ведущий английский социолог Энтони Гидденс, суммируя западные концепции революции, предлагает следующие ее критерии:

1. Серия событий не является революцией, если не связана с массовыми социальными движениями. Это условие вводится для того, чтобы исключить тот случай, когда какая-либо партия приходит к власти через избирательный процесс, или же власть захватывает небольшая группа, например, армейские генералы.

2. Революции ведут к процессам значительных реформ или изменений. Это предполагает, что те, кто берут власть, должны быть более способны управлять обществом, над которым они устанавливают контроль, чем те, кто свергнуты; новое руководство должно быть способно достичь хотя бы некоторых из поставленных целей. Иначе, если движение формально получает внешние атрибуты власти, но затем не в состоянии эффективно управлять обществом, то оно не может считаться революционным. Скорее всего это общество находится в хаосе или в процессе дезинтеграции.

3. Революции предполагают угрозу или использование силы со стороны участников массового движения. Революция – это политические изменения, вызванные сопротивлением прежнего руководства, которое не удалось уговорить расстаться с властью без угрозы или фактического применения силы.

Суммируя эти три критерия, революцию можно определить как взятие власти с помощью насильственных методов лидерами массовых движений, когда эта власть затем используется для начала значимых процессов социальных реформ [4].

Грузинские события на рубеже 1991-1992 гг., пожалуй, удовлетворяют всем критериям революции:

1. Движение демократической оппозиции имело массовую базу – ее поддерживали практически все политические партии, кроме входящих в правящий блок, но и там произошел раскол. Оппозицию поддерживала значительная часть интеллигенции, деловых людей, средних слоев, крестьяне многих регионов, студенчество. Без такой поддержки Национальная гвардия не решилась бы выступить. Конечно, немалое число людей осталось на стороне экс-президента, часть их дезинформирована, либо это люмпенизированные элементы, которых не касаются никоим образом нарушения прав человека, для которых главное – хлеб и зрелища (хотя бы в форме шоу-митингов перед Верховным Советом). По понятным причинам немалая часть оскорблена тем методом, каким перечеркнут ее выбор. Но при любой революции есть и контрреволюция, есть своя Вандея.

2. На фоне режима Гамсахурдиа, который был явно заинтересован в сохранении старых, социалистических структур, государственной собственности (это лучшее средство укрепления тоталитарного общества) и вел дело к монопольному правлению без какой-либо оппозиции, первые шаги новой администрации показывают ее заинтересованность в проведении значительных социальных реформ: происходит реальная демократизация политической жизни, начата аграрная реформа, принимаются меры по приватизации. Другое дело, если катастрофическое экономическое положение будет тормозить проведение этих и других реформ. Неизбежная либерализация цен (Грузия ведь фактически остается в «рублевой зоне» и не может не оглядываться на экономическое развитие той страны, где печатаются рубли) вызывает серьезную социальную напряженность, это тоже препятствие для реформ. Но уже чувствуется, что Государственный Совет способен управлять обществом эффективнее.

3. Оппозиция была вынуждена применить силу для захвата власти.

Итак, произошла, возьму на себя смелость утверждать, революция (правда, не «пролетарская»). Конечно, она связана с

насилием и вряд ли может считаться идеальным шагом на пути достижения реальной свободы (в первую очередь личности, затем – нации), демократического развития.

Хочется надеяться, что удалось хотя бы схематично показать, какова была роль нашего первого руководителя, во многом спровоцировавшего общество на эту вынужденную меру. И да послужит «грузинский прецедент» предостережением для других приверженцев личной власти.

Литература:

1. Президентские выборы Республики Грузия // *Свободная Грузия*. 1991. 2 июля.
2. *Аристотель. Собр. соч. в 4-х томах*. Т. IV. М.: Мысль, 1984.
3. **Гаччиладзе Р.** Что нас ожидает в будущем // *Дрони* 1991. 1 февраля (на грузинском языке).
4. **Giddens A.** *Sociology*. Polity Press. 1991

Были ли Большой террор фактором “дисциплинирования” и “этнической гомогенизации” в Грузии?

(По поводу книг “Большевистский порядок в Грузии”
и “Грузия в пути. Тени сталинизма”)¹

Несколько слов о предпосылках написания этой статьи. В октябре 2016 году мне было предложено написать рецензию на книгу “Большевистский порядок в Грузии” (Издание в 2-х томах. Том 1: Большой террор в маленькой кавказской республике”. Составители Марк Юнге, Бернд Бонвеч. Москва: АИРО-XXI, 2015. 640 с.). Предложение шло от составителей книги. Я благодарен им за это предложение: оно дало мне повод еще раз высказать мнение о тяжелом периоде в истории моей страны.

В 2017 г. вышла новая книга под названием “Грузия в пути. Тени сталинизма” на русском языке (составители Марк Юнге, Бернд Бонвеч, Даниель Мюллер. Москва: АИРО-XXI, 2017. 512 с.). На следующий год она вышла в грузинском переводе.

Составители (далее **Авторы**) посвятили обе свои книги репрессиям в Грузинской ССР. Они имели свободный доступ к архивным материалам, поскольку в современной Грузии архивы той эпохи открыты для исследователей, в том числе иностранных.

Авторы включили в новую книгу дискуссию из предыдущей книги (“Большевистский порядок в Грузии”), дополнили ее новыми рецензиями, в том числе и отрицательными, что нужно приветствовать. Но эти рецензии были опубликованы своеобразно: состав-

¹ საქართველოს მეცნიერებათა ეროვნული აკადემიის მაცნე: ისტორიის, არქეოლოგიის, ეთნოლოგიისა და ხელოვნების ისტორიის სერიის. № 2, 2019 [Вестник Грузинской Национальной Академии Наук: Серия истории, археологии, этнологии и истории искусства, № 2, 2019].

вители “включались” прямо в их текст со своими соображениями или возражениями и создавали иллюзию дискуссии, в которой последнее слово всегда оставалось за ними. Рецензиям были даны названия, придуманные Авторами, и некоторые из названий передают совсем не тот смысл, который задумывался рецензентом. Например, моя рецензия получила странное название “*Общий «пул жертв»*”. Название составлено из слов, которых я никогда не использовал. Кроме того, в грузинском переводе моей рецензии появились неточности, а кое-что было пропущено.

Настоящая статья несколько отличается от предыдущей рецензии, она длиннее, но основной текст сохранен. Чтобы соблюсти научную этику, почти все ответы Авторам на мою рецензию, опубликованную в книге 2017 года “Грузия в пути. Тени сталинизма”, в данной статье приведены в сносках *курсивом*, часто – с моими пояснениями или возражениями (ниже указаны, как исходящие от “РГ”). Если не указано иначе, страницы цитат из книг Авторам указаны по первому тому книги “Большевицкий порядок в Грузии”.

Зачем и как проводился Большой террор?

Террор бушевал в России начиная с большевистской революции в Петрограде осенью 1917 года. Застрельщиками террора были и Ленин, и Свердлов, и Троцкий, и Сталин, и Зиновьев и другие вожди этой революции. Террор этим людям был необходим для того, чтобы удержаться у власти. И в дальнейшем однопартийное, неизбираемое руководство страны часто прибегало к масштабным репрессиям (например, во время насильственной коллективизации на селе в конце 1920х – начале 1930х годов), но действительно гигантский размах террор получил в 1937-1938 гг.

В 1930х годах Сталин, ставший фактическим властителем страны (“Вождем”), начал физически устранять всех потенциальных соперников из высшего звена управления. Этому служили “показательные процессы” над бывшими членами Политбюро, маршалами Советского Союза. А к 1937 году, явно предчувствуя большую войну, Сталин решил привести всю страну к беспрекос-

ловной покорности. По моему мнению, основной целью Большого террора было распространение синдрома страха (*terror* по-гречески – страх, ужас) повсеместно, по всей территории огромной страны с населением около 170 миллионов с тем, чтобы добиться всеобщей “лояльности” к режиму.

Можно также процитировать одного из рецензентов, Тимоти Блаувельта, который предпочел *“придерживаться подхода не авторов книги, а старой «тоталитарной школы», уделяющего большее внимание целям и причинам Террора, поскольку его главной задачей, на мой взгляд, особенно вначале, являлось разрушение институционально и регионально закреплённых патронатных сетей в партийном и государственном руководстве”*.

В принципе, это идея не противоречит указанной выше цели террора, которой я придерживаюсь.

Авторы неоднократно прибегали к утверждению, что репрессии служили *“приучению всего населения к дисциплине”*: это рефрен авторов! Но термин “дисциплина” может означать разные вещи (школьная дисциплина, дисциплина труда, партийная дисциплина, и т.п.). Дисциплину в стране можно поднять (“приучить” к ней) и менее болезненными, например, экономическими методами. Кремлю же нужна была именно лояльность в виде беспрекословной покорности, чего оно и достигло с помощью повсеместного террора.

Репрессиям в 1937-1938 гг. подверглись не менее, чем полтора миллиона граждан СССР и иностранцев, более чем полмиллиона человек были расстреляны. Для этой кровавой драмы ныне общепринят термин “Большой террор”, даже если он не совсем точен.

Народный комиссариат внутренних дел (НКВД) СССР разослал в 1937 году “лимиты репрессирования” во все союзные республики, края и области страны с согласия Политбюро ЦК ВКП(б)² под руководством Сталина. Эффект от репрессий был бы

² Дополнение “(б)” означало “большевиков”.

меньше, если бы они были сконцентрированы в определенных районах страны или проводились против определенных групп, например, каких-либо этносов.

Весь план Большого террора выглядит скорее расчетливым шагом диктатора, нежели результатом действия паранойка.³

Подписанный 30 июля 1937 Наркомом внутренних дел СССР Николаем Ежовым приказ N00447 «Об операции по репрес-

³ **Авторы:** Рецензент излагает в краткой форме свою концепцию истории с момента возникновения Советского Союза до конца 30-х гг. Согласно этой концепции большевистский террор и насилие распространялись из России и, с одной стороны, использовались для утверждения коммунистической идеологии, а с другой – для сохранения власти. Начиная с 1930-х гг. устранение потенциальных конкурентов было специальной задачей Сталина. Но затем в 1937 г. диктатор перешел к подготовке Советского Союза к предстоящей войне. Для этого он с помощью террора сформировал лояльность или, как это называет автор, «беспрекословную покорность». Но это произошло не только в результате паранойи, а представляло собой и «расчётливый шаг». В этой концепции, как нам кажется, бросаются в глаза четыре аспекта. Во-первых, террор и насилие представляют собой экспортный продукт, распространившийся из России. Во-вторых, автор подчёркивает, по отношению к Сталину в первую очередь, аспект сохранения власти, причём он характеризует действия Сталина одновременно как иррациональные и рациональные. В-третьих, в аргументации следует отметить резкий отход от персоналистского объяснения к геостратегическому, причём в обоих случаях внутренние или также социальные и экономические аспекты выступают лишь в качестве проекционной поверхности для сохранения личной власти и подготовки к войне. В-четвертых, преследования в интерпретации автора служили исключительно распространению страха и ужаса, так что, можно было бы добавить, наша попытка рационализации мер оказывается излишней.

РГ: Я должен быть благодарен Авторам за формулирование моей “концепции истории” из нескольких абзацев текста! На самом деле вся эта “концепция” не моя: она построена на таких общеизвестных фактах, что даже не требовала ссылок.

сированию бывших кулаков, уголовников и других антисоветских элементов» на следующий же день был одобрен Политбюро ЦК ВКП(б).

Помимо кулаков и уголовников к “другим антисоветским элементам” отнесли эсеров (членов Партии Социалистов-революционеров), грузмек (членов Грузинской Социал-демократической Рабочей Партии, т. н. меньшевиков), муссаватистов и иттихадистов (членов азербайджанских партий “Мусават” и “Иттихад”), дашнаков (членов Армянской Революционной Федерации - “Дашнакцутюн”), “белых” (русских противников большевизма), реэмигрантов. Может показаться, что особое внимание было уделено республикам Закавказья, где как раз и оставались эти грузмеки, дашнаки, иттихадисты и муссаватисты, но на фоне Советского Союза абсолютная численность этих т. н. “других антисоветским элементов” была незначительной.

Репрессивные полномочия были предоставлены местным органам управления. Местные органы НКВД, под руководством партийных организаций, должны были выполнить количественный “план репрессий”, но “перевыполнять план” можно было только с разрешения центра, которое охотно выдавалось до осени 1938 года.

По приказу из центра по всей стране были созданы стандартные внесудебные инстанции, т. н. “тройки”, которые без участия сторон, без вызова свидетелей, без права апелляции рассматривали дела, состряпанные органами НКВД, и за несколько минут решали – кого расстрелять, а кого – сослать в лагеря на каторжные работы. За “тройками”, созданными для выполнения приказа N00447, закрепилось название “кулацкие тройки”. Были и другие “тройки” и “двойки”, но Авторы верно отметили, что именно “кулацкая операция” повлекла подавляющее большинство жертв.

В состав “кулацких троек”, которые были образованы на республиканском, областном, краевом уровнях, входили нарком (народный комиссар) республиканского НКВД или начальник соответствующего областного управления НКВД, первый секре-

тарь ЦК Компартии(б) республики или областного (краевого) комитета Всесоюзной Компартии(б), а также прокурор республики или области (края). В книге отмечено, что в Грузии вплоть до октября 1938 г. в состав “кулацкой тройки” вместо секретаря ЦК КП(б) Грузии входил начальник республиканской милиции.

Всем союзным республикам, автономиям, областям и краям был разослан “оперативный лимит” репрессий. Поскольку Политбюро решило распространить террор (“провести чистку”) на всю страну, естественно, что наибольшее число репрессированных пришлось на самые большие республики – РСФСР и Украинскую ССР.

В соответствии с приказом N00447 Грузинской ССР предписывалось репрессировать бывших кулаков, уголовников и других «антисоветских элементов» в количестве 5000 человек (из них 2000 по “первой категории”, т. е. расстрелять, и 3000 человек по “второй категории”, т. е. приговорить к длительным срокам заключения). 2000 человек предписывалось расстрелять в Белоруссии (которая имела в два раза больше населения, чем Грузия), 1500 – в Азербайджане, 500 – в Армении и т. д. В том же 1937 году в соответствии с требованием местного руководства (такие запросы происходили повсеместно и приветствовались Москвой: тот, кто не усердствовал, сам попадал в жернова репрессий!) “оперативный лимит” для Грузии был увеличен в три с половиной раза и перевалил за 15 тысяч человек, которых успешно репрессировали.

В Грузинской ССР была довольно многочисленная интеллигенция, которую подозревали в нелояльности к Советской власти. По данным Авторов, в Грузии среди осужденных «кулацкой тройкой» было необычно много лиц со средним и высшим образованием, хотя эти лица не составляли большинство репрессированных.

Чтобы запугать массы, показать, что “незаменимых нет”, сталинскому режиму было необходимо репрессировать руководителей высокого ранга и известных людей. Поэтому по всему

Союзу полетели головы, в буквальном смысле, многих секретарей республиканских ЦК и обкомов, директоров предприятий и институтов, председателей колхозов, чиновников Советов Народных Комиссаров (правительства) республик, даже высокопоставленных работников НКВД.

Естественно, такие лица (условно – “элита”) не могли количественно заполнить весь “лимит”. И в Грузинской ССР партийная элита и интеллигенция составляли видимую, но количественно малую часть репрессированных.⁴ Основная масса репрессированных была из простых людей.

Преступная схема была предельно проста и стандартна для всех регионов СССР. Иначе схема не сработала бы! Обвинения против репрессированных были до примитивности стандартны: шпионаж, вредительство, терроризм, попытка свержения советского строя, поддержка троцкистской оппозиции...

Нет повода утверждать, что Грузия и этнические грузины были основной целью репрессий. Репрессии должны были “равномерно” охватить всю страну, все народы.

Правда, в случае с Грузией была маленькая особенность, статистически – очень небольшая. С дореволюционных пор Сталин лично знал многих лиц, большевиков из правящей в Грузинской ССР партийно-государственной элиты и даже грузинских меньшевиков, правивших в 1918-1921 гг., т. к. до 1912 года большевики и меньшевики были членами единой Российской Социал-демократической Рабочей Партии (РСДРП). Можно с большой долей уверенности допустить (документов нет!), что некоторых из грузинских большевиков Сталин предпочел бы больше не видеть: старые знакомые могли не проявлять должного пиетета к Вождю,

⁴ **Авторы:** *Схема, которой руководствуется рецензент в интерпретации «Большого террора» в Грузии, очень проста. Прежде всего надлежало преследовать элиты, представители других слоев населения служили только в качестве «начинки» и предназначались для приучения всего населения к дисциплине.*

которого они помнили, мягко говоря, весьма ординарным человеком!⁵

⁵ **Авторы:** Относительно установления верхних границ, а также лимитов преследований в ходе крупнейшей массовой операции против «кулаков, уголовников и др. антисоветских элементов» на основании приказа № 00447: рецензент возлагает ответственность за какой бы то ни было террор – последовательно аргументируя в рамках своей вышеизложенной концепции – исключительно на московский центр. Цифры преследований устанавливал Центр. Грузии предписывался высокий лимит преследований, так как здесь в противоположность другим республикам и краям Советского Союза имелся особенно широкий слой партийной и государственной элит. Кроме того, во главе Советского Союза находился грузин, который хорошо знал своих врагов в Грузии. Документы, однако, говорят другим языком. Уровень лимитов устанавливался исключительно Центром, но только после договоренности с республиками, краями и областями. Именно в июле 1937 г. по указанию московского Центра Грузия, как и все остальные, отправила в Москву ориентировочные показатели. Речь шла о 2981 человеке (1-я категория – 1419, 2-я категория – 1562), что, тем не менее, было на 40 % ниже лимита в 5000 человек (1-я категория – 2000, 2-я категория – 3000), установленного Москвой в конце июля в приказе № 0044711. Толковать это как давление Центра на периферию с целью преследования как можно большего количества людей было бы ошибочно. Обращает на себя внимание то обстоятельство, что Грузия, в отличие от Белоруссии, Азербайджана и Армении, уже в середине июля по собственной инициативе предоставила необычно высокие ориентировочные показатели, т. е., как представляется, проявила значительную активность. Потому мы хотели бы интерпретировать повышение верхних границ в Москве на 40% скорее как высокий аванс доверия, направленный на то, чтобы гарантировать гибкость грузинского репрессивного аппарата и не заставлять его притормаживать. Не случайно показатели определялись не как нижняя граница, а представляли собой верхнюю границу. Следующий аргумент в пользу тесного сотрудничества между Москвой и периферией и высокой активности на местах заключается в том, что запросы на повышение лимитов поступали всегда с периферии, как было и в случае Грузии. Тем самым и в Грузии лимиты не увеличивались сверху. Они

В 1937-1938 гг. существовали т. н. “сталинские списки”, когда разрешение на расстрел высокопоставленных лиц выдавалось Политбюро ЦК ВКП(б). Отмечается, что в этих списках необычайно много было уроженцев Грузии. Поскольку Сталин

объясняются местными условиями и общностью ответственности. Напротив, доказать, что Сталин обращал особое внимание на Грузию, вследствие чего и появились высокие показатели, не удалось. Мы не ставим под сомнение тот факт, что сначала следовало распоряжение Москвы о массовых репрессиях. Однако, по нашему мнению, в ходе их проведения возникали специфические для Грузии явления, причём несмотря на то, что в основном идентично составленная в кадровом отношении кулацкая тройка порождала существенные с процентной точки зрения различия – вверх и вниз – в наказании меньшинств. При этом, очевидно, не было «разрядки» по национальностям подобной той, которая была подготовлена для операции в соответствии с приказом № 00447 в целом. Мы пытаемся объяснить эти различия, причём, к примеру, для осетин констатируем уровень репрессирования, явно не доходящий до среднего. Основная тенденция рецензента заключается в том, чтобы приуменьшить содействие Грузии в пользу вмешательства извне и отвести Грузии роль жертвы. В этот нарратив встраивается также этническая и культурная «принадлежность» Сталина, а прямое содействие Грузии, как в следующем абзаце, сводится к одной личности, к Берии, который в качестве приспешника Сталина, точно так же, как и его пример для подражания, был заинтересован в стабилизации личной власти.

РГ: Авторы признают, что “сначала следовало распоряжение Москвы о массовых репрессиях”, но стараются вину на ее масштабы переложить на периферию, что вызывает по крайней мере удивление. По мнению Авторов “Основная тенденция рецензента заключается в том, чтобы приуменьшить содействие Грузии в пользу вмешательства извне и отвести Грузии роль жертвы”. Если в моем тексте такая “тенденция” и проявилась (хотя я старался ее избежать), она могла быть реакцией на стремление Авторов доказать, что высокая “степень репрессий” в случаях некоторых меньшинств была наруку этническому большинству в Грузии и что, якобы, “гомогенизация Грузии” была основной целью репрессивных органов республики. На самом деле никакой такой “цели” Авторы доказать не смогли!

доверял Лаврентию Берия, первому секретарю Центрального Комитета Компартии Грузии в 1931-1938 гг., Тбилиси было разрешено решать на месте судьбу большинства таких лиц. Берия прекрасно знал как мог услужить Вождю – надо было преподнести ему головы “разоблаченных врагов” из числа “старых большевиков”, которые устанавливали советскую власть в Грузии в 1921 году. Сталин этих людей не защитил.

Берия не преминул воспользоваться возможностью расправиться и со своей явной или латентной оппозицией из числа тех, кто доминировал в политической жизни республики до первой половины 1930-х годов. Как явствует из косвенных источников (из личных бесед автора этой статьи с прямыми потомками репрессированных высокопоставленных лиц), “старые грузинские большевики” ненавидели Берия и если бы власть оставалась у них, наверное, они с радостью разделались бы с ним. Но власть была у Берии. Говорить о том, что в Грузии было “монолитное единство коммунистов” не приходится.

Разумеется, республиканская “кулацкая тройка”, в которую формально не входил Первый секретарь ЦК Грузинской Компартии (б) Лаврентий Берия, действовала по согласованию с партийным руководством республики. И в тогдашней, и в современной Грузии вина за репрессии 1937-1938 гг. справедливо возлагается на коммунистическое руководство и лично Берия. Он и его подельники (не все они были этническими грузинами: в НКВД Грузинской ССР работало немало армян, русских, евреев-ашкенази и представителей других этносов) были палачами всего народа республики, включая как грузин, так и русских, армян, азербайджанцев, абхазов, осетин, евреев, немцев и т. д. Аналогичные палачи орудовали во всех частях Советского Союза. К сожалению, это является частью истории всех бывших “советских народов”, истории, во время которой жили и палачи и жертвы и даже палачи, которых другие палачи сделали жертвами.⁶

⁶ **Авторы:** Берия и его клика виртуально вырезаются здесь из грузинского контекста и объявляются всеобщим советским типом карателя.

Не имеет отношения к данной статье то, что Берия считался “хорошим хозяйственником”, резко поднявшим экономику Грузии и Закавказья: в 1932-1936 гг. он одновременно руководил и Грузинской Компартией и Закрайкомом.⁷ Много важнее для нынешней России, что с 1945 года Берия был эффективным руководителем советского ядерного проекта, для которого его люди “позаимствовали” немало западных технологий, естественно, незаконными методами, т.е. кражей. Именно Российская Федерация наследовала советское ядерное оружие. Достижения Берии в вышеуказанных сферах лишь косвенно отмечаются в истории Грузии, где он, в первую очередь, остается жестоким палачом. Кстати, симптоматично, что из первых секретарей ЦК республиканских компартий Большой террор пережили только Лаврентий Берия – в Грузии и Мир Джафар Багиров – в Азербайджане: они проявили должное усердие!

В 1937-1938 годах передача значительной части карательных полномочий от центра местам происходила повсеместно. Москва

Наше же намерение состояло, напротив, в том, чтобы со всей определённостью показать грузинский контекст карателей, в котором было возможно не только оказаться включенным и исполнять приказы, в централизованном порядке поступавшие из Москвы, но и активно преследовать специфические грузинские интересы.

РГ: То, что Берия был представителем “всеобщего советского типа карателя” доказывается уже тем, что с конца 1938 года до 1945 года он руководил всесоюзным НКВД. Здесь же Авторы прямо говорят, что их “намерение состояло... в том, чтобы со всей определённостью показать грузинский контекст карателей”, что само по себе является предвзятой установкой, и что невозможно показать лишь с помощью процентных показателей репрессированных по этническому признаку лиц.

⁷ Закрайком – Закавказский краевой комитет Всесоюзной Коммунистической партии (большевиков). Закрайком был высшим партийным органом Закавказской Социалистической Федеративной Советской Республикой (ЗСФСР) со столицей в Тбилиси, существовавшей в 1922-1936 гг.

спускала столицам союзных республик, в том числе Тбилиси, и центрам областей (краев) количественные лимиты репрессий, обязательные для исполнения. Дополнительные лимиты повсеместно запрашивались снизу: местным руководством это делалось с тем, чтобы показать свое особое рвение и спасти собственную шкуру.⁸ В этой связи можно было бы отметить, что, например, в Украине увеличения “лимитов” репрессий требовал никто иной, как Никита Хрущев, позднее, в 1956 году, резко осудивший репрессии 1937-1938 годов, в Армении – командированные члены Политбюро Анастас Микоян и Георгий Маленков и т. д. Эти примеры ни в коей мере не являются оправданием для Лаврентия Берии, а показывают преступный характер сталинского режима в целом.

В столицах республик и областных (краевых) центрах “лимиты” перераспределялись по автономиям, городам и сельским районам. “Тройка” в Тбилиси не смогла бы сама подобрать по всей республике свыше 25 тысяч человек, которых следовало покарать по “первой” или по “второй категории”. Подбор жертв осуществлялся на местах, зачастую малограмотными работниками НКВД, которые даже не могли правильно заполнить анкеты, из-за чего авторы и работники Архива МВД имели серьезные сложности в определении, например, национальности репрессированных лиц в архивных документах (см. ниже). В районах Грузии, где большинство населения было из числа этнических меньшинств, среди репрессированных, естественно, могли преобладать лица из этих этнических групп.⁹

⁸ **Авторы:** *Это утверждение снова направлено на то, чтобы сделать незаметным содействие, энтузиазм и собственные интересы периферии.*

РГ: О каком “энтузиазме” можно говорить в СССР 1937-1938 годов, когда любой руководитель знал, что может вдруг оказаться в камере для пыток?

⁹ **Авторы:** *Рецензент считает излишним обращать особое внимание на меньшинства, так как они только потому подвергались преследова-*

В одной из последних глав книги “Большевистский порядок в Грузии” приведены свидетельства родственников жертв массовых репрессий одного из сел Грузии (Хашми), из которых можно сделать вывод, что репрессии проводились бессистемно, ради выполнения спущенного свыше “плана” (в случае с селами приказ поступал из центра административного района). Соседи боялись заступиться за соседей: всех обуял животный страх! Аналогично происходило везде, не только в Грузии. Когда в обществе повсеместно начинают превалировать низменные инстинкты, в этом всегда виноват политический режим, тем более тоталитарный.

В моей книге “Мой двадцатый век: Грузия прошлого столетия в контексте всемирной истории и геополитики” (т. 1. 2008, на грузинском языке), которая вышла намного ранее рецензируемой книги и упоминается в ее списке использованной литературы, в подглаве “Массовые репрессии”, касаясь Большого террора по всему Советскому Союзу, я писал:

“Абсурдны утверждения некоторых историков и публицистов разных национальностей, что было расстреляно особенно большое количество лиц именно их национальностей, что свидетельствует о сталинском анти-... (анти-семитизме, анти-армянстве, анти-абхазстве, анти-узбекстве, анти-..., далее пишите, что угодно). На самом деле было репрессировано больше всего русских, так как они составляли самый многочисленный народ Советского Союза. Абсолютные показатели репрессированных среди малых этнических групп, например чукчей, абхазов, гру-

ниям, что жили в соответствующих местах, и каждый регион должен был без различия платить свою кровавую дань.

РГ: Органы НКВД каждого района спешили “выполнить план” любыми методами и представители меньшинств репрессировались именно там, где они жили: было бы странно, если бы органы НКВД искали там кого-то из представителей других этносов. Я нигде не писал, что “считаю излишним обращать особое внимание на меньшинства”, но внимание ко всем этническим группам должно быть более или менее соразмерным.

зинских евреев были невысокие, но пропорционально к общей численности этих же групп – существенные. [...] Среди репрессированных в Грузии всегда вспоминаются известные фигуры [...]. Но от сталинского террора не были защиты и у простых людей. Доносительство приняло массовый характер. Партия позаботилась полностью искоренить в народе “христианскую мораль” и “буржуазный гуманизм”.

В моей семье память о репрессиях 1937 г. жила вечно: той осенью был арестован и расстрелян мой дядя, брат студента – моего будущего отца, фактически воспитавший его, будучи старше на 14 лет, беспартийный, с высшим образованием. Он не был террористом, что ему инкриминировалось (об этом стало известно много позже) и был посмертно реабилитирован в 1956 году.

Читать текст книги “Большевистский порядок в Грузии” без содрогания трудно – сколько погибших, сколько поломанных судеб! Как пишут авторы: *“вычисление «репрессивных коэффициентов» в отношении целых коллективов подчас может выглядеть весьма мрачным”*.

Одна из последних глав I тома книги “Большевистский порядок в Грузии” (во II томе – документы и статистика), ее автор Леван Авалишвили, касается репрессий по “национальным линиям” граждан соседних государств, проживавших в СССР и представителей национальных меньшинств (например, немцев, поляков, турков, иранцев и др.), страна происхождения которых входила в число тех государств, с которыми СССР потенциально мог оказаться в состоянии войны.

Как указывается в этой главе, *“Национальные операции... в Грузии не приняли [масштабного] характера и протекали в основном вяло, хотя здесь проживал ряд диаспор, напрямую подпадавших под репрессивный удар”* [с. 199].

Большой террор в Грузинской ССР описан в целом объективно и в этом смысле книга “Большевистский порядок в Грузии” достойна положительной оценки. Важные статистические данные были предоставлены Архивом МВД Грузии. Большая часть I тома

книги “Большевицкий порядок в Грузии” немецких и грузинских авторов является хорошим источником информации. Если бы указанная книга заканчивалась главой “Национальные операции в Грузии”, она бы не вызвала серьезных нареканий и скорее была бы оценена положительно всеми рецензентами.¹⁰ Но книга не заканчивается здесь.

Рабочая гипотеза авторов главы “Этнос и террор”

Четыре Автора – Марк Юнге, Даниель Мюллер, Вольфганг Фойерштайн и Иван Джуха – написали и включили в книгу “Большевицкий порядок в Грузии” большую главу “Этнос и террор”, хотя она могла быть и отдельной книгой. В нашей статье

¹⁰ **Авторы:** *Интересно, что рецензент в своей более ранней публикации указывает на то, что абсолютные числа не убедительны, а представляют собой только показатели, ориентирующиеся на долю соответствующей национальности в населении. Но если речь идёт о Грузии, то сказанное, очевидно, не должно более иметь силы. Ведь во всём первом разделе своей рецензии автор настраивает читателя на то, что он выступает не за оперирование числами подобно авторам, подвергнутым критике, – которые ориентируются на долю населения соответствующего этнического меньшинства в Грузии, – а за анализ и оценку, опирающиеся на абсолютные цифры преследований. Таким образом рецензент получает основания утверждать, что этнические грузины как бесспорно крупнейшая этническая группа всегда страдали в наибольшей степени. Это служит в первую очередь для выравнивания различий, а также обоснования того, что нет необходимости внимательнее присматриваться к меньшинствам, они растворятся в общем «пуле страданий». При этом подчёркивается необходимость осмысления того, что этнические грузины в этой логике являются величайшими со статистической точки зрения жертвами, и только здесь и стоит присматриваться внимательнее.*

РГ: В цитате из моей книги указано, что среди малых этнических групп репрессии могли ощущаться значительно больше. Но из этого совсем не следует, что взамен преимущество получало этническое большинство.

она будет называться “главой”. Не знаю, предлагалось ли грузинским ученым поработать над главой? Скорее всего, нет. Из дискуссии следует, что один из авторов главы, В. Фойерштайн (кстати, написавший очень большую подглаву о лазах: см. ниже), не во всем согласен с остальными авторами главы, но не по существу, а в деталях.

У Авторы главы была некая гипотеза, которую они намеревались проверить:

“Грузинское общество в годы Большого террора имело ярко выраженный мультиэтнический характер. Закономерным образом возникает вопрос: имели ли массовые операции НКВД, помимо политической и социальной, также этническую или расистскую компоненту? Возможно, в них даже можно различить структуры геноцида? В пользу таких предположений свидетельствует, например, то, что цифра жителей Абхазии, репрессированных во время Большого террора, была особенно высокой, и среди них именно абхазы репрессировались в большом количестве. Это обстоятельство по-прежнему обладает брзантностью на фоне актуальных и весьма острых межэтнических проблем кавказского региона” [с. 208].

Постановка вопроса в самом начале главы об “этнической или расистской компоненте”, о поисках “структур геноцида” не могла не вызвать настороженность грузинских рецензентов, поскольку они увидели в ней попытку искаженно показать новейшую историю Грузии.

Поиск “компонентов расизма” и “структур геноцида” в Грузии 1930х годов не увенчался успехом. Авторы **в конце книги, после дискуссии, после рецензий**, на с. 601 признают: *“Нигде в репрессивной практике в Грузии этническая/национальная принадлежность не являлась достаточной причиной для осуждения или этнических чисток, не говоря уже о методах геноцида или расизма”.*

Однако весь текст главы направлен на то, чтобы доказать, что *“Национальную компоненту массовых репрессий 1937–1938 гг. следует рассматривать как радикальную составляющую долговре-*

менной политики этнической гомогенизации, осуществлявшейся партийными и государственными элитами грузинского государства” [с. 330].

По мнению авторов главы “Этнос и террор”, руководство Грузии ставило своей целью (или одной из главных целей) использовать Большой террор для “дисциплинирования” этнических меньшинств с помощью репрессий в угоду грузинскому национализму, который стремился достичь “этнической гомогенизации”.

Защита прав всякого рода меньшинств, будь то этнические, языковые, гендерные и пр., это мейнстрим современного либерализма. И это благородное дело. Естественно, всегда появятся ученые, которые из чувства справедливости или по иным причинам будут поддерживать права меньшинств. Для таких исследований выделяются весомые гранты и получатели грантов обязаны выдать нужный результат.

Но термин “меньшинство” относителен. Например, в Абхазии, фактически отколовшейся от Грузии с последнего десятилетия XX века, оставшиеся там грузины лишены политических прав, им отказано в праве обучения на родном языке и грузинские школы насильственно переводятся на русский (!) язык; не-абхаз (точнее, лицо полноценно не владеющее абхазским языком, а вряд-ли кто станет учить язык, которым сами этнические абхазы пользуются лишь в семейном кругу) не может быть избран “президентом республики” и т. п. Не означает ли это, что термин “меньшинство” к этой этнической группе, т.е. абхазов, уже неприменим?

Естественно, интересы малых этнических групп следует уважать, но не на фоне сомнительных “улик” времен Большого террора, полученных статистическими расчетами Авторов.

Почему большинство грузинских рецензий, включая мою, были критическими по отношению к рецензируемым книгам?

Внимание к малочисленным группам абхазов и осетин, – соответственно, несколько более 100 тысяч и около 50 тысяч человек по всей территории Грузии в 2010-е годы – возросло после того, как Грузия столкнулась с их активным сепаратизмом с конца

1980х годов. Среди осетин Грузии популярна идея “воссоединения с Северной Осетией в пределах Российской Федерации”. Этот ирредентистский план, естественно, вызывает неприятие со стороны грузинского общества.

Считаю непродуктивным ставить под сомнение автохтонность абхазского населения на территории их нынешнего расселения. Вполне законно проживание в течении последних веков осетин на территории Грузии, которые по словам авторов, *“в отличие от абхазов, действительно являются переселенцами с Северного Кавказа”* (Грузия в пути, с. 92).

Но это не означает отказ Грузии от территориальной целостности. Независимая Грузия (1918-1921) была признана Советской Россией 7 мая 1920 года в тех границах, в пределах которых проживали вышеназванные этнические меньшинства. Практически в тех же границах существовала Грузинская ССР и была признана Республика Грузия, принятая в ООН летом 1992 года. Все 15 новых государств после распада СССР на международном уровне признаны в границах союзных республик. Если по желанию всех малых этнических групп будут нарушаться международно признанные границы, то это приведет к нескончаемому хаосу.

В конкретном случае с меньшинствами Грузии проблема не ограничивается межэтническими отношениями в пределах государства. Большой сосед, Российская Федерация, считает, что все бывшие советские республики находятся в сфере ее “привилегированных интересов”. Попытка независимой Грузии выйти из этой сферы рассматривается Кремлем недопустимой, а действенным методом противодействия используются межэтнические проблемы. Незыблемость такой политики России (безотносительно к тому, кто был руководителем СССР/России по этническому происхождению или по партийной принадлежности) доказана историческими фактами. И во время первой грузинской республики (1918-1921 гг.), и в советскую эпоху (особенно в последние десятилетия существования СССР) проблемы на территориях расселения меньшинств Грузии латентно использовались Москвой в своих

политических целях, а с начала XXI столетия то же делается совершенно открыто.

Геополитическая наука способна дать немало аналогичных примеров из других эпох и из других регионов мира – империи везде ведут себя одинаково, но от этого проблемы Грузии не уменьшаются. А публикации, которые воспринимаются в Грузии, как направленные на осложнение ее отношений с этническими меньшинствами, вызывают неприятие.

Именно так была воспринята глава “Этнос и террор” всеми грузинскими рецензентами.

Насколько надежна была статистическая база?

Авторы решили проверить свою гипотезу о том, что *«Большой террор использовался для дисциплинирования этнических меньшинств с помощью репрессий в угоду грузинскому национализму»* почти исключительно с помощью статистических расчетов и пришли к выводам, вызывающим, по меньшей мере, вопросы.

Поэтому, в первую очередь надо рассмотреть надежность статистики.

Как оказалось, во время дискуссии вокруг еще не изданной книги, серьезная критика касалась качества информационной базы, методов интерпретации этих данных авторами и их выводов. Тогда директор Архива МВД Грузии О. Тушурашвили заявил:

“Вся статистика – база данных, на которой основывалась упомянутая глава, фактически не была обработана – выявление этнических составляющих было практически невозможно, так как из 22 000 репрессированных у 40–45 % не была заполнена графа национальной принадлежности. Возможно, что даже сотрудникам НКВД в те годы самим было трудно определить национальность репрессированных. Особые трудности возникают в случае с мусульманами, так как фактически невозможно найти различие, например, между турками и тюрками. В течение последних двух недель мы вместе работаем с господином Юнге, и во многих случаях нам представляется фактически невозможным опреде-

лить национальность репрессированных, так как для одних и тех же лиц указаны разные национальности. Например, для некоторых грузин указывается национальность «азербайджанец», а при этом у них фамилии Цулукидзе, Чхаидзе и др., но ведь невозможно причислить их к лицам азербайджанской национальности? Поэтому на основе недостоверной статистики были получены неправильные результаты, согласно которым грузины проводили этническую чистку разных национальностей” [с. 478].

На это замечание авторы ответили: “Архив признал, что в документах (протоколах тройки) для большого числа лиц (в общей сложности порядка 40-45%) не была эксплицитно указана национальность. В упомянутых случаях Архив затем самостоятельно определил национальность и внес ее в базу данных, применив, однако, несистематическую и непрозрачную систему критериев и никак не отметив, что эта информация была добавлена Архивом. Таким образом, были получены статистические данные, которые в 90% случаев включали информацию о национальности репрессированных лиц и на материале которых авторы главы «Этнос и террор» выстраивали свою аргументацию” [с. 524].

Авторы приводят и другие проценты: “ *Национальность жертв массовых операций НКВД в Грузии указывается в архивных источниках в среднем в 94% случаев... в 98% случаев жертв «кулацкой» операции*” [с. 219].

Так какой же из этих показателей соответствует реальности? Для какого процента репрессированных была определена национальная принадлежность – для 55-60, 90, 94 или 98 процентов? Ответ на этот вопрос, поставленный в моей рецензии, авторы не дали.

Неполные данные, “*несистематическая и непрозрачная система критериев*” их исправления – это очень серьезные вопросы, которые могут поставить под сомнение достоверность статистической базы для далеко идущих выводов, которые делаются в тексте. Ведь увеличение или уменьшение количества репрессированных среди малочисленных этнических групп всего на 20-30

человек разрушило бы выводы авторов, т. к. “степень репрессий” среди малых групп могла получиться совершенно иной!

Во время дискуссии вокруг книги “Большевистский порядок в Грузии” стало ясно, что Архив пытался уточнить национальность репрессированных, но в спорных случаях натолкнулся на категорическое неприятие Авторы (неясно, насколько обоснованное). Авторы пишут:

“После согласования с Архивом осталось 517 абхазов. В спорных случаях [подчеркнуто мной: Р.Г.] – речь идёт о 37 репрессированных, которых мы также, в отличие от Архива, [подчеркнуто мной: Р.Г.] идентифицировали как абхазов... В результате мы указали в таблице № 34 во втором томе настоящего издания цифру – 554 абхаза (517+37). В апреле 2015 г. ситуация была такова: Архив вдруг нашёл среди уже согласованных с ним 517 абхазов 26 «вероятных» ошибок. В конечном итоге Архив в своей таблице указывает 491 (517–26) абхаза... Таким образом, в процентном соотношении разница между таблицами составляет 11%. Конечно, это весьма существенная разница... По этой причине мы приняли решение осуществить немедленную публикацию здесь главы «Этнос и террор», чтобы научная дискуссия по спорным вопросам продолжалась, а научное сообщество не только Грузии имело возможность помочь всем нам справиться с этими сложными вопросами методики, оценки и интерпретации (подчеркнуто мной: Р.Г.). В таком случае читатель сможет самостоятельно определить, чьи аргументы являются более убедительными” [с.529-531].

Получается, что авторы без учета аргументов Архива МВД, увеличили количество репрессированных абхазов до 554, тогда как вместе с Архивом они определили таковыми 517.

Если приходилось по косвенным данным идентифицировать национальность (а у многих грузин и абхазов одинаковые фамилии, “турк” и “тюрк” по-грузински пишутся одинаково и т.п.) и это было спорно;

если всего лишь 37 спорных случаев из 25430 (это 0,0014%) могли в значительной мере изменить выводы статьи;

если соиздатели (а Архив МВД, оказывается, должен был фигурировать как соиздатель русского варианта книги, но был “с сожалением” не указан как таковой [с. 376]) сомневались в достоверности статистической базы,

то как могут читатели доверять выводам на основании этой самой статистической базы?

Решение “осуществить немедленную публикацию здесь главы «Этнос и террор», является как минимум ошибкой, а как максимум – намеренным созданием неверной информации.

Когда авторами уже опубликованы количественные показатели, которые читатель не может перепроверить, эти данные воспринимаются истиной в последней инстанции. Недаром в отзывах ряда рецензентов, статистические данные принимались как окончательные. Никто так и не смог “самостоятельно определить, чьи аргументы являются более убедительными”.

На этом фоне, интересно, что составители книги “Грузия в пути” опубликовали рецензию анонимного автора, пишущего (пишущей?) под псевдонимом Gusti Daimchen, цитаты из которой я привожу без комментариев.

Он (она?) пишет:

“Тезис, согласно которому грузинское руководство преднамеренно преследовало определённые этносы особенно жёстко, представляет собой чистой воды спекуляцию. Числовой материал не пригоден для того, чтобы послужить опорой столь смелому тезису... оказалось ли умерщвление 314 человек достаточным, чтобы «затормозить» процесс образования абхазской нации? Согласно авторам, в этом и заключалась цель грузинского руководства. Но кем вообще были эти 314 человек? Были ли все они поборниками идеи абхазской нации (если вообще можно использовать понятие «нация» применительно к этнической группе такой незначительной величины)?” [Грузия в пути, с. 480].

“Авторы прельстились суггестивной силой цифр и позволили ей победить себя. В высшей степени раздражает односторонность угла зрения: в то время как преследование многочисленных меньшинств подробно анализируется, именно репрессии против грузин, титульной нации республики, не было подвергнуто обстоятельному исследованию. Около 13 300 грузин пали в 1937–1938 гг. жертвами чисток. Марк Юнге, вероятно, сказал бы об этом: если смотреть на проценты, т. е. на численность жертв относительно величины национальности, абхазцы с 1,03% должны были заплатить более высокую кровавую дань, чем грузины с 0,67% казнённых. Поэтому репрессирование абхазцев было «хуже» преследования грузин. Ну и что же толку в этом жонглировании процентами? Что приобретается с его помощью?” [Грузия в пути, с. 484].

Но допустим, что статистическая база, использованная авторами, безупречна и проанализируем выводы, сделанные на их основании.

Авторы обычно оперировали относительными показателями (процентами), что, действительно, необходимо при сравнительном анализе. Но создается впечатление, что исключительное использование процентных данных происходило для того, чтобы абсолютные показатели репрессированных среди меньшинств не казались бы слишком малыми для серьезных выводов.¹¹ Таких нареканий можно было избежать комбинируя абсолютные и относительные показатели, что делалось очень редко.

Один из рецензентов книги, Дэвид Ширер, соглашаясь с выводами авторов, тоже был вынужден заметить

¹¹ **Авторы:** *В общем и целом показатели в статистическом отношении достаточно. Мы не работаем с абсолютными цифрами. Они, на наш взгляд, не убедительны в исследовании, ориентированном на сравнение.*

“Возникает вопрос, насколько статистически корректно скрупулезно сравнивать проценты репрессированных, подразумевающие 16, 11 или 8 человек, в статистическом контексте, где речь идёт о тысячах и десятках тысяч... Конечно, жизнь каждого репрессированного важна и достойна памяти, но в таком масштабном, с точки зрения количественного анализа, исследовании, арест нескольких человек, возможно, не является статистически релевантным” [Грузия в пути, с. 402].

По подсчетам авторов книги “Большевицкий порядок в Грузии” в 1937-1938 гг. в Грузинской ССР **всеми** внесудебными инстанциями (как указывалось выше, репрессиями занимались разные “тройки” и “двойки”, а не только “кулацкая тройка”) было осуждено 25430 человек, из них 10930 было расстреляно [с. 68].

Авторы соотнесли данные о всех репрессированных мужского пола по возрастным когортам в возрасте 20-69 лет (именно мужчин в этом возрасте в основном арестовывали) и получилось, что 2,3 процента этой части мужского населения Грузинской ССР были осуждены, а 1,1 процент – расстреляны.¹²

По данным авторов в 1937–1938 гг. этнические грузины, репрессированные основным внесудебным органом – “кулацкой тройкой” (12460 человек, из них 5559 расстреляны) составили 59,1% от всех осужденных по республике (21058), что примерно соответствует удельному весу грузин во всем населении в 1937 г. Той же “кулацкой тройкой” осуждено было 8623 представителей других национальностей (из них 4990 человек приговорено к смертной казни) [с. 350].

По данным авторов, осуждено было 554 абхаза, из них 76 – представителей “элиты” [с. 358]. Расстреляно около 280 человек.

Для почти всех этнических групп, проживавших в Грузии в 1930е годы, авторы вычислили “степень репрессий” – они соотнесли численность осужденных по этническому признаку к общей численности этой же этнической группы в ГССР по переписи

¹² **РГ:** Этот абзац в грузинском переводе книги почему-то пропущен.

населения на 6 января 1937 года. Степень репрессий “кулацкой тройкой” по отдельным этническим группам у авторов вышла разной: для немцев – 1,4%, азербайджанцев – 1,19%, абхазов – 1%, украинцев – 0,73%, езидов – 0,73%, русских – 0,69%, грузин – 0,63%, евреев – 0,58%, армян – 0,44%, турков – 0,44%, курдов-суннитов – 0,32%, осетин – 0,24 %, греков – 0,18% и т. д.

Степень репрессий этнических грузин составила 0,63%, а суммарно по всем остальным этническим группам Грузии она была 0,60%. Соотношение численности грузин, приговоренных *«кулацкой» тройкой* к высшей мере наказания с общей численностью грузин составило 0,30%, а для других этнических групп – 0,31% [с. 224].

Если вышеприведенные показатели степени репрессий верны, они не так резко разнятся, чтобы говорить о какой-то особой этнизации репрессий в Грузии. Пропорции репрессий по этническим группам Грузинской ССР, рассчитанные авторами, не дают такого разброса, чтобы только с их помощью делать далеко идущие выводы о национальной политике того времени.

Однако авторы пришли к выводу:

“Репрессивная статистика, упорядоченная по национальному признаку, отображает не только административные аспекты политики «грузинской» периферии, но и ее неприглядную кровавую сторону, особенно в отношении этносов, которые сопротивлялись унификации, выступая против своего «включения» в грузинскую нацию [с. 333].

Авторы не пишут какой из этносов “которые сопротивлялись унификации, выступая против своего «включения» в грузинскую нацию” был реально “включен” в грузинскую нацию во время или после Большого террора. **На самом деле, ни одного такого этноса не было!**

Если речь идет о грузинских субэтнусах, то они “включались” в единую нацию совсем не с помощью массовых репрессий (см. ниже).

Логика Авторов ведет к крайне неприятным вопросам о количественном сравнении репрессированных (расстрелянных) по этническому признаку.

Насколько корректно утверждение, что “*абхазы – в соотношении к численности абхазского населения в составе Грузии в количестве 55 409 человек – подверглись непропорционально жестоким репрессиям*” [с. 248], если абсолютные показатели расстрелянных этнических грузин превышали количество расстрелянных абхазов в 19,7 раз, а если сравнить суммы репрессированных по “первой” и “второй категории” превышение количества грузин над абхазами было в 22,5 раза?

Значит ли, что для проведения коммунистическим руководством Грузии, по мнению Авторов, “*долговременной политики этнической гомогенизации*” прикрытием служил расстрел 5,5 тысяч этнических грузин? Кстати, это было в 20-40 раз больше по сравнению с расстрелянными среди каждого из этнических меньшинств.

Непонятная связка: Большой террор и гомогенизация грузинской нации

Вопросу об этнической гомогенизации требует дополнительного рассмотрения.

Хорошо известно, что означает термин “**гомогенизация**”, которым часто пользуются авторы. Оксфордский словарь английского языка дает такое объяснение термину: *The process of making things uniform or similar* (процесс создания вещей однородными или похожими). “Словарь иностранных слов” (Москва: изд-во “Русский язык, 1989) “гомогенизацию” объясняет как “*процесс получения однородного строения или состава металлов, сплавов, растворов и т. д.*”

Термин применим и в случае социально-культурных и демографических процессов.

Хороший пример **этнической гомогенизации** дает соседствующая с Грузией Армения, где армяне составляли около 60% населения в конце XIX века и 98% – в конце XX века.

Если руководство Грузии в 1937-1938 годах намеревались достичь этнической гомогенизации, то ее постигла явная неудача. По результатам Всесоюзной переписи населения 1926 года этнические грузины (включая все субэтноты) составляли 67,6% населения Грузии, а по переписи 1939 года – 61,4%, т. е. их удельный вес значительно снизился именно в период рассмотренный авторами. За 13-летний межпереписной период абсолютная численность грузин в Грузии увеличилась на 22%, армян – на 35%, а восточных славян (в основном русских) – на 330% (со 120 тысяч до 400 тысяч).

Можно ли назвать “колонизацией” приток славян и армян в Грузинскую ССР из других советских республик?

Можно ли считать, что именно в это время, в период массовых репрессий, происходила “гомогенизация Грузии под эгидой *грузинской нации*”? Если да, то со знаком минус.

Но авторы в слово “гомогенизация”, оказывается, вкладывают совершенно другой смысл: они пишут: “*Мы аргументируем по-другому. Гомогенизация означает ослабление меньшинств и их формальных прав.*” Это очень странная дефиниция.

В своем ответе на рецензию Т. Блаувельта авторы пишут, что “*предпочитают использовать термин «титупная гомогенизация», а не «формирование нации», так как последний имеет более положительную окраску*” [с. 471]. Эти слова показывают четкую позицию авторов: “положительной окраски” грузины не заслуживают!

Несмотря на это замечание, авторы пользуются словосочетанием “формирование нации” и еще раз выражают квинтэссенцию своей позиции:

“В Грузии Большой террор в значительной мере придал толчок процессу формирования грузинской нации и парадоксаль-

ным образом способствовал усилению грузинского национализма”[с. 346].

Вряд ли “усиление грузинского национализма” в конце 1930х годов могло поощряться Кремлем, который контролировал все и вся.

Если под “усилением грузинского национализма” подразумевается консолидация грузинской нации, то она начиналась задолго до советизации, и не нуждалась в “толчке *Большого террора*”. Связывать эти явления – очень большая натяжка.

Авторы демонстрируют свою позицию, когда завуалированно, а иногда и прямо, обвиняют не только тогдашнее политическое и административное руководство, а в целом Грузию, в особой жестокости во время *Большого террора* по отношению к национальным меньшинствам, которые якобы “*приучались дисциплине и покорности*”.

Но для того, чтобы доказать, что репрессии имели умышленную тенденцию ужесточения по отношению к некоторым этническим меньшинствам, необходимо доказать, что именно такие показатели “степени репрессий” планировались в Тбилиси. Боюсь, что таких доказательств не найти¹³.

¹³ **Авторы:** Речь шла о неформальных процессах, продвигавшихся под воздействием территориальных, экономических, политических и социальных интересов, т. е. определённые интересы тбилисского центра также выливались в преследования меньшинств и национальностей, проживающих в диаспоре. Прямые действия против меньшинств и национальностей, проживающих в диаспоре, как не планировались, так и не были возможны.

РГ: Не имея никаких конкретных доказательств о “неформальных процессах”, Авторы пытаются делать далеко идущие выводы. А признание “Прямые действия против меньшинств и национальностей, проживающих диаспорами и не планировались и не были возможны”, фактически перечеркивает идею Авторов объявить репрессии средством достижения “гомогенизации грузинской нации”.

Такая тенденциозность стала причиной неприятия главы “Этнос и террор” большинством грузинских рецензентов.¹⁴

Здесь же хотелось согласиться с одним из рецензентов книги “Большевистский порядок в Грузии”, Тимоти Блаувельтом, который, хоть и не солидаризуется с мнениями грузинских рецензентов и в своих других работах весьма критически подходит к национальной политике в Грузии, высказал вполне здравую мысль, предложив иной подход к теме Большого террора:

“Как мне кажется, [...] подход предоставляет возможность компромисса с критическими замечаниями грузинских историков по поводу книги: авторы обсуждают «грузинское руководство» так, как если бы оно было монолитным единством, однако в действительности во время правления Сталина оно включало в себя несколько принципиально различных сетей, конкурировавших между собой за контроль над руководством. Эти сети придерживались разных взглядов на политику в отношении национальных меньшинств в Грузии и зачастую не были чисто грузинскими по составу. Сеть Лаврентия Берия начала доминировать в грузинской тайной полиции и партии в начале 1930-х гг., и, хотя в её состав входило много грузин (особенно мегрелов), ряд ключевых должностей занимали армяне, евреи, русские и даже абхазы. Хотя Берия, безусловно, использовал этнические (и, вероятно, ещё чаще – клановые и земляческие) связи, он, как и другие опытные сталинские патроны, придерживался прагматического подхода при подборе и удержании верных ему людей” [с. 473].¹⁵

¹⁴ **Авторы:** Мы сознательно говорим о политическом и административном руководстве в Тбилиси, которое намеревалось исключить конкуренцию определённых групп, а также отдельных лиц. Как уже неоднократно подчёркивалось, посредством осуществления гегемонии в экономическом, политическом, социальном, а также территориальном аспектах происходило приучение к дисциплине и подчинение также меньшинств.

¹⁵ **Авторы:** Мы полностью согласны с замечанием Блаувельта.

Если бы авторы главы пошли бы по пути, предложенному Т. Блаувельтом, и не пытались отождествлять интересы коммунистического руководства Грузинской ССР в кровавых чистках 1937-1938 гг. с интересами грузинского народа в целом, у читателей и рецензентов, возможно, не возникало бы чувство, что авторы с самого начала ставили целью обвинить Грузию и этнических грузин в проведении репрессий в своих субъективных целях, в частности, для насильственной ассимиляции меньшинств. Именно такая мысль может возникнуть при чтении главы “Этнос и террор”.

Неудивительно, что многими рецензентами выводы авторов были восприняты как тенденциозные, направленные против Грузии и грузин в целом. Рецензенты Дж. Гамахария, А. Даушвили, “группа Метревели” (в которую входили историки С. Вардосанидзе, В. Гурули, Т. Путкардзе, М. Табидзе и Л. Джикия), “Архив МВД”, и др., именно по причинам отмеченным выше, дали весьма обстоятельную критику. Многие из их замечаний резонны.

Отклики абхазских и осетинских ученых, понятное дело, были очень благосклонными и по поводу одного из них Авторы пишут, что *“рассуждения эти в общем и целом соответствуют воззрениям авторов”* (Грузия в пути, с. 334).

Парадоксально, в заключении книги “Большевистский террор в Грузии” авторы сделали такой вывод *“Несмотря на эту этническую компоненту террора, феномен «этнизации» врага проявлялся на практике только время от времени, как это следует из специального изучения вопроса взаимосвязи между «этносом и террором» в Грузии. Нигде в репрессивной практике в Грузии этническая/национальная принадлежность не являлась достаточной причиной для осуждения или этнических чисток, не говоря уже о методах геноцида или расизма. Принимая во внимание широкую дискуссию, развернувшуюся вокруг вопроса о характере массовых операций НКВД времен сталинизма, этот вывод является одним из важнейших результатов настоящего исследования”* [с. 601].

РГ: Странное согласие, когда Авторы пошли совсем иным путем!

Парадокс заключается в том, что текст главы не соотносится с вышеуказанным заключением. Статистические различия в степени репрессий авторы интерпретировали, как преднамеренную политику политического и административного руководства Тбилиси имевшей целью “этническую гомогенизацию”.¹⁶

Ошибки или психологическая установка?

В тексте главы “Этнос и террор” встречаются довольно странные фразы, которые либо построены на ошибочных данных, либо являются результатом некой психологической установки (Einstellung), подразумевающей “уличение” этнического большинства, грузин, в использовании массовых репрессий в своих националистических целях. Иногда кажется, что ради получения таких “улик” высокообразованные, компетентные, опытные авторы были готовы идти наперекор логике.

Очевидно, для того, чтобы потеоретизировать о возможном “усилении преследований других национальностей” авторы написали такую фразу:

“Доля грузин среди жертв «кулацкой» операции равняется 59%. Если же рассматривать отдельно 1937 и 1938 годы, то в 1937 г. она достигла даже 61%. В 1938 г. доля грузин сократилась почти на 10 пунктов – до 52%. Такое сокращение может свидетельствовать об усилении преследований других национальностей, что может расцениваться как свидетельство в пользу тезиса Йорга Баберовского об этнизации сталинизма, если предполо-

¹⁶ **Авторы:** Мы скажем в очередной раз, что территориальная, экономическая, политическая и социальная конкуренция в комбинации с этническими клише приводили в каждом случае к различным показателям репрессий относительно меньшинств, живших в Грузии, и наций, проживавших в диаспоре. Речь шла о политике, имевшей целью гомогенизацию грузинской нации.

РГ: Авторы, несколько уныло, повторяют одно и то же!

жить, что речь здесь действительно идет об устойчивой тенденции” [с. 224].

А может сокращение пропорции связано с тем, что в 1937 году “жатва голов” дала такие результаты, что среди грузин резко сократилось количество тех, кого еще можно было репрессировать. Ведь делают же такое допущение авторы по поводу сравнительно небольшой пропорции абхазской “элиты”, репрессированной в 1937 году: их “децимация”, мол, уже произошла годом раньше, в 1936 г. [с. 254].

Непонятно чему служит замечание о “тезисе Йорга Баберовского”?¹⁷

Ясно, что “дисциплинирование” этнического меньшинства – абхазов через репрессии было коньком авторов. Но оказалось, что их беспокоит судьба и других меньшинств.

Вот вывод в отношении репрессий **азербайджанцев**:

“Намерение властей, подвергнувших азербайджанцев сверхпропорциональным преследованиям, которые по своим масштабам и жестокости были сравнимы с репрессиями в отношении абхазов [у авторов абхазы – эталон “жертвы сверхрепрессий”: Р.Г.] могло в данном случае заключаться в том, чтобы воспрепятствовать артикуляции интересов данной этнической группы, будь это религиозные, культурные, социальные или политические интересы. Желательным побочным эффектом репрессий было вытеснение «тюрок» с политической и общественной арены Грузии. Выиграть от всего этого могли, хотя и не по своей воле, этнические грузины” [с. 283].

¹⁷ **Авторы:** Указания рецензента обоснованны; противоречивость заключается в том, что названные данные (сокращение до 52% жертв в 1938 г.) поверхностно обосновывают тезис Баберовски, но мы к этому тезису (1938 г. как год этнизации) в качестве стереотипа истолкования относимся, тем не менее, скептически.

РГ: Редкий случай, когда Авторы признали обоснованность моих замечаний!

Этот странный текст весьма далек от истины. Ведь Авторы сами писали о низкой степени интеграции азербайджанцев (тюрков) и турок в советское общество, об их невысоком социальном статусе, безграмотности [с. 278]. Что за *“артикуляция интересов”* могла быть у этих этнических групп, которой надо было *“воспрепятствовать”* и применить для этого *“сверхпропорциональные преследования”*?

Как можно было *“вытеснить “тюрков” с политической и общественной арены Грузии”* если они на этой арене практически не были?

И что от этого могли выиграть этнические грузины, хоть *“и не по своей воле”*?

“Степень репрессий” азербайджанцев у авторов получилась 1,16%, что они сочли *“сверхпропорциональным преследованием”*.

Можно было найти лучшее объяснение этой “статистической аномалии”, точность расчета которой вызывает серьезное сомнение.

Авторам главы, наверно, пришлось поломать голову, как отличить **турок** от **тюрков**. Не исключено, что и в репрессивных органах в этом вопросе тоже не очень разбирались: по-грузински эти слова неразличимы (в грузинском языке и алфавите нет дифтонга “ю” и вместо нее традиционно пишут “у”, а документация на русском языке зачастую заполнялась работниками НКВД, говорящими по-грузински). Директор Архива МВД О. Тушурашвили ведь сказал, что *“фактически невозможно найти различие, например, между турками и тюрками”* [с. 478]. Этноним “азербайджанец”, которым заменили ранее используемый этноним **“тюрк”**, был введен в конце 1936 года по решению Кремля, который гораздо больше опасался пантюркизма, чем “азербайджанского национализма”. Годом позже к новому названию их национальности вряд ли привыкли все азербайджанцы Грузии, бывшие “тюрки”.

Должна была появиться большая путаница с определением кто есть турок, а кто тюрк/азербайджанец. Поэтому авторам пришлось написать: *“численность азербайджанцев – жертв «кулацкой»*

тройки – составляет приблизительно [выделено мной: Р.Г.] 1250 человек, а турок – приблизительно [выделено мной: Р.Г.] 367 человек” [с. 279].

А что если часть **тюрков** на самом деле были **турки**? Ведь тогда не получилось бы “сверхпропорциональное преследование азербайджанцев”!

Опираясь на “приблизительные данные” обычно делают “приблизительные выводы”!¹⁸

Авторы не смогли объяснить свою шаткую позицию по поводу турков/тюрков/азербайджанцев в ответ на вышеотмеченное в рецензии и отделались общими фразами.

К сожалению, текст главы “Этнос и террор” полон таких, мягко говоря, приблизительных выводов с претензией на точность и “методический подход”.

Так например, после долгого рассуждения о репрессиях в отношении **греков**, после цитирования директивы НКВД N 50215 о преследовании греков, как “подозреваемых в шпионской, диверсионной и др. антисоветской работе”, после долгого рассуждения о том, почему **степень репрессий греков оказалась самой низкой среди этнических групп Грузии**, авторы пришли-таки к желательному (но боюсь, алогичному!) выводу: “*Без всякого сомнения, греки с их чужим языком или даже языками, да еще в таком большом количестве [в Абхазии было 14 045 советских греков и 10 802 греков-иностранцев: Р.Г.] выглядели отнюдь не лучшими кандидатами, несмотря на свое православное вероисповедание, для включения в грузинскую нацию, а вместе с абхазами, армянами и другими национальными группами они усложняли грузинизацию*

¹⁸ **Авторы:** *Здесь снова оказывается важной точность. Мы смогли документально доказать, что немногие элиты, которые вообще существовали, были серьёзно ослаблены. То же имеет силу и для формулирования интересов простым населением. И без того незначительная интеграция определённых групп была тем самым далее углублена.*

РГ: В этих общих фразах если что и отсутствует, так это точность!

Абхазии” (с. 308]. Ну конечно-же, у авторов опять должны были быть виноватыми грузины!

Той же “логике” авторов следует другая сентенция о греках:

“Важнейшей причиной репрессий было то, что греки преимущественно селились на территории Абхазии, где в качестве группы, лишь условно поддающейся «включению», они препятствовали переходу территории автономной республики под власть Грузии” [с. 335].

Эта территория уже входила в состав Грузинской ССР и несколько тысяч греков никак не могли препятствовать “переходу территории автономной республики под власть Грузии”!

Авторы пишут: *“Взаимосвязь между репрессиями и сосуществованием разных этнических групп в Грузии затрагивает не только титульную нацию республики, т. е. грузин, «полутитульных» осетин, абхазов и аджарцев, имевших свои «собственные» автономные социалистические республики или области в составе Грузии, но также и лазов, мингрелов, сванов и бацбийцев с их амбивалентной идентичностью и особым культурным самопониманием”* [с. 209].

Очевидно, для доказательства “взаимосвязи между репрессиями и сосуществованием разных этнических групп” авторы назвали одну подглаву так “Административное сращивание: мингрелы, сваны, бацбийцы”, в которой **совершенно ничего (!) не говорится** о жертвах террора из числа этих субэтносов грузин. Они упомянуты в заглавии просто так!

На это замечание в моей рецензии авторам, очевидно, нечего было ответить!

Лазам посвящена непомерно большая подглава размером в 18 страниц, фактически построенная на истории жалоб одного человека, возможно, совсем и не лаза по национальности. Можно подумать, что лазы представляли исключительно важный объект преследований во время Большого террора, чего на самом деле не было. Лазы, говорящие на одном из картвельских языков, состав-

ляли, по утверждению автора этой подглавы, около 4 тысяч человек (в действительности, их было раза в два меньше), разбросанных по всей Грузии (компактно они проживали лишь в одной маленькой деревне рядом с турецкой границей).

Рассуждая о репрессированных еврейях, авторы нагромождают такое количество процентных выкладок, что трудно проследить логику исследования. Впрочем, такое нагромождение процентов характерно и для других подглав.

На с. 285 авторы пишут: *“К сожалению, неясно, о каких еврейях – грузинских или «прочих» – идет речь в статистических отчетах НКВД 1937–1938 гг. Степень репрессий в отношении евреев в рамках «кулацкой» операции составляет 0,58%, что ниже соответствующего показателя у русских и украинцев, но почти не отличается от показателя в отношении грузин”*.

Но через четыре страницы [с. 289) обнаруживается, что эти две группы можно различить: *“Таким образом, различные карательные органы осудили в годы Большого террора в Грузии 82 грузинских еврея. Количество остальных осужденных евреев было в 2,5 раза больше (207 человек). Как ни странно, авторы здесь воспользовались абсолютными числами!*

Авторы делают глубоко теоретизированные, но, по сути, абсолютно пустые выводы о репрессиях евреев в Грузии:

“Если перефразировать, то с одной стороны, речь шла, без всякого сомнения, о «чистке» партийных и государственных органов от евреев-ашкенази в духе формирования гомогенных политических и административных структур власти из представителей титульной нации. Эффект «беспримерной карьеры» этих еврейских выдвиженцев в партии и государстве был нивелирован в результате «декоренизации» (Г. Симон), поскольку центр тяжести репрессий обрушился именно на эту группу (207 человек, 2/3 или 72 % от общего количества репрессированных евреев). С другой стороны, средние и малые города Грузии были сверхпропорционально зачищены от социальных маргиналов из числа грузин-

ских евреев, располагавших низким образованием или вовсе малограмотных” [с. 298].

Нельзя ли было подтвердить эту “беспримерную карьеру” 207 евреев-ашкенази в Грузии документально, из-за чего НКВД понадобилась “чистка партийных и государственных органов” от них? А не лучше ли было вообще избежать такого голословного утверждения?

Причем здесь “декоренизация”? Авторы, очевидно, спроецировали (“перефразировали”) на Грузию кое-какие исследования, проведенные где-то в Европейской части бывшего СССР.

Что за “сверхпропорциональной зачисткой” было репрессирование 82 человек в средних и малых городах Грузии, как выражаются авторы, “социальных маргиналов из числа грузинских евреев”?

Кстати, я не нашел в тексте первого тома книги “Большевистский порядок в Грузии” сколько из этих “социальных маргиналов” было расстреляно. Испортили бы, наверное, малые величины глубокие выводы авторов!

Упомянутое мельком существование “латентного антисемитизма” [с. 336], как-бы настолько ясно, что даже не нуждается в доказательствах. Но такими словами нельзя бросаться!

Я не хочу сказать, что “тройка” была милосердна по отношению к грузинским евреям или евреям-ашкенази. Отнюдь нет! Но она была немилосердна ко всем, кто попадал в ее сети, невзирая на этническую принадлежность.

Поэтому вышеприведенные выводы авторов вызывают, мягко говоря, недоумение.¹⁹

¹⁹ **Авторы:** *Наш подход заключается в том, чтобы осмысливать различия. Раздельное рассмотрение грузинских евреев и ашкенази действительно дало результат, в соответствии с которым обе группы поразному воспринимались и преследовались. Это подтверждает наш методический подход, состоящий в вовлечении социального статуса определённых групп в ходе поиска мотивов преследования.*

У авторов оказалось, что степень репрессий по отношению к **этническим осетинам** в Грузии была в два с половиной раза (!) ниже показателя для этнических грузин, что, конечно же, не говорит о том, что репрессивные органы благоволили именно к осетинам.

Может, это была случайность? А может это показатель именно того, что не было никакого количественного плана по “дисциплинированию” меньшинств и республика просто должна была доложить всесоюзному НКВД о выполнении основного и дополнительного плана, т.е. исчерпание “лимитов репрессий”?

Авторы признают, что никакой “колонизации” (термин авторов!) грузинами Юго-Осетинской автономной области не происходило, хотя вызывает недоумение фраза “*на территориях, на которые притязает Грузия* [подчеркнуто мной: Р.Г.], *осетины не проживают компактными группами: в Юго-Осетинской автономной области, созданной в 1921 г...* [с. 247]”.

Во-первых, Грузия не “притязает” на эти территории, они ей принадлежат по праву! Притязают на эти земли совсем другие силы!

Во-вторых, Юго-Осетинская автономная область формально была создана не в 1921 году, а 20 апреля 1922 г. 12 декабря 1921 года вышло лишь Постановление Президиума ЦК Компартии Грузии, в котором местонахождением административного центра

Но, как нам представляется, задача рецензента снова заключается только в повторении того, что различий не было и все этнические группы в равной степени страдали от политики преследований, проводившейся московским Центром. Но уже состав тройки вызывает сомнения в этой интерпретации. В грузинской тройке были представлены исключительно высокопоставленные кадры из Грузии, в соответствии с договоренностью с репрессивным аппаратом выносившие свои приговоры. Таким образом могли включаться также местные интересы.

РГ: Здесь, как и выше Авторы упоминают свой некий “методический подход”, но не отвечают на конкретные критические вопросы.

Автономной области Южной Осетии, где вовсе не было городов, был объявлен (точнее, передан из состава Горийского уезда Грузинской ССР) маленький город Цхинвали, в котором, кстати, пара дюжин поселившихся там за несколько предыдущих десятилетий осетинских семей составляли лишь четвертую по численности этническую группу после грузин, грузинских евреев и армян.

Как будто не такие уж серьезные ошибки, но авторы ведь всегда ратуют за точность!

О межэтнических отношениях и динамике численности абхазов

Приходится рассмотреть вопрос динамики численности этнических абхазов, о чем Авторы дают весьма неточную картину.

Неточно утверждение авторов, что среди рассмотренных ими меньшинств *«абхазы не особенно выделялись»*²⁰: в тексте главы они очень часто упоминаются для доказательства авторского мнения. И это мнение зачастую трудно считать объективным.

«Итак, на фоне соответствующей языковой политики и мер по колонизации Абхазии [выделено мной: Р.Г.], репрессии в отношении обеих «полутитульных» наций [абхазов и южных осетин: Р.Г.], хотя и в весьма разной форме, использовались для того, чтобы «выхолостить» их автономию, переводя ее все более и более в символическую сферу, что способствовало гомогенизации Грузии под эгидой грузинской нации [с. 262].

В Абхазии, где пустовали большие площади земель после того, как в XIX столетии Российская империя (не Грузия!) заставила бóльшую часть абхазов эмигрировать в Османскую империю, в том же столетии происходила колонизация, в которой участвовали

²⁰ **Авторы:** *Абхазы – одно из многих меньшинств Грузии, которые мы рассматриваем, не особенно их выделяя.*

РГ: Это замечание совершенно неверно: Авторы особенно выделяли именно абхазов!

представители многих этнических групп, не только живущих по соседству грузинских субэтносов, но в еще большей мере, пришедших издалека армян, греков, русских, немцев, эстонцев, молдаван, евреев и др. Все они создавали там свои, достаточно обособленные, общины. Такая колонизация поощрялась сперва Санкт-Петербургом времен Империи, а затем – Москвой времен советской власти.

По данным первой послевоенной переписи 1959 года этнических абхазов в Абхазии количественно превосходили не только грузины, но и армяне и русские: все они селились там со второй половины XIX столетия и их численность особенно увеличилось в XX столетии. **Но авторы считают “колонизацией” лишь миграцию этнических грузин в пределах Грузинской ССР!**

Бессмысленно доказывать, что в советское время в Абхазии не было этнических трений²¹. Конечно, межэтнические трения и конфликты интересов были, но они обычно проявлялись при распределении руководящих должностей, на которые в Абхазской АССР этнические абхазы назначались в диспропорционально бóльшей мере. Вместе с тем существовал некий “межэтнический симбиоз” и он не противоречил интересам простого народа: большое количество смешанных абхазско-грузинских (и в еще большей мере – грузинско-осетинских) семей показатель такого симбиоза. Для сравнения: смешанные армяно-азербайджанские семьи в Нагорном Карабахе были до крайности редки.

Коммунистическое руководство Грузии пыталось в 1940х годах распространить грузинскую культуру в Абхазии (хронологически это не совпадает с периодом Большого террора), но эта попытка была полностью реверсирована через примерно десять лет (с 1953-1954 гг). Тогда грузинская графика абхазского алфавита

²¹ РГ: “Трение” переведено на грузинский язык как “притеснение”, что неправильно! Авторы же ругают за точность применения терминологии?

(авторы признают, что она больше подходила к фонетике абхазского языка: с. 443) была заменена на кириллицу, грузинская топонимика была изменена, а «*выхолощенная автономия*» (термин авторов!) Абхазии стала все больше ориентироваться непосредственно на Москву. Именно эта ориентация привела к тому, что почти 80 процентов грузин (или почти половина всего населения автономии) в 1993 году подверглась этнической чистке, была изгнана из Абхазии и ее территория в значительной мере обезлюдена²².

Поскольку рассуждая о жестокости репрессий по отношению к меньшинствам Грузии авторы чаще всего обращались к примеру абхазского этноса, некоторые грузинские рецензенты раскритиковали главу «Этнос и террор». В полемике с рецензентами (а также в основном тексте главы «Этнос и террор») Авторы не совсем правомерно использовали статистические данные о динамике численности абхазского этноса. Поэтому я счел необходимым уточнить эту динамику.

Ниже приведен краткий критический анализ источников демографических данных об абхазах.

«**Сборник сведений о Кавказе**» (том VII, Тифлис, 1880) дает численность населения Сухумского округа (что территориально совпадает с Абхазией) в 41364 душ обоего пола, из них 2/3 или 26475 были учтены мегрелами (все в Самурзакано, ныне Гальский район) и 13205 – абхазами (за пределами Самурзакано). Характерно, что жителей Самурзакано, говорящих но-мегрельски, составители «Сборника сведений о Кавказе» сочли мегрелами, а не абхазами. Небольшая численность абхазов в Сухумском округе может объясниться тем, что данные, опубликованные в 1880 году, скорее всего отражают ситуацию на пару лет ранее, когда Российское имперское правительство вытеснило в Османскую империю абхазов, восставших во время русско-турецкой войны

²² **Авторы:** *Это произошло в ходе десталинизации. Политика, проводившаяся ранее, была снова аннулирована, правда, только по частям.*

1877-1878 гг. Определенная их часть осела в г. Батуми и его окрестностях, находящихся под властью султана до 1878 года. Несколько тысяч потомков этих абхазов по сей день живут в Аджарской автономной республике. Можно допустить, что после того, как эта территория под именем Батумский области отошла к Российской империи после войны 1877-1878 гг., не так уж давно мигрировавшие туда абхазы снова оказались подданными царя и их часть (а может и большинство), вполне могла вернуться сухопутным путем в свои заброшенные жилища в Абхазии, отстоящей севернее всего лишь на 150-200 верст.

Хотя вышеприведенное рассуждение является гипотезой, оно может явиться ключом для объяснения данных за 1886 год.

В соответствии с **данными на 1886 год**²³, в Сухумском округе оказалось 30640 “самурзаканцев” (45,2% всего населения), 28320 - абхазов (41,8%), 3474 - мегрела (5,1%) и 5,9% прочих.

Как видим, количество абхазов более чем удвоилось по сравнению с ситуацией в конце 1870х годов, что может объясниться их частичной репатриацией.

“Самурзаканцы” амбивалентная группа. Известный абхазский историк Зураб Анчабадзе пишет²⁴, что, после того, как в начале XVIII столетия князь Мурзакан Шервашидзе (Чачба) отвоевал от владетельного князя Самегрело (Мингрелии) территорию от реки Галидзга до реки Энгури, к ней пристало имя – “са-мурзакан-о”, что **по-грузински** (не по-абхазски!) означает ‘владение Мурзакана’ (точно так построен и эндоним Грузии – “са-картвел-о”): “Самурзакань” это русское прозношение! С XVIII столетия в Самурзакано стала селиться абхазская знать (естественно, вместе со своей челядью), которая закрепостила местных крестьян,

²³ Свод статистических данных о населении Закавказского края, извлеченных из посемейных списков 1886 г. Под редакцией Закавказского статистического комитета. Тифлис, 1893.

²⁴ Анчабадзе, Зураб. Очерк этнической истории абхазского народа. Сухуми: Алашара, 1976.

автохтонность которых доказывает и микротопонимика междуречья Энгური и Галидзга, объясняемая с помощью картвельских языков.

“Самурзаканского языка” не существует. В быту автохтонное население говорило по-мегрельски, в церкви священник служил по-грузински. Но этническое самосознание неграмотных крестьян, по-видимому, было неопределенным. Поэтому во времена Российской империи жителей Самурзаканского полицейского участка приписывали то к мегрелам, то к абхазам, реже – считая попросту “самурзаканцами”, как в 1886 году.

Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 года была проведена тщательно, но не без изъянов. В вопроснике спрашивали о родном языке и вероисповедании, но не о национальности (“народности”), которую разработчики материалов Переписи впоследствии определяли на основании родного языка.

Но именно в определении родного языка перепись 1897 года серьезно хромала, что показывает пример Кутаисской губернии²⁵. Территория губернии совпадала с Западной Грузией и там оказалось, что почти треть населения (31,1%) считает родным языком грузинский (вместе с “аджарским”: так в тексте!). Но там же оказалось, что 25,6% “говорит” на “имеретинском” языке, в основном в Кутаисском, Шаропанском (так в тексте: правильно Шорапани) и Рачинском уездах, а 22,6% – по-мегрельски. Мегрельский язык реально существует, но “имеретинского” и “аджарского” языков не существует: это диалекты грузинского, отличающиеся от литературного разве что акцентом и, незначительно, лексикой. В той же Кутаисской губернии для 7 тысяч человек иудейского исповедания родным языком ошибочно указан “еврейский” (т. е. идиш). На самом же деле эти “7 тысяч” были грузинскими евреями, говорящие исключительно по-грузински: он и был их родной язык. Идиш они не знали!

²⁵ Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 года. т. 66. Кутаисская губерния. СПб, 1905.

Вполне возможно, что аналогичная с “имеретинским”, “аджарским” и “еврейским” языками неразбериха была и в случае с абхазским языком. По этой переписи, в Сухумском округе он был указан родным для 58 715 человек, а мегрельский – лишь для 23 810, тогда как 11 годами ранее только “самурзаканцев”, в своей массе говоривших на мегрельском языке, было свыше 30 тысяч. Поэтому получилось, что с 1886 по 1897 год численность абхазов в Сухумском округе возросла на 207 (!) процентов, чего совершенно невозможно достичь за 11 лет через естественный прирост населения.

Авторы пишут, что *“абхазы преимущественно исповедовали ислам или были индифферентны в религиозном отношении”* [с. 263]. Они близки к истине. По переписи 1897 г. в Сухумском округе из лиц с родным абхазским языком православие исповедовали 84,2%, а ислам – 15,8%. Как будто неувязка? На самом деле нет. Весьма вероятно, что переписчики (или разработчики переписи в Петербурге), приписали родной абхазский язык православным и говорящим на мегрельском языке “самурзаканцам”.

За объяснением таких неувязок надо обратиться к следующей переписи населения.

Но это не “перепись 1922-1923 гг.”, на которую ссылаются Авторы, полагая, что данные Большой Советской Энциклопедии (БСЭ) 1926 года издания о количестве абхазов в 83 793 человек *“очевидно, заимствованы из материалов переписи населения Грузии 1922-1923 гг.”* [с. 356, сноска 100].

В полемике с рецензентами Авторы неоднократно ссылались на эти данные. Но они не дали ссылки на эти *“материалы переписи”*. Да они и не могли ее дать, так как научно обоснованная перепись населения проводится на критическую дату (один конкретный день), а не в течении двух лет! Данные БСЭ 1926 года издания построены не на *материалах несуществующей переписи населения*, а на данных сельскохозяйственной переписи 1922-23 гг., где этнический состав населения был указан “между прочим”. Авторы строят свои доводы, опираясь на совершенно неверные данные!

Ложность данных о “83 793 абхазах” подтвердила первая **Всесоюзная перепись населения СССР 1926 года**, пожалуй, самая лучшая из проведенных в период существования СССР. При переписи граждане могли указывать и свою субэтническую идентичность и любой родной язык.²⁶ Перепись 1926 г. показала наличие 55 918 абхазов, т.е. их было меньше, чем по переписи 1897 г. Поскольку за 29 межпереписных лет никакой серьезной эмиграции или массовой гибели абхазов не отмечалось, снижение их количества указывает на неточность данных переписи 1897 года и, косвенно, на большую точность данных за 1886 год.

При этом из 55 918 лиц, назвавших себя абхазами в 1926 г., у 8 755 человек (16%) родным языком оказался мегрельский! Все эти 8 755 человек жили в Гальском уезде (то же Самурзакано). Большинство остальных жителей Гальского уезда в 1926 г. посчитали себя либо мегрелами, либо грузинами, а небольшая часть – абхазами с родным абхазским языком. Таким образом, абхазов, (определенных по родному языку) в Абхазии 1926 г. реально было 47 163 человека (55 918-8 755).

Следующая **Всеобщая перепись населения СССР была проведена 6 января 1937 года**. Данные этой переписи не были опубликованы, их засекретили, поскольку они показали серьезную убыль населения в южных районах России, в Украине и Казахстане, где эксцессы коллективизации начала 1930х годов выразились в массовой гибели людей или значительной эмиграции населения (например, из Казахстана в Китай). Организаторов переписи 1937 года расстреляли, как “вредителей”. Данные этой переписи стали доступны лишь в 1990 году²⁷. По этой переписи 1937 года в Грузинской ССР оказалось 55 561 абхаза, что с учетом

²⁶ Всесоюзная перепись населения 1926 года. Грузинская ССР, часть I. Национальность-родной язык-возраст-грамотность. Тифлис: Главное статистическое управление Закавказской Федерации, 1929.

²⁷ Поляков Ю.А., В.Б. Жиромская, И.Н. Киселев. Полстолетия безмолвия (Всесоюзная Перепись населения 1937 г.). *Социологические исследования*, №7, 1990, с. 50-70.

естественного движения населения (рождаемости и смертности) вполне допустимая величина, если брать за основу 47 163 в 1926 году.

17 января 1939 г., в СССР заново была проведена всеобщая перепись населения. Позднее демографы отмечали приписки к результатам этой переписи по областям РСФСР Украине, Белоруссии, Казахстану. Но по закавказским республикам приписки были незаметны. Несмотря на приписки данными переписи 1939 года в научных исследованиях пользуются.

Численность абхазов в Грузинской ССР увеличилась с 55 561 в 1937 году до 56,6 тысяч в 1939 г. (по всему Советскому Союзу их было учтено 59 тысяч). Если данные переписей 1937 и 1939 годов верны (к сожалению, другой статистической базы нет!) получается, что, за два года, с января 1937 г. по январь 1939 года, численность этнических абхазов в Грузинской ССР возросла, несмотря на репрессии, на тысячу человек, или на 1,8%, то есть в годичном измерении прирост составлял примерно 0,9%, что является нормальной динамикой населения для 1930х годов.

К концу 1930х годов языковая и этническая идентичности абхазов стали совпадать. Часть “самурзаканцев” с родным абхазским слилась с абхазами, но их большинство с родным мегрельским языком – с грузинской нацией.

Для того, чтобы положить конец спекуляциям о теме колебания численности этнических абхазов (то непонятно резкий рост, то необъяснимое падение численности по данным разных переписей и оценок) можно сделать приблизительную **реконструкцию динамики их численности за полвека, с 1886 г. до 1939 г.** Для этой цели отправной точкой я взял результаты наиболее надежной переписи 1926 г. Кстати, и авторы прибежали к результатам этой переписи при определении предполагаемой численности курдов-суннитов и езидов в 1937 г. (с. 292-293). Довольно близкими к реальности выглядят и данные за 1886 год.

Реконструкция дает примерно такую динамику изменения численности этнических абхазов на территории Абхазии за

полвека: в 1886 году – 30-31 тысяча (вместе с частью “самурзаканцев”), в 1897 году – 34-36 тысяч (без большинства “самурзаканцев”), в 1926 году – 47,2 тысяч, в 1937 году – 55,6 тысяч, в 1939 году – 56,6 тысяч. Корректировать пришлось только данные за 1897 год и отчасти, за 1886 год. Динамика движения восходящая.

Вторая мировая война на территории Грузинской ССР не проходила (нацисты временно оккупировали лишь одно горное село в Абхазии). Но война оставила тяжелый демографический след у всех народов СССР. В особенности уменьшилось мужское население. Абхазы не исключение. О спаде их численности (так же как и грузин и других этносов) в годы войны можно судить лишь по косвенным данным, так как перепись населения в СССР не проводилась в течении 20 лет (с 1939 по 1959 год).

По результатам послевоенных переписей населения СССР, с 1959 по 1989 год, численность абхазского населения в Грузинской ССР увеличилась на 52,5 процента. Для сравнения: численность этнических грузин за тот же период выросла на 45,6 процента. Авторы ведь любят оперировать процентами!

Странные экскурсии в демографическую историю грузин

Приходится хотя бы кратко остановиться на вопросах демографической истории грузин, в которые, по-моему мнению, без всякой на то надобности углубились авторы.

Непонятно зачем надо было наводить тень на плетень таким пассажем:

“Оценивая репрессивную статистику в отношении грузин, необходимо обратить внимание на то, что само обозначение «грузины» требует пояснений. Бюрократия карательных органов [выделено мной: Р.Г.] объединяла под рубрикой «грузины» не только этнографические или, соответственно, племенные подгруппы (субэтноты) грузин, такие как картлийцы, кахетинцы, тушинцы, пшавы, хевсуры, инგიлойцы, месхетинцы, имеретинцы, гурийцы, рачинцы и лечхумцы, но и мингрелов, сванов и бацбийцев (цова-тушинов). В случае с грузинами в узком смысле слова [выде-

лено мной: Р.Г.] *различные региональные группы говорят на соответствующих многочисленных диалектах, образующих в своей совокупности грузинский язык*".

Причем здесь *"бюрократия карательных органов"*? Что, без них картлийцы, кахетинцы, тушинцы, пшавы, хевсурсы, ингилойцы, месхетинцы, имеретинцы, гурийцы и др. не знали, что они грузины?

Что, только *"бюрократия карательных органов"* смогла объединить мегрелов, сванов, цова-тушинов с *"грузинами в узком смысле слова"* ?

Рассуждение о грузинских субэтносах имеет лишь косвенное отношение к Большому террору и представляется всего лишь данью весьма субъективной позиции авторов.²⁸

Если бы книга была по вопросам этнологии, то еще можно было бы научно спорить, что означает *"грузины в узком смысле слова"*. В российской статистике времен империи *"грузинами"* считали только картлийцев и кахетинцев. Но это осталось в далеком прошлом.

Объединение всех грузинских субэтносов в единую грузинскую нацию началось много раньше создания *"бюрократии советских карательных органов"*. Это было сверхзадачей грузинской интеллигенции в XIX столетии. И в этом деле активными были представители именно тех субэтносов, которых авторы обособляют от *"грузин в узком смысле слова"*.

С 1870х годов внутренние миграции в Грузии резко ускорили темпы консолидации грузинской нации, для которой Тбилиси уже служил в качестве *"плавильного котла"*. Без успеха этого процесса невозможно было бы почти беспроблемное создание Грузинской Демократической республики в границах 1918 года. В строй-

²⁸ **Авторы:** *Наш методический подход состоит в том, чтобы соединить национальную политику с политикой в отношении преследований.*

РГ: Это замечание трудно поддается логическому объяснению!

тельстве нового государства участвовали представители всех субэтнических групп грузин.

Национальная консолидация грузин проходила естественным путем, и уж точно, независимо от Большого террора 1937-1938 годов! Грузинская Демократическая республика (1918-1921 гг.) даже своим кратковременным существованием резко ускорила этот процесс. То же можно сказать о роли Республики Армения и Азербайджанской Демократической республики (1918-1920 гг.) в консолидации соответствующих наций. Создание Советских Социалистических Республик на Южном Кавказе не смогло остановить эти процессы. Урбанизация в этих республиках, распространение образовательных программ явно способствовало процессу консолидации наций.

Изданную в 1913 г. книгу И. Сталина «Марксизм и национальный вопрос» после большевистской революции возвели чуть ли не в ранг откровения! Там Сталин в качестве *“народностей с примитивной культурой, особым языком, но без литературы”* кроме абхазцев, перечисляет мингрельцев, аджарцев, сванов и прочих. Приходится думать, что перед Первой мировой войной Сталин считал в качестве *“народностей”* мингрельцев, аджарцев, сванов. Но в дальнейшем он так не считал!

В руководстве Компартии Грузии были представители всех субэтносов. Берия принадлежал к мегрельскому субэтносу, а сменивший его на посту Первого секретаря ЦК КП Грузии, Кандид Чарквиани – к сванскому субэтносу, но оба имели *“выраженную грузинскую идентичность”*, если использовать слова авторов! Консолидация грузинской нации проходила за счет слияния грузинских субэтносов, но не за счет, например, азербайджанцев Грузии или абхазов: у них шли собственные процессы консолидации.

Непростой процесс **национальной консолидации** грузин, длившийся довольно долго, почти аналогичен тому, который чуть раньше проходили и немцы, и итальянцы, несколько ранее - французы и т. д. В Грузии XIX столетия этот процесс проходил

много труднее, так как внутри Российской империи не могло существовать грузинское государство.²⁹

²⁹ **Авторы:** *Консолидация грузинской нации как в грузинской историографии, так и здесь представлена рецензентом слишком упрощенно. Консолидация относительно названных групп по ту сторону «грузин в узком смысле слова» была менее стихийной и «естественной» и сильнее зависела от идеологического (сверхзадача грузинской интеллигенции), а позже административного давления. Параллели со становлением нации в Германии, Франции и Италии реальны, но для этих групп слишком поверхностны, так как этническое многообразие в Грузии было больше; сказанное имеет силу в высшей степени и для религиозных различий, в особенности между христианами и мусульманами (а также иудеями), но и между православными христианами и приверженцами армянской апостолической («григорианской»), как и католической (Ахалцихе, Ахалкалаки) церкви. Во многих отношениях государства Ближнего Востока, например Турция или Иран, представляются с точки зрения исторической доступности для понимания лучшим уровнем сравнения. Это соподчинение не рассматривается как нечто дискриминирующее; например, и в Германии религиозное противоречие «только» между христианами (католики против протестантов) оказало воздействие отнюдь не только на XVI и XVII столетия, а стояло на пути консолидации и значительную часть XX века. В Грузии представляется, однако, в том числе и вследствие названной рецензентом колониальной ситуации, что соответствующие процессы протекают замедленно. Сказанное проявляется и в том, что в ходе самоутверждения и обнаружения идентичности малой нацией религия, в том числе и в конфессиональном смысле, в Грузии точно так же, как и на Ближнем Востоке, имеет гораздо более важное значение для определения идентичности, чем в Западной Европе. Предположение или также ложное утверждение о том, что мы с помощью этой дифференциации хотели, например, поставить мингрелов или аджарцев «вне пределов грузинской нации», неверно. В процессе становления грузин как нации в XIX и XX вв. эти группы представляют собой, что заметно, внешнее, весьма отдаленное от центра кольцо по сравнению со многими другими подгруппами, и игнорирование этого различия не будет целесообразным.*

РГ: Дискуссия на данную тему отдалит нас от основных вопросов.

Уже по переписи 6 января 1937 г. (т. е. еще до начала Большого террора) лица, ранее причислявших себя к мегрелам и сванам, в соответствии с их разговорным языком, стали причислять себя к грузинам.

Вполне возможно, что фактическое вливание мегрельского (включая “самурзаканцев”), аджарского, сванского субэтносов в грузинскую нацию, происходило и с использованием административного давления, но в основном этот процесс имел добровольный характер. Уже к концу XIX века информированность грузинских субэтносов была достаточно высока, чтобы понимать, что они части достаточно большой нации. Не исключен и прагматичный подход: для тех лиц (полагаю – немногочисленных), кто ранее хотел иметь в общегражданском (внутреннем) паспорте СССР в графе “национальность” запись мегрел, сван или аджарец,³⁰ после того как политика “коренизации” по всему Советскому Союзу была практически свернута, принадлежность к “титульной нации” союзной республики стала более комфортной! Столичный город Тбилиси с его возможностями учебы и карьеры привлекал молодых людей всех субэтносов грузин, где и происходила консолидация нации.

В период проведения политики “коренизации” (так называлось предоставление преимуществ представителям “титульных наций” культурно менее развитых союзных республик и автономий) в 1920х – начале 1930х годов, а может и позднее, некоторые представители проживавших в Абхазии грузинских субэтносов предпочитали записаться абхазами, для того, чтобы получить весомые льготы, полагаемые малочисленной “титульной нации”: для этого необходима была лишь смена графы “национальность” в общегражданском паспорте. Но обратный процесс – ассимиляция абхазов грузинами в Абхазской АССР – практически не наб-

³⁰ Аджарцы это субэтнос грузин, отличающиеся от остальных субэтносов религией: долго находясь в составе Османской империи аджарцы приняли ислам суннитского толка, но не потеряли грузинский язык.

людался ни в период Большого террора, ни позже: о таком процессе никто не писал!

В отличие от абхазов, в советское время (независимо от Большого террора!) часть армян, осетин, русских и других славян, живших в грузинской среде, ассимилировались с грузинами. Огрузиневшие славяне обычно сохраняли отцовскую фамилию (поэтому существуют грузины со славянскими фамилиями!), а осетины и армяне часто меняли окончание фамилий. Но количественно таких лиц было немного, особенно – славян. Ненасильственная ассимиляция нормальный процесс. Аналогично, грузины, переселившиеся в Россию, во втором или третьем поколении оставались грузинами лишь по фамилии или даже меняли ее на русский лад: наглядный пример дети от второго брака небыизвестного Иосифа Джугашвили, записанные как Сталины. Позже Светлана Сталина сменила фамилию и стала Аллилуевой.

Это правда, что союзные республики формально обладали большими правами, нежели автономные республики или области. Но Советская конституция не в Тбилиси писалась!

При советской власти грузины, как и другие титульные этносы союзных республик, имели определенную государственность, хоть и фасадную. Национальная консолидация на уровне союзных республик из Москвы, в целом, поощрялась: это признают и авторы (с. 304) и она не было исключительно грузинским феноменом. То же самое можно сказать о национальной консолидации украинцев, азербайджанцев, узбеков, туркменов, казахов...

На этом фоне, как минимум, странно выглядит вывод авторов:

“Регионализация советской национальной политики достигла своего пика в 1938 г., одновременно с регионализацией «карательных» полномочий в ходе Большого террора. Только в результате этого развития, начавшегося вместе с коллективизацией, процесс формирования нации сталинского образца в Грузии стал ядром массовых репрессий. Таким образом, именно со времени Большого террора для Грузинской ССР стала справедливой формула – «социалистическая по форме, национальная – по содержанию».

Идея формирования наций на основе мультиэтничности в сочетании с советизацией была предана забвению как потерявшая фиаско” [с. 339)

Неужели утверждением, что *“процесс формирования нации сталинского образца в Грузии стал ядром массовых репрессий”* авторы хотя и подспудно подвести читателя к абсурдной мысли, что Большой террор был положительным феноменом для этнических грузин?

Можно ли по аналогии утверждать, что консолидации итальянской нации и немецкой нации, что началось до XX столетия, положительно способствовали тоталитарные и репрессивные режимы первой половины прошлого столетия?

Необходимо еще раз повторить, что консолидация этносов, в том числе в Грузии, не зависела от Большого террора, хотя авторы и очень хотят найти взаимосвязь.

Авторы повторяют любимый рефрен грузинофобов:

*“Из перечня национальностей, проживавших в Грузинской ССР, насчитывавшей лишь немногим более трех миллионов жителей, исчезли несколько **значительных национальных меньшинств** [подчеркнуто мной: Р.Г.], как, например, около 300 000 мингрелов. Это обстоятельство не было напрямую связано с массовыми репрессиями 1937-1938 гг., но его необходимо учитывать в ходе анализа репрессивной статистики” [с. 226].*

По тексту книги не видно как именно учитывалось это обстоятельство *“в ходе анализа репрессивной статистики”*.³¹ Да

³¹ **Авторы:** Указание справедливо, а выбор слов неточен. Численность мингрелов можно рассчитать на основе численности репрессированных грузин только с помощью территориальных соотношений (Мингрелия: Зугдиди, Сенаки и т. д., а также Абхазия, прежде всего Гали) и посредством анализа фамилий, причём оба способа не дадут точных цифр, так как многие лица с мингрельскими фамилиями в 1937-1938 гг., несомненно, характеризовались более или менее сильно выраженной грузинской идентичностью. Здесь ещё следует осуществить большую методическую работу, и во всяком случае было бы

оно и не могло учитываться, т. к. мегрельский субэтнос уже был органической частью единого народа (а не “национальным меньшинством”) и выделить его представителей среди жертв репрессий не представлялось возможной ни по фамилиям, ни по расселению. Трудно представить себе, чтобы кто-то сказал Лаврентию Берия в 1937 году, что он представитель “национального меньшинства” в Грузии!

Что касается использования разных языков внутри одной нации – а мегрельский, лазский и сванский, безусловно, являются картвельскими языками – это нельзя рассматривать как исключительно грузинский феномен. В своей рецензии я вскользь упомянул шотландцев-горцев с их кельтским языком Gaelic и дал авторам повод на длинный ответ.

Авторам, наверное, будет ближе напоминание о существовании Plattdeutsch (Niedersächsisch), который является региональным языком в Германии для нескольких миллионов человек, используемом в быту и внутри общины и непонятным для остальных граждан Германии, что не мешает всем им быть немцами!

Многоязычие характерно и для Китая. Хотя шанхайский и кантонский, на которых говорят десятки миллионов человек, официально именуется “диалектами” китайского языка, по сути они самостоятельные языки, которые не понимают говорящие на пекинском “диалекте” (мандарин). Но все они китайцы (“хуажень”) и их единство поддерживается китайской письменностью, общей для всех.

Многоязычие есть среди итальянцев, испанцев, иранцев, курдов и других народов. Грузинская нация не исключение!

преждевременно предполагать в отсутствие конкретных данных, что репрессирование мингрелов не отличалось от преследования грузин в строгом смысле слова: оно могло быть как сильнее, так и слабее.

РГ: Авторы практически признают, что их спекуляция на тему различия репрессий по грузинским субэтносам построена на очень зыбкой почве.

Авторы пишут: *“Политику республиканского центра можно трактовать как продолжение старой политики грузинских националистов и грузинской церкви, которые с 1880-х годов ожесточенно боролись против попыток со стороны России ввести письменность для мингрельского и абхазского языков на кириллической основе [с. 332].*

Упоминание неких, по выражению авторов, *“идеалистических мотивов... создания мингрельского литературного языка”* в конце XIX столетия со стороны Петербурга не оставляет сомнения, кому были выгодны эти попытки!

Divide et impera! – это бессмертный лозунг империй.

Авторы явно сожалеют, что еще при царской власти *“был поставлен заслон на пути попыток со стороны России ввести мингрельский в качестве языка преподавания в школе”*.

Заслон на пути этих попыток был действительно поставлен, но не правительством Грузии или *“бюрократией карательных органов”*, которые попросту не существовали в XIX столетии и в начале XX столетия, когда Российская империя, в состав которой тогда входила Грузия, была абсолютной монархией, а в результате консолидации общественного мнения всех субэтнических групп грузин, включая мегрелов.³²

³² **Авторы:** Неудача планов создания мингрельского литературного языка в конце XIX столетия – пример, пригодный для разъяснения роли различных акторов и разных интересов. (а) Интересы русских языковедов, чиновников и церковных функционеров, способствовавших становлению литературного языка, могут включать идеалистические мотивы; но они, несомненно, сильно определялись намерением, продиктованным имперским принципом «разделяй и властвуй», т. е. должны были оказаться менее полезными мингрелам, нежели навредить грузинам. Относительно этой позиции грузинская историография, возможно, несколько односторонняя, но не слишком далека от реальности. (б) Напротив, согласно источникам, мингрельское население было явно расколото (как и в 30-е гг.). Это значит, что имелись как сторонники, так и противники. Провал царской политики был, конечно, не так выражен (неясных) желаний мингрелов, как резуль-

Авторы как бы нехотя признали правоту замечания, назвав “недоразумением” пару собственных фраз: “Относительно бюрократии имеет место недоразумение или также смешение с 1937-1938 гг., ведь, конечно, в XIX в. не существовало никаких грузинских карательных органов”.

Насчет грузинского национализма можно сказать, что он немногим отличался от национализма европейских народов XIX столетия, который формировал нации и национальные государства. Именно процессу формирования нации способствовала политика “грузинских националистов и грузинской церкви”, хоть авторы и хотят придать этим группам негативный оттенок! Не думаю, что процесс формирования нации заслуживает едких слов. Кстати, в Российской империи не было автокефальной (независимой) грузинской церкви.³³

Приходится выразить досаду – результат многолетней работы мог быть намного лучше, если бы глава “Этнос и террор” не ос-

татом агитации (в), которую вела сетевая структура грузинских активистов, включая мобилизованные ими мингрельские элиты, в особенности духовенство. Относительно бюрократии имеет место недоразумение или также смешение с 1937-1938 гг., ведь, конечно, в XIX в. не существовало никаких грузинских карательных органов.

РГ: Авторы, фактически, нехотя признают ошибки и несостоятельность своих утверждений.

³³ **Авторы:** Указание на отсутствие автокефального характера формально корректно. Известно также и о подавлении грузинских церквей в результате агрессивных стремлений к централизации и русификации именно на рубеже веков, около 1900 г., что мы не оспариваем. Но фактически в деревнях Грузии, кроме русских поселенцев и ссыльных, большей частью молокан или духоборцев, именно на периферии были задействованы почти исключительно грузинские духовные лица. Контроль над этими священниками со стороны Московского патриархата был совершенно невозможен.

РГ: Здесь тоже Авторам приходится признавать слабость своих доводов.

тавляла впечатления написанной на основании **предвзятой установки**, что влияет на ее научное качество.³⁴

³⁴ **Авторы:** *Следует приветствовать тот факт, что проф. Гачечиладзе в значительной степени воздерживается от полемики с Авторами и концентрируется на обсуждении методических вопросов. Но в целом статья обнаруживает тенденцию превращать Грузию или соответственно Тбилиси в простого получателя команд и орган исполнения указаний из Москвы и самого Сталина. Тем самым дается новая пища «мифу о райской невинности» (Мераб Мамардашвили) Грузии. Это соответствует и тенденции других грузинских статей. Подводя итоги, можно констатировать: рецензент не углубляется в основной тезис Авторов, согласно которому речь шла о согласованных между Москвой и Тбилиси действиях, в ходе которых Тбилиси обладал большой свободой действий и использовал её, чем можно объяснить различную интенсивность преследования отдельных этнических групп тройкой, в значительной степени идентичной с кадровой точки зрения. При этом Авторы отнюдь не оспаривают тот факт, что первоначальная инициатива по осуществлению массовых репрессий исходила из Москвы и что абсолютно превосходящее число жертв в Грузии составляли грузины, равно как и в общесоюзном масштабе больше всего жертв приходилось на долю русских. В этой мере может быть только целесообразным измерить соотношения между числом жертв в соответствующей части населения, как автор Гачечиладзе и сделал в своей книге «Мой двадцатый век» (т. 1, 2008) и [в своей статье, с. 6] объявил целесообразным. Но в предлагаемом высказывании он не позволяет этому «целесообразию» иметь силу применительно к Грузии, так как, по его мнению, абсолютная численность меньшинств внутри Грузии представляется слишком малой и нерепрезентативной. Он сливает всё в общий «пул жертв» и тем самым оставляет, например, невыясненным измеренное относительно доли населения различие в степени репрессирования немцев (1,4 %), осетин (0,24 %) и абхазов (1 %). Исходя из отсутствия объяснения, следует считать это различие чисто случайным, в то время как Авторы всё-таки предлагают объяснение, которое опирается на различные, причём не только на этнические, мотивы.*

Заключение

В обеих книгах и даже в главе “Этнос и террор” есть интересные и хорошо аргументированные рассуждения, с которыми я бы охотно согласился. Например, мне импонирует мнение авторов, что

“В результате близорукой политики московского руководства именно на периферии непоправимым образом были заложены структуры медленного развала советской империи. Бывший народный комиссар национальностей Иосиф Сталин, будучи истинным творцом этой политики [национального строительства в периферийных республиках], стал могильщиком Советского Союза в буквальном смысле слова”.

Хотелось бы ознакомить с этим тезисом сталинистов России, а может, и в Грузии!

Однако, к сожалению, в рассматриваемых книгах гораздо больше таких выводов, которые очень отдают тенденциозностью.

Авторы назвали свою новую книгу “Грузия в пути. Тени сталинизма”.

Эти тени падали не из Грузии, а из более северных мест!

Если нынешнюю Грузию необходимо рассматривать в мировом контексте, то Советскую Грузию – в контексте СССР. В обсуждаемых же книгах, изредка обращаясь к широкому общесоюзному контексту, Большой террор в Грузинской ССР представляется чуть ли не как исключительный феномен, с охотой использованный местным коммунистическим руководством для консолидации грузинской нации. Создается впечатление, что у авторов была установка (надеюсь, скорее психологическая, чем политическая) доказать, что Большой террор в маленькой республике послужил интересам этнического большинства в ущерб меньшинствам. Для доказательства использовались не совсем надежные статистические данные, часть которых авторы своевольно сложили и опубликовали, вопреки возражениям обладателя первичной информации – Архива МВД.

Да, проведением репрессий в Грузии (и везде по Союзу) руководили местные партийные органы.

Да, партийное руководство Грузии (а, нередко, и работники НКВД разного ранга) использовало террор для уничтожения своих конкурентов.

Да, не было даже намека на сопротивление планам центра.

Но авторы не смогли бы привести ни один пример, где бы руководство иной советской республики или местного НКВД, выразило бы “намек на сопротивление” репрессиям в их республике и осталось бы живым.

Я говорю это не потому, чтобы обелить коммунистическое руководство Грузинской ССР, а потому, что справедливость требует не выделять часть палачей из однообразной массы палачей и вкладывать им в руки план “консолидации нации”.

Народ Грузии – этнические грузины и меньшинства, так же как народы России, Украины и всех остальных союзных и автономных республик и областей были именно жертвами сталинского режима!

Поэтому на вопрос, вынесенный в название статьи, ответ может быть только негативный.

Конечно, я не жду, что авторы признают ошибки. Они будут искать нестыковки в моих суждениях или попросту обойдут трудные для них вопросы.

Я полностью поддерживаю плюрализм научных мнений. Авторы, естественно, вольны иметь свое мнение, даже если оно далеко не безупречно, выражать свое отношение к национальному вопросу в Грузии, привязывать его к сталинскому террору, печатать статьи и книги.

Другие же вольны их критиковать!

Каков был результат Большого террора?

Гигантские масштабы репрессий оставили неизгладимый след на психике людей, и не только в Грузии. Какую информацию мог получать рядовой советский гражданин в 1930х годах, да и позже?

Я не имею в виду слухи! Были однообразные передовицы во всех газетах, радиорепродукторы на каждом углу, партийные пропагандисты на бесчисленных собраниях, которые постоянно твердили, что идет борьба с предателями, вредителями, троцкистами, иначе – с врагами народа. Вот и сосед или сослуживец оказался таким! Другой информации не было. Появился страх перед врагами народа и страх оказаться в их числе...

Джордж Оруэлл в своей дистопии “1984” показал возможность тоталитаризма в другой социально-культурной среде, а тут огромная страна с традицией самодержавия, однопартийным руководством и населением, оболваненным пропагандой. Надежда простых людей только на непогрешимого великого Вождя, который “уничтожит гадину” (слова Ежова!) и исправит “отдельные ошибки”, допущенные на местах, о которых он ничего не знает...

В 1937-1938 гг. только тончайший слой интеллигенции мог понимать, и то приблизительно, что происходит. В каждой семье переходили на шепот: кругом подслушивание и доносы! Возможности для коллективного противодействия не было. А в НКВД могли догадаться, кто может понимать. Может так они вычислили и моего дядю? Нашлись и остальные “враги народа”: план репрессий ведь нужно было выполнять!

Страх воцарился повсеместно. Он был основой лояльности к режиму и даже веры в Вождя. Поиск “врагов народа” исключительно среди отдельных народов с самого начала не планировался. Режиму необходимо было соблюсти “территориальные пропорции страха”, что, возможно, будет казаться рационализацией намерений Сталина, но мы можем судить о его планах лишь по результатам действий: у историков очень мало записей его бесед, он не оставил мемуаров. Логика истории диктует именно такое объяснение, что никак не может служить оправданием Большого террора.

Страх, как залог беспрекословного повиновения, воцарился по всей огромной стране, во всех республиках и регионах, среди всех этнических групп. В отдельно взятой республике карт-бланш на

репрессии мог использоваться принимающими решения лицами в личных целях (хотел было написать, “в преступных целях”, но весь Большой террор был преступлением против человечества!), против конкурирующих кланов или групп. Однако никакие статистические выкладки в случае с Грузией не доказывают, что с помощью репрессий происходила *“приучение к дисциплине и подчинение меньшинств”* и *“этническая гомогенизация Грузии”*, о чем настойчиво писали Авторы.

Большой террор, после его начала в августе 1937 года, через год полностью достиг цели, поставленной Кремлем. Кроме того, уже появились признаки дефицита кадров в армии, администрации и, отчасти, в прикладной науке. Николай Ежов выполнил поручение по созданию атмосферы страха. Больше он не был нужен. В ноябре 1938 года его на посту наркома НКВД сменил Лаврентий Берия, который славно потрудился в Грузии и выполнил с превышением “план по ликвидации врагов народа” в маленькой республике.

В 1938 году в Москве Берии была поручена роль “миротворца”. Интенсивность репрессии по всей стране резко упала. Даже выпустили часть заключенных. Н. Ежова и его заместителя М. Фриновского, который был разработчиком зловещего приказа N00447, расстреляли, как “врагов народа”, что было “нормальной практикой” в СССР. Позже расстреляют (или убьют при аресте?) Берию.

Большой террор прекратился, но медленно затухающий страх перед режимом преследовал страну еще с полвека.

Наверно не случайно, что Михаил Горбачев, который в годы Большого террора, в 1937-1938 годах, был мальчиком 6-7 лет (оба его деда были арестованы, но вскоре выпущены), через полвека, в 1987 году, решился на введение гласности?

Свобода слова и прессы стали основными причинами, что страх исчез.

Вместе со страхом исчез и режим, построенный на страхе.

რევაზ გაჩეჩილაძის გამოქვეყნებული შრომების სია

- ა. ნიგნები (მონოგრაფიები, სახელმძღვანელოები, ბროშურები, ცნობარი, თარგმანი, რედაქტირებული კრებულები)
1. დიდი ბრიტანეთი. თბილისი: საბჭოთა საქართველო, 1973 (136 გვ.).
 2. *Проблемы географии населения и использования территории.* Тбилиси: Изд-во ТГУ, 1976 (201 გვ.) [კრებულის შემდგენელი, რედაქტორი და წინასიტყვაობის ავტორი]
 3. *ახლო აღმოსავლეთი. ეკონომიკურ-გეოგრაფიული მიმოხილვა.* თბილისი: საბჭოთა საქართველო, 1977 (122 გვ.).
 4. *Советская Грузия.* Тбилиси: Изд-во ТГУ, 1977 (25 გვ.) იგივე ინგლისურ ენაზე: *Soviet Georgia.* Tbilisi: Tbilisi University Press, 1977 (26 გვ.).
 5. *პოლონეთი.* თბილისი: თბილისის უნივერსიტეტის გამ-ბა, 1979 (48 გვ.).
 6. *Некоторые вопросы географии преступности (по материалам Грузинской ССР).* Тбилиси: Изд-во ТГУ, 1982 [სოავტორ ა. გაბიანი] (143 გვ.).
 7. *Турция.* Москва: Мысль, 1983 (125 გვ.).
 8. *Преступность в городах и сельской местности (конкретно-криминологическое и социально-географическое исследование по материалам Грузинской ССР).* Тбилиси: საბჭოთა საკართველო, 1985 [სოავტორი ა. გაბიანი, მ. დიდებუღიძე] (140 გვ.).
 9. *საქართველოს სოციალური ატლასი.* დეპონირებულია საქ-ტისკი-ში [საქართველოს ტექნიკური ინფორმაციის სამეც-ნიერო-კვლევითი ინსტიტუტი] 29 მარტი, 1990 (268 გვ.).

10. გეოგრაფია. დამხმარე სახელმძღვანელო უმაღლეს სასწავლებელში შემსვლელთათვის. თბილისი: თბილისის უნივერსიტეტის გამ-ბა, 1991 [ავტორთა კოლექტივთან ერთად] (574 გვ.).
11. ინგლისის გეოგრაფია, ისტორია და კულტურა. თბილისი: თბილისის უნივერსიტეტის გამ-ბა, 1994 (216 გვ.).
12. *The New Georgia: Space, Society, Politics*. London: UCL Press; Texas A&M University Press, Station Vagon, Texas, 1995 (226 გვ.).
13. *Human Development Report, Georgia 1995*. Tbilisi: Lyceum Publishing House, 1995 (125 გვ.) [თანაავტორი კოლექტიურ მონოგრაფიაში].
14. ქენეთ ჯანდა, ჯეფრი ბერი, ჯერი გოლდმენი: ამერიკული დემოკრატია – აშშ ხელისუფლება და პოლიტიკური პროცესი. თარგმანი ინგლისურიდან და წინასიტყვაობა. თბილისი: გამ-ბა ჯისიაი, 1995 (475 გვ.).
15. საქალაქო და რეგიონული ცვლილებების ეკონომიკური, სოციალური და პოლიტიკური ასპექტები: მეორე ბრიტანულ-ქართული გეოგრაფიული სემინარის მასალები. თბილისი: თბილისის უნივერსიტეტის გამ-ბა, 1996 (176 გვ.) [კრებულის შემდგენელი, რედაქტორი და წინასიტყვაობის ავტორი; თანარედაქტორი პროფ. დევიდ სმითი, ლონდონი].
16. *Population Migration in Georgia and its Socio-Economic Consequences*. UNDP – Georgia, Tbilisi, 1997 (62 გვ.) იგივე ქართულ ენაზე: მოსახლეობის მიგრაცია საქართველოში და მისი სოციალურ-ეკონომიკური შედეგები. გაეროს განვითარების პროგრამა-საქართველო, თბილისი, 1997 (60 გვ.).
17. *Socio-economic and Political Geography at the Department of Human Geography, Tbilisi State University*. Tbilisi, SANI Publishing, 2003 (156 გვ.) [კრებულის რედაქტორი და წინასიტყვაობის ავტორი].
18. ახლო აღმოსავლეთი: სივრცე, ხალხი და პოლიტიკა. თბილისი: დიოგენე, 2003 (404 გვ.).

19. *ახლო აღმოსავლეთი: სივრცე, ხალხი და პოლიტიკა*. მეორე შევსებული და შესწორებული გამოცემა. თბილისი: ბაკურ სულაკაურის გამ-ბა, 2008 (528 გვ).
20. *ჩემი მეოცე საუკუნე: წინა საუკუნის საქართველო მსოფლიო ისტორიისა და გეოპოლიტიკის კონტექსტში*. ტომი 1. თბილისი: ბაკურ სულაკაურის გამ-ბა, 2008 (490 გვ.) (მეორე ბეჭდვა, იქვე: 2011).
21. *ჩემი მეოცე საუკუნე: წინა საუკუნის საქართველო მსოფლიო ისტორიისა და გეოპოლიტიკის კონტექსტში*. ტომი 2. თბილისი: ბაკურ სულაკაურის გამ-ბა, 2011 (503 გვ.).
22. *ახლო აღმოსავლეთი: სივრცე, ხალხი და პოლიტიკა*. მესამე გადამუშავებული გამოცემა. თბილისი: ბაკურ სულაკაურის გამ-ბა, 2011 (451 გვ.).
23. *100+ კითხვა-პასუხი გამოყენებით ეკოლოგიაში*. თბილისი: თბილისის უნივერსიტეტის გამომცემლობა, 2011 (183 გვ.) [ავტორთა კოლექტივთან ერთად].
24. *ისტორია 8. მოსწავლის წიგნი*. სახელმძღვანელო მერვეკლასელთათვის. თბილისი: ბაკურ სულაკაურის გამ-ბა, 2012 (თანაავტორები: გ. სანიკიძე, ლ. გორდეზიანი, ნ. კილურაძე, ზ. მიმინოშვილი).
25. *ისტორია 11. მოსწავლის წიგნი*. სახელმძღვანელო მეთერთმეტეკლასელთათვის. თბილისი: ბაკურ სულაკაურის გამ-ბა, 2012 (თანაავტორები: ნ. კილურაძე, გ. სანიკიძე, ლ. გორდეზიანი, ლ. ფირცხალავა, ნ. ასათიანი).
26. *ისტორია 12. მოსწავლის წიგნი*. სახელმძღვანელო მეთორმეტეკლასელთათვის. თბილისი: ბაკურ სულაკაურის გამ-ბა, 2012 (თანაავტორები: გ. სანიკიძე, ნ. კილურაძე).
27. *საქართველო მსოფლიო კონტექსტში: მე-20 და 21-ე საუკუნეების პოლიტიკური ცხოვრების ძირითადი მომენტები*. თბილისი: ბაკურ სულაკაურის გამ-ბა, 2013. (816 გვ.).
28. *ვარდასულ დღეთა, კაცისა და პოეტის გამო*. თბილისი: თბილისის უნივერსიტეტის გამომცემლობა, 2014. (164 გვ.) [წიგნი].

29. *საზღვარგარეთ მდებარე ას ორი ქართული ძეგლი*. თბილისი: გამ-ბა ნეკერი, 2015 (277 გვ.) (პროექტის ხელმძღვანელი. თანაავტორები გ. ბაგრატიონი, ნ. ბაგრატიონი, პ. მარგველაშვილი, გ. შერვაშიძე).
30. *გაერთიანებული სამეფო: სივრცე, საზოგადოება, პოლიტიკა*. თბილისი: თბილისის უნივერსიტეტის გამ-ბა, 2016 (480 გვ.).
31. *საქართველო მსოფლიო კონტექსტში: მე-20 და 21-ე საუკუნეების პოლიტიკური ცხოვრების ძირითადი მომენტები*. მეორე განახლებული გამოცემა. თბილისი: ბაკურ სულაკაურის გამ-ბა, 2017 (702 გვ.) [მონოგრაფია/]
32. *Georgien in Weltpolitischen Kontext*. Wieser Verlag. Klagenfurt, 2017 (505 გვ.) [ავტორის ქართული მონოგრაფიის გერმანული თარგმანი].
33. *ახლო აღმოსავლეთი. ორ ტომად. ტომი პირველი: გეოგრაფიული და ისტორიული ნიშანსვეტები*. თბილისი: ბაკურ სულაკაურის გამ-ბა, 2018 (293 გვ.).
34. *ახლო აღმოსავლეთი. ორ ტომად. ტომი მეორე: გეოპოლიტიკა*. თბილისი: ბაკურ სულაკაურის გამ-ბა, 2019 (282 გვ.).
35. *საქართველოს საზოგადოებრივი გეოგრაფია*. თბილისი: თბილისის უნივერსიტეტის გამ-ბა, 2020 (334 გვ.) [თანაავტორები: თსუ გეოგრაფთა კოლექტივი, ასოც. პროფ. ი. იაშვილის ხელმძღვანელობით].
36. *საქართველო რეგიონულ კონტექსტში*. თბილისი: სულაკაურის გამ-ბა. 2023 (325 გვ.).

ბ. სტატიები, რეცენზიები

37. იან რაიხმანი: „თურქეთის აღმავლობისა და დაცემის დღეები“ (რეცენზია). *თსუ სამეცნიერო-ბიბლიოგრაფიული კრებული*. თბილისი: თბილისის უნივერსიტეტის გამ-ბა, 1964 (რეცენზია) (4 გვ.).

38. ურიელ ჰაიდი: „ოსმალური დოკუმენტები პალესტინის შესახებ“. *თსუ სამეცნიერო-ბიბლიოგრაფიული კრებული*. თბილისი: თბილისის უნივერსიტეტის გამ-ბა, 1964 (რეცენზია) (5 გვ.).
39. ანატოლიის გზებზე. ჟურნ. „დროშა“, 1967, № 2, გვ. 15-16; № 3, გვ. 14.
40. უცხოეთის ქვეყნების სარკინიგზო პოლიტიკა თურქეთში. *თსუ სტუდენტური შრომების კრებული*. თბილისი: თბილისის უნივერსიტეტის გამ-ბა, 1965 (12 გვ.).
41. ზია გიოქალფის შრომები ინგლისურ ენაზე. *მიმომხილველი* № 4-5. თბილისი: თბილისის უნივერსიტეტის გამ-ბა, 1968, (რეცენზია) გვ. 87-95.
42. Производственные типы и зоны специализации сельского хозяйства Турции. *Сообщения АН ГССР*, т. 52, N1, 1968 (4 გვ.).
43. თურქეთის სოფლის მეურნეობაში კაპიტალიზმის განვითარების ზოგიერთი საკითხი. ჟურნ. *საქართველოს სახალხო მეურნეობა* [თბილისი], № 1, 1969 (12 გვ.).
44. География сельского хозяйства Турции. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата географических наук. Тбилиси. Изд-во Тбилисского университета. 1969 (28 გვ.).
45. Некоторые особенности современной внешней миграции населения Турции и ее экономические последствия. *Сообщения АН ГССР*, т. 60, № 1, 1970 (4 გვ.).
46. Еще два слова о британцах. газ. „*Молодежь Грузии*“, 27 июня, 1970.
47. ჩვენი თანამემამულეები. გაზ. „*ახალგაზრდა კომუნისტი*“, 30 ოქტომბერი, 1971.
48. Основные направления внутренних миграций современного населения Турции. *Сообщения АН ГССР*, т. 62, № 3, Тбилиси, 1971 (4 გვ.).
49. ახლო აღმოსავლეთის ნავთობის ეკონომიკის პრობლემები. *საქართველოს სახალხო მეურნეობა* [თბილისი], 1971, № 10 (12 გვ.).

50. ისტორიული საუნჯის დაცვა ეროვნული საქმეა. გაზ. „ახალგაზრდა კომუნისტი“, 6 ივლისი, 1972.
51. ქართველურენოვანი მოსახლეობა თანამედროვე თურქეთში. „მომომხილველი“, № 6-9, თბილისი: თბილისის უნივერსიტეტის გამ-ბა, 1972 (10 გვ.).
52. Вопросы географии населения стран Передней Азии. *Объединенная Межреспубликанская конференция посвященная 50-летию СССР*, Баку, 1972 (4 გვ.) [თანაავტორები Н. Начкебиа, В. Гуджабидзе, А. Рондели].
53. ევროპის შუაგულში [შვეიცარიის შესახებ]. გაზ. „კომუნისტი“, 3 თებერვალი, 1973.
54. Вопросы сельскохозяйственного использования земель в Турции. *Сообщения АН ГССР*, т.72, №3, Тбилиси, 1973 (4 გვ.).
55. La population kartvelien a la Turquie. *Bedi Kartlisa -- Revue de Kartvelologie*, Paris, 1973 (2 გვ.).
56. აღმოსავლეთ ხმელთაშუაზღვისპირეთში მიწის მელიორაციის საკითხები. *თსუ ახალგაზრდა მეცნიერთა შრომები*. თბილისი: თბილისის უნივერსიტეტის გამ-ბა, 1974 (11 გვ.).
57. Некоторые вопросы классификации использования земель. *География в Грузинской ССР* (Материалы VI съезда ВГО, вып. 2). Тбилиси, 1975 (9 გვ.).
58. Проблемы использования земель (обзор новейшей английской литературы). В сборнике: *В. Гугушвили (ред.) Зарубежная литература о пространственно-территориальных аспектах экономики*, АН ГССР, СНИОН, Тбилиси, 1975 (32 გვ.).
59. Применение выборочного метода при измерении площадей видов использования земель (на примере Англии). *თსუ შრომები*, № 172, თბილისი: თბილისის უნივერსიტეტის გამ-ბა, 1976 (8 გვ.).
60. Классификация сельскохозяйственных земель в Англии (обзор зарубежной литературы и исследований). В сборнике: *В. Гугушвили (ред.) Современная зарубежная экономическая литература*, АН ГССР, СНИОН, Тбилиси, 1976 (16 გვ.).

61. Использование земель в сельском хозяйстве Турции. В сборнике: *Р. Гачечиладзе (ред.) Проблемы географии населения и использования территории*, Тбилиси: Изд-во ТГУ, 1976 (23 გვ.).
62. Измерение интенсивности, как метод генерализации данных об использовании земель (на примере Северной Англии). В сборнике: *Р. Гачечиладзе (ред.) Проблемы географии населения и использования территории*, Тбилиси: Изд-во ТГУ, 1976 (8 გვ.).
63. Попытка определения площади расселения в развивающейся стране (на примере Турции). *თსუ შრომები*, № 175, თბილისი: თბილისის უნივერსიტეტის გამ-ბა, 1977 (7 გვ.).
64. შეხვედრები ელადის მინაზე. გაზ. „ახალგაზრდა კომუნისტი“, 19 მაისი, 1977 (თანავტორი ნარგიზა მგელაძე).
65. Measuring intensity of land-use (a case study of Northern England). *Geoforum* [UK] № 4, 1977 (13 გვ.).
66. Оптимизация использования земельных ресурсов в условиях высокой плотности сельского населения. *Географические проблемы регионального развития и государственного планирования* (Тезисы докладов Советско-Индийского географического симпозиума). Тбилиси, 1978 (5 გვ.) [соавторы В. Гуджабидзе, Н. Начкебия].
67. Ареал обслуживания Тбилисского университета: опыт изучения географии образования. *თსუ შრომები*, № 198, თბილისი: თბილისის უნივერსიტეტის გამ-ბა, 1979 (8 გვ.).
68. Исследование качества городской среды (на примере Тбилисской агломерации). *География населения в системе комплексного экономического и социального планирования*. Ленинград, 1979 (7 გვ.) [соавтор В. Гуджабидзе].
69. Урбанизация и переходы сельскохозяйственных земель в другие виды использования (на материале Грузинской ССР). *Сокращенные тексты докладов VI секции VII съезда Всесоюзного Географического Общества*, Ленинград, 1980 (12 გვ.).
70. Об основных принципах пространственного анализа преступности (на примере Грузинской ССР). В сборнике: А. Габiani

- (ред.), *Актуальные вопросы предупреждения правонарушений*, Тбилиси, 1981 (17 გვ.) [соавторы А. Габиани, М. Дидебулидзе].
71. География и общественные фонды потребления. *Известия АН СССР. Серия географическая*, № 3, 1982 (12 გვ.) .
 72. К разработке системы принципов и критериев выделения территориальных единиц внутри крупных городов для целей комплексных географических исследований. *Сообщения АН ГССР*, т. 109, № 2, 1983 (4 გვ.) [соавторы А. Гегешидзе, В. Гуджабидзе, И. Салуквадзе].
 73. Географические аспекты перехода сельскохозяйственных земель в другие виды использования (на материалах Грузинской ССР). В сборнике: *В. Гуджабидзе (ред.) «Проблемы географии населения и пространственной организации»*. Тбилиси: Изд-во ТГУ, 1983 (16 გვ.) .
 74. Учет принципа пространственной дифференциации при профилактике преступности. *საბჭოთა სამართალი*, 1983, № 1 (4 გვ.) [соавторы А. Габиани, М. Дидебулидзе] (8 გვ.) .
 75. Regional problems of development of the Transcaucasus. *Geoforum* [UK], Vol. 15, № 1, 1984 [соавторы М. Najafaliev, A. Rondeli] (11 გვ.) .
 76. Окружающая среда, как объект управления в системе крупного города. «Проект МАБ-11» (информ. материал, вып. 3, ИГАН СССР), Москва, 1984 (8 გვ.) [соавторы В. Гуджабидзе, В. Меликидзе].
 77. ინდოეთი არჩევნების შემდეგ. გაზ. „კომუნისტი“, 8 თებერვალი, 1985
 78. Geography and Social Consumption Funds. *Soviet Geography* [USA], Vol. XXVI, № 1, 1986 (8 გვ.) .
 79. Влияние урбанизации на образ жизни сельского населения (на примере Грузинской ССР). «Доклады участников VI советско-польского семинара по урбанизации», Тбилиси, 1987 (5 გვ.) .
 80. Analysis of regional differences in the material welfare of population of the Georgian SSR. *Soviet Geography* [USA] Vol. XXIX, № 4. 1988 (8 გვ.) .

81. რიგში დაკარგული დრო. გაზ. „კომუნისტი“, 21 სექტემბერი 1988.
82. Кто в выигрыше от курения? газ. *"Заря Востока"*, 22 октября 1988.
83. მედალი: ჯილდო თუ უპირატესობა? სოციოლოგიური გამოკვლევა. გაზ. „სახალხო განათლება“, 22 თებერვალი, 1989.
84. Agricultural resource-use and problems of regional development: a case study of the Soviet Transcaucasian republics. In: Munis Raza (ed.): *Regional Development and Planning in India and Soviet Union*. Satvahan, New Delhi, 1988 (20 გვ.) [თანაავტორები B. Nazirova, A. Puliarkin, V. Gujabidze].
85. К определению рейтинга материального благосостояния населения (на примере Грузинской ССР). В сборнике: *«Проблемы социально-экономического и экологического развития территориальных систем»*. Тбилиси: Изд-во ТГУ, 1988 (8 გვ.).
86. თბილისი – ქართული კულტურის ცენტრი [თავი კოლექტიურ მონოგრაფიაში] ვ. ჯაოშვილი (რედ.) თბილისი: ეკონომიკურ-გეოგრაფიული გამოკვლევა. თბილისი: გამ-ბა საბჭოთა საქართველო, 1989 (საავტორო 45 გვ.).
87. О некоторых социально-географических факторах механизма формирования общественного мнения (на примере Грузинской ССР). *Исследование общественного мнения* (сборник докладов). Институт по изучению общественного мнения при Федеральном Статистическом Управлении. Прага, 1989 (9 გვ.)
88. Об экологической культуре населения. *Коммунист Грузии*, N1, 1989 (9 გვ.).
89. „ლიტერატურული საქართველოს“ გავრცელების გეოგრაფია“. გაზ. „ლიტერატურული საქართველო“, 24 თებერვალი, 1989.
90. Истину нельзя монополизировать. газ. *"Вечерний Тбилиси"*, 22 августа, 1989.
91. О советских греках и не только о них (реплика на статью Г. Х. Попова в „Московских новостях“, 24 сентября 1989). газ. „*Заря Востока*“, 22 октября 1989.

92. „ლიტერატურული საქართველოს“ გავრცელების გეოგრაფია“. გაზ. „ლიტერატურული საქართველო“, 12 იანვარი, 1990.
93. Тот, кто идет к независимости, – придет к ней. газ. „*Вечерний Тбилиси*“, 28 марта, 1990.
94. ოპოზიციური განწყობით: საზოგადოებრივი აზრი საბჭოთა კავშირიდან მოკავშირე რესპუბლიკების გამოსვლის კანონის შესახებ. გაზ. „*კომუნისტი*“, 4 მაისი, 1990.
95. О сущности и критериях социального районирования. *Известия АН СССР, серия географическая*, № 4 1990 (9 გვ.)
96. Social-Geographical Problems of a Metropolitan Region within a Soviet Republic (a case study of the Tbilisi Metropolitan Region, Georgia). *Geoforum* [UK], Vol. 21, № 4, 1990 (23 გვ.).
97. Социальная география республики (на материалах Грузинской ССР). Диссертация на соискание ученой степени доктора географических наук в форме научного доклада. Тбилиси. Институт географии имени Вахушти Багратиони АН ГССР. 1990 (55 გვ.).
98. ახალი კოოპერატივები: განვითარების პრობლემები. „საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის მაცნე: ეკონომიკისა და სამართლის სერია“. № 4 1990, [თანაავტორები ლ. ბაბაევა, გ. გაგუა, ლ. აბაშვილი] (14 გვ.)
99. Изучение общественного мнения и социальная география (по некоторым материалам ГССР. сборнике: С. Ягья (ред.) *География, политика, культура*, Ленинград, 1990 (23 გვ.).
100. Social-Geographical Peculiarities of Development of Cooperative Movement in the southern Republics of the USSR (the case study of Georgia. *Interregional Symposium of UNIDO*”, Moscow, 1990 (9 გვ.) [თანაავტორი G. Gagua]. იგივე რუსულ ენაზე: Социально-географические особенности развития кооперативного движения в южных республиках СССР (на примере Грузии). Межрегиональный симпозиум ЮНИДО „*Роль производственной кооперации в экономическом развитии*“. Москва, 1990 (9 გვ.) [соавтор Г. Гагуа].

101. *О принципах и целях совершенствования административно-территориального деления Грузии (географический подход.)* Депонирован в ГрузНИИНТИ, Тбилиси (23.03.90), 1990 (20 გვ.).
102. საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის სოციოლოგიური კვლევის ცენტრი: თბილისის მოსახლეობის გამოკითხვის შედეგები საქართველოს სსრ უზენაესი საბჭოს 1990 წლის 20 ივნისის სესიის შესახებ. გაზ. „ახალგაზრდა ივერიელი“, 3 ივლისი, 1990.
103. რას მოელის მოსახლეობა? გაზ. „კომუნისტი“, 26 ივლისი, 1990.
104. მოსაზრებანი არჩევნების სისტემაზე. გაზ. „კომუნისტი“, 9 აგვისტო, 1990.
105. არჩევნების წინ (საზოგადოებრივი აზრის გამოკითხვის ზოგიერთი შედეგი). გაზ. „7 დღე“, 17 ოქტომბერი, 1990.
106. Перед многопартийными выборами. газ. „*Вечерний Тбилиси*“, 25 октября, 1990.
107. Маятник качнулся далеко... газ. „*Вечерний Тбилиси*“, 1 ноября, 1990.
108. Что будет? газ. „*Вечерний Тбилиси*“, 7 ноября, 1990.
109. არჩევნები: პოლიტიკური პროგნოზები და რეალობა. ორი სოციოლოგიური გამოკვლევის შედარებითი ანალიზი. „7 დღე“, 7 ნოემბერი, 1990 (თანაავტ. დ. ყარაულაშვილი).
110. რას გვიჩვენებს არჩევნების გეოგრაფია. „7 დღე“, 22 ნოემბერი, 1990.
111. Между оптимизмом и пессимизмом. газ. „*Вечерний Тбилиси*“, 1 декабря, 1990.
112. Когда мы построим светлое рыночное будущее? газ. „*Вечерний Тбилиси*“, 15 декабря, 1990.
113. Сценарий внушает страх. газ. „*Вечерний Тбилиси*“, 16 января, 1991.
114. მომავლის პროგნოზის ცდა. გაზ. „დრონი“, 18 ოქტომბერი, 1991.
115. Многопартийные выборы в Грузии. журн. *Социологические исследования* [Москва] № 5, 1991 (11 გვ.).

116. რა მოგველის ახლო მომავალში? ანუ კიდევ ერთი პოლიტიკური პროგნოზის ცდა. გაზ. „დრონი“, 1 თებერვალი, 1992.
117. „Грузинский прецедент“, или взлет и падение президента. газ. „Вечерний Тбилиси“, 6 март 1992.
118. რომელ გაზეთს კითხულობ? გაზ. „დრონი“, 25 აპრილი 1992.
119. История в призме общественного мнения. газ. „Свободная Грузия“, 10 сентября, 1992.
120. როცა პროგნოზები მართლდება: პარლამენტის არჩევნების ზოგიერთი პოლიტიკურ-გეოგრაფიული ასპექტი. გაზ. „საქართველოს რესპუბლიკა“, 7 ნოემბერი 1992 (თანაავტორები გ. გოგსაძე, ი. სალუქვაძე, დ. ყარაულაშვილი).
121. Правда о грузинской зиме. журн. *Социологические исследования* [Москва], № 7, 1992, 1-12).
122. Общественное мнение о грузинско-российских взаимоотношениях. журн. *Свободная мысль* [Москва], № 12, 1993 (8 გვ.).
123. Civil Unrest and Net Migration Balance in Tbilisi, 1989-1992. *Post-Soviet Geography* [USA], № 8, 1993 (2 გვ.) [თანაავტორი Prof. M. Bradshaw].
124. Какие проблемы волновали население Грузии в 1992-1993 годах. газ. „Свободная Грузия“, 1 января, 1994.
125. Changes in the Ethnic Structure of Tbilisi's Population. *Post-Soviet Geography* [USA], № 1, 1994, (5 გვ.) [თანაავტორი Prof. M. Bradshaw].
126. Geopolitics of Georgia. „*Jane's Intelligence Review*“ [UK]. Vol. 6, № 12, 1994.
127. თბილისელები არჩევნების მოლოდინში. გაზ. „სამშობლო-ფორტე“, № 6, მაისი 1995, (თანაავტორი დ. ყარაულაშვილი).
128. Географические и исторические факторы государственного строительства в Закавказье. in „*Кавказские региональные исследования*“ [Тбилиси], Vol. 1, № 1, 1996 (12 გვ.).
129. State-building in the Transcaucasus: History and Geography in Action. In: რ. გაჩეჩილაძე და დევიდ სმიტი (რედაქტორები) „მეორე ქართულ-ბრიტანული გეოგრაფიული სემინარის მასალები: საქალაქო და რეგიონული ცვლილებების ეკონო-

- მიკუერი, სოციალური და პოლიტიკური ასპექტები“. თბილისი: თბილისის უნივერსიტეტის გამ-ბა, 1996 (11 გვ.).
130. რამდენიმე შეკითხვა ბატონ გურამ მამულიას გაზეთ „კავკასიონში“ მისი წერილის გამო. გაზ. „კავკასიონი“, 23 მარტი, 1996.
 131. Факторы строительства новой Грузии: плюсы и минусы. журн. *Свободная мысль* [Москва], № 4, 1997 (13 გვ.).
 132. The Social Structure of the Population as a social Dimension of the Democratic System (the Case Study of the Republic of Georgia) carried out under the NATO Programme of “*Democratic Institution Fellowship*” [Brussels, 1997] (37 p.).
 133. National Idea, State-building and Boundaries in the Post-Soviet Space (the Case of Georgia). *GeoJournal* [the Netherlands], Vol. 43, September 1997 (10 გვ.).
 134. Making of the New Georgia: Development Factors – Pluses and Minuses. in: *Caucasian Regional Studies* [Tbilisi] Issue 3, № 1, 1998 (11 გვ.).
 135. Some factors of social change and the process of democratization in modern Georgia. in: *V. Melikidze, D. Smith (eds.) Spatial Problems of the Transition to a Market Economy and Democratization: Theory and Practice. Proceedings of the Third British-Georgian Geographical Seminar*. QMWC, London, 1998 (11 გვ.).
 136. Geographical background to a settlement of the conflict in Abkhazia. In: *B. Coppeters et al. (eds). Georgians and Abkhazians. The Search for a Peace Settlement*. Bundesinstitut für ostwissen schaftliche und internationale Studien. Köln, Deutschland. Oktober, 1998 (17 გვ.).
 137. Географический фон решения конфликта в Абхазии. В: *Б.Коппитерс, Г. Нодия, Ю. Анчабадзе (Ред.) "Грузины и Абхазы: путь к примирению"*. Москва: изд-во Весь Мир, 1998 (22 გვ.).
 138. შავი ზღვის რეგიონის გეოპოლიტიკა: რეტროსპექტივა და თანამედროვეობა. „ქართული დიპლომატია: წელიწდეული“, № 6. თბილისი: თბილისის უნივერსიტეტის გამ-ბა, 1999 (19 გვ.).

139. Georgia, the Middle East and Close Neighbourhood: Geographical Implications for Foreign Policy. in: *S. Liszewski (ed.) Proceedings of the Second Polish-British-Georgian Scientific Seminar "The Social, Political and Spatial Consequences of System Transformation in Poland and Georgia*, Lodz, [Poland] 1999 (7 გვ.).
140. Drustveno-ekonomski razvitak Gruzije nakon osamostavljenja. *KOLO Casopis Matice hrvatske*. Vol. IX, № 1, 1999 (10 გვ.) [საქართველოს სოციალ-ეკონომიკური განვითარება დამოუკიდებლობის შემდეგ; ხორვატულ ენაზე].
141. პირველი ათასწლეულის დასასრული: ხედი მეორე ათასწლეულის მიწურულიდან. „დილის გაზეთი“. 25 დეკემბერი, 2000 (9 გვ.).
142. Some Observations on the Geopolitics of the South Caucasus. in: *Joseph Salukvadze (ed.) Society and Geography. Proceedings of the First Georgian-Israeli Geographical Seminar*, Tbilisi, 2001 (10 გვ.).
143. Geopolitics in the South Caucasus: Local and External Players. *Geopolitics* [UK], Vol. 7, № 1, Summer 2002 (25 გვ.).
144. Social Problems of Tbilisi and its Metropolitan Region (TMR). In: *R. Gachechiladze (ed.) Socio-economic and Political Geography at the Department of Human Geography, Tbilisi State University*. Tbilisi, SANI Publishing, 2003 (12 გვ. [თანავტორი J. Salukvadze]).
145. წმინდა ადგილი და პოლიტიკა (იერუსალიმის მაგალითზე). კრებულში: *ი. სალუქვაძე (რედ.) საზოგადოებრივი გეოგრაფია თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის სოციალურ-ეკონომიკური და პოლიტიკური გეოგრაფიის კათედრაზე*. თბილისი, გამომცემლობა „სანი“, 2003 (13 გვ.).
146. Foreword. in: *Roger Lee & David Smith (eds.) Geography and Moralities*. London, 2004 (2 გვ.).
147. Комментарий к статье Льва Вершинина „Пир победителей“. „*Вестни*“ (Израиль), № 2797, 17 мая 2004.
148. Georgia's Geopolitical Landmarks: is There a Shift? *Central Asia and the Caucasus* [Sweden]. № 1 (31), 2005 (8 გვ.) (იგივე რუსულ ენაზე).

149. როგორ ხვდებოდა საქრისტიანო სამყარო მეორე ათასწლეულის დადგომას. „*თსუ შრომები: ისტორია, არქეოლოგია, ხელოვნებათმცოდნეობა, ეთნოლოგია*“, № 359, 2005 (8 გვ.).
150. Через десять лет армяно-грузинские отношения будут еще лучше. газ. „*Ноев Ковчег*“ (Ереван). Май (16-31), 2006.
151. Politickogeografski pristup Gruziji. *Hrvatska revija*. 2009, vol. IX. № 1, გვ. 44-50. [თანამედროვე საქართველოს მიმართ პოლიტიკურ-გეოგრაფიული მიდგომა; ხორვატულ ენაზე].
152. ტოპონიმური ცვლილებები, როგორც მოსახლეობის ეთნიკური სტრუქტურისა და იდეოლოგიის ანარეკლი (სომხეთის რესპუბლიკის მაგალითზე). „*ისტორიანი*“: სამეცნიერო კრებული, მიძღვნილი როინ მეტრეველის დაბადების 70 წლის-თავისადმი. თბილისი: გამ-ბა „*არტანუჯი*“, 2009 (გვ. 670-683).
153. Borders in the South Caucasus: Reflections of an Eyewitness. *KOLO. Casopis Matice hrvatske*. Vol. XXI N 4, 2010 [Zagreb] (გვ. 28-33).
154. წინასიტყვაობა წიგნისათვის: „*თბილისი ცვლილებების ხანაში: ურბანული სივრცისა და ქალაქდაგეგმარების სოციალურ-კულტურული განზომილება*“ (რედაქტ. ი. სალუქვაძე, კ. ვან აშე, ნ. შავიშვილი). თბილისი: თბილისის უნივერსიტეტის გამ-ბა, 2010 (გვ. 9-10).
155. თბილისი XX საუკუნის დასაწყისში. წიგნში: „*თბილისი ცვლილებების ხანაში: ურბანული სივრცისა და ქალაქდაგეგმარების სოციალურ-კულტურული განზომილება*“ (რედაქტ. ი. სალუქვაძე, კ. ვან აშე, ნ. შავიშვილი). თბილისი: თბილისის უნივერსიტეტის გამ-ბა, 2010 (გვ. 74-81).
156. The Human Factor in the Process of Restoring Confidence between Peoples: A Study of Opinions of Ossetians Living in Georgia. In: *Susan Allen Nan (Ed.), Georgian-South Ossetian Conflict: Researching Peace*. George Mason University, 2011 (გვ. 42-65). იგივე რუსულ ენაზე.

157. ვახტანგ ჯაოშვილი – მოგონება პერსონალურ სივრცეში. [წინასიტყვაობა წიგნისათვის] ვ. ჯაოშვილი „წარსულის გახსენება“. თბილისი: მნიგნობარი, 2011 (გვ. 5-6).
158. საქართველოს დემოგრაფიული უსაფრთხოების გამოწვევები. კრებულში: საქართველოს დემოკრატიზაციის გზამკვლევი. თბილისი, 2012 (გვ. 27-35).
159. ეთნიკურ უმცირესობათა ინტეგრაციის გამოწვევები. კრებულში: საქართველოს დემოკრატიზაციის გზამკვლევი. თბილისი, 2012 (გვ. 55-65).
160. დიდი ალია. ენციკლოპედია „საქართველო“ თბილისი, ტ. 2. 2012.
161. The Conflict-prone Potential of Disintegration and Restoration of Empires: Political and Geographic Approach (A Case Study of the Russian Transcaucasia, 1917-1923). *The Caucasus & Globalization* (Sweden). Special issue: Conflicts in the Caucasus: History, Present and Prospects for Resolution. Volume 6, Issue 3, 2012 (გვ.134-146). იგივე რუსულ ენაზე: Конфликтогенность распада и реставрации империй: политико-географический подход (на примере бывшего Российского Закавказья 1917-1923 гг.) *Кавказ и Глобализация*. Том 6, Выпуск 3, 2012, (გვ. 160-174).
162. სოციალური ცხოვრება ევროპაში პირველი და მეორე ათასწლეულების მიჯნაზე. საქართველოს მეცნიერებათა ეროვნული აკადემიის უფროსი „მეცნიერება და კულტურა“, ტ. 1, 2013, (გვ. 58-67).
163. „გეოგრაფიული შეცდომები“ დიპლომატიურ პრაქტიკაში (I მსოფლიო ომისდროინდელი ახლო აღმოსავლეთის მაგალითზე). საქართველოს მეცნიერებათა ეროვნული აკადემიის მაცნე: ისტორიის, არქეოლოგიისა, ეთნოლოგიისა და ხელოვნების ისტორიის სერია, № 2, 2013 (გვ. 35-46).
164. Geopolitics and foreign powers in the modern history of Georgia: Comparing 1918-1921 and 1991-2010. წიგნში: *Stephen Jones* (ed.) *The Making of Modern Georgia, 1918-2012*. London & New York: Routledge, 2014 (გვ. 17-34).

165. პირველი მსოფლიო ომის დაწყების 100 წლისთავი. გაზ. „რეზონანსი“, 5 აგვისტო, 2014.
166. რას წარმოადგენდა საბჭოთა კავშირი? ჟურნალი „ჩემი სამყარო“, № 4, 2014 (გვ. 28-43).
167. „ისლამური სახელმწიფო“: მიზეზები, პრაქტიკა, საფრთხეები. ჟურნალი „ლიბერალი“, 2014, 20 ნოემბერი (გვ. 7-14) <http://www.liberali.ge/ge/liberali/articles/121731/>
168. ისრაელი – უძლიერესი პატარათა შორის. ჟურნალი „ჩემი სამყარო“, № 10, 2015 (გვ. 46-55).
169. Westward bound. *Embassy Magazine* [London], vol. 8. Issue 58, June 2015 (გვ. 5-6).
170. 2015 წლის ზაფხულის პროტესტი სომხეთში. ბიულეტენი „ექსპერტის აზრი“ (საქართველოს სტრატეგიისა და საერთაშორისო ურთიერთობათა კვლევის ფონდის გამოცემა), № 41, 2015 (გვ. 1-9); (იგივე ინგლისურ ენაზე).
171. თურქეთის საგარეო პოლიტიკის დინამიკა 21-ე საუკუნის დასაწყისში. წელიწდეული „ქართული დიპლომატია“, № 17, 2015 (გვ. 279-300).
172. „საიქს-პიკოს“ დასასრული, თუ ახლო აღმოსავლეთის ახალი პოლიტიკური გეოგრაფია. *ინტერპრესნიუსი*, 18 მაისი, 2016 <http://www.interpressnews.ge/ge/thvalsazrisi/379994-saiqs-pikos-dasasruli-thu-akhlo-aghmosavlethis-akhali-politikuri-geografia.html>
173. Territorial Claims of a Terrorist Entity “Dai’ish” (Islamic State): are they based on a “Historical-Geographical Logic”? *Bulletin of the Georgian National Academy of Sciences*. vol.11, № 2, 2017 (გვ. 151-155) [თანაავტორი G. Tavadze].
174. Scientific Heritage of Professor Nikoloz Beruchashvili (1947-2006). *Earth Sciences*, 2017; 6(5-1). (გვ. 111-122) [თანაავტორები D. Nikolaishvili, N. Bolashvili, N. Jamaspashvili].
175. სომხეთი და სომხები: უცნობი ნაცნობი. ჟურნალი „ჩემი სამყარო“, № 20, 2018, (გვ. 20-33).
176. წინასიციყვაობა. *საქართველოს ეროვნული ატლასი*, თბილისი, 2018 (გვ. 5) (იგივე ინგლისურ ენაზე).

177. თურქეთი. ენციკლოპედია „საქართველო“. თბილისი ტ. 4, 2018, გვ. 129-130.
178. ინგლისი. ენციკლოპედია „საქართველო“. თბილისი, ტ. 4, 2018, გვ. 269-271.
179. ისრაელი. ენციკლოპედია „საქართველო“. თბილისი, ტ. 4, 2018, გვ. 365-366.
180. The Caucasian geopolitical knot. *Proceedings of the IV International Conference “Politics around the Caucasus”*. Tbilisi University Press, 2019 (გვ. 7-15).
181. ისრაელის სახელმწიფოს შექმნის სათავეებთან: ბალღურის დეკლარაცია. ჟურნალი „ჩემი სამყარო“, № 2, 2019 (გვ. 10-16).
182. „Большой террор“ 1937-1938 гг. в Советской Грузии: был ли он фактором „этнической гомогенизации“? საქართველოს მეცნიერებათა ეროვნული აკადემიის მაცნე: ისტორიის, არქეოლოგიის, ეთნოლოგიისა და ხელოვნების ისტორიის სერია. № 2, 2019 (გვ. 95-132).
183. European Integration in a Political-Geographical Context: Comparison of the Baltic States and the South Caucasus. *Bulletin of the Georgian National Academy of Sciences*. Vol. 13, no 4, 2019 (გვ. 145-148) [თანაავტორი George Robakidze].
184. ახლო აღმოსავლეთის ცვალებადი გეოპოლიტიკა. ნაწილი I: ახლო აღმოსავლეთის თანამედროვე პოლიტიკური გეოგრაფიის ჩამოყალიბების საკითხისათვის. ჟურნალი „ჩემი სამყარო“, № 28, 2020 (გვ. 4-15) [<https://www.gfsis.org/files/my-world/28/Geopolitics.pdf>].
185. ახლო აღმოსავლეთის გეოპოლიტიკა. ნაწილი II: გეოპოლიტიკური მეტოქეობა თანამედროვე ახლო აღმოსავლეთში. ჟურნალი „ჩემი სამყარო“, № 29, 2020 (გვ. 4-15) [<https://www.gfsis.org/files/my-world/29/Geopolitics1.pdf>].
186. სევრის ხელშეკრულების 100 წლისთავი. ინტერპრესნიუსი, 10 აგვისტო, 2020 [<https://www.interpressnews.ge/ka/article/613070-sevris-xelshekrulebis-100-clistavi>].

187. ებრაელები საქართველოში: ისტორიულ-დემოგრაფიული ნარკვევი საქართველოს მეცნიერებათა ეროვნული აკადემიის მაცნე: ისტორიის, არქეოლოგიის, ეთნოლოგიისა და ხელოვნების ისტორიის სერია. № 2, 2020 (გვ. 118-144).
188. ყარაბაღის საკითხზე მიღწეული შეთანხმების დეტალები. ინტერპრესნიუსი, 17 ნოემბერი, 2020 [<https://www.interpressnews.ge/ka/article-/629526-qarabagis-sakitxe-migceulishetanxmehis-detalebi>].
189. საქართველოს ადგილი მსოფლიოში. კრებულში: „ფიქრები შეცვლილ სამყაროზე. მოგონებების მაგიერ“ (ექვნიკია კოტე ზალდასტანიშვილის 60 წლის იუბილეს). თბილისი: CEZANNE. 2020 (გვ. 25-30) [იგივე ინგლისურად – Georgia’s Place in the World, in: *Reflecting on a Changed World. In Lieu of Memoires* [of Kote Zaldastanishvili] (გვ. 159-164).
190. როგორ ჩამოყალიბდა სამხრეთ კავკასიის საზღვრები თურქეთთან, Interpressnews, 15 მარტი, 2021 [<https://www.interpressnews.ge/ka/article/646596-rogor-chamoqalibda-samxret-kavkasiis-sazgvrebi-turkettan>].
191. A Historical Geography of the Jewish Settlement in Georgia (the Caucasus). in *Georgian Geographical Journal* N1. 2021. Journal DOI: <https://doi.org/10.52340/ggj> (გვ. 1-17).
192. გეოპოლიტიკა და დიპლომატია სამხრეთ კავკასიისა და თურქეთის საზღვრების ჩამოყალიბებისას 1921 წელს. *ქართული დიპლომატია*, № 19, არტანუჯი, 2021 (334-362).
193. 2020 Parliamentary Elections in Georgia: Results and Geographic Peculiarities, *European Spatial Research and Policy (Poland)*, Vol.28, № 2, 2021 [<https://doi.org/10.18778/1231-1952.28.2.12>] [თანაავტორი გიორგი გოგსაძე] (გვ. 210-224).
194. იმპერიების სასაფლაო აზიის შუაგულში: ავღანეთი (ნაწილი 1). ჟურნალი „ჩემი სამყარო“, № 33, 2021 (გვ. 40-49) [<https://www.gfsis.org/files/my-world/33/afghanistan.pdf>].

195. იმპერიების სასაფლაო აზიის შუაგულში: ავღანეთი (ნაწილი 2). ჟურნალი „ჩემი სამყარო“, № 34, 2021 (გვ.12-23) [<https://gfsis.org.ge/files/my-world/34/afghanistan.pdf>].
196. ამომრჩეველთა აქტივობა საქართველოს საპარლამენტო არჩევნებში: დინამიკა და გეოგრაფია. ჟურნალი „გარემო და საზოგადოება“, № 3, 2021 თბილისი, თსუ გამ-ბა [თანაავტორები გ. გოგსაძე, ვ. ჩხაიძე, ი. იაშვილი].
197. როგორ იქმნებოდა ცენტრალური ევროპა (ნაწილი 1). ჟურნალი „ჩემი სამყარო“, № 35, 2022 (გვ.28-35) [<https://gfsis.org.ge/files/my-world/35/gachechiladze.pdf>].
198. როგორ იქმნებოდა ცენტრალური ევროპა (ნაწილი 2). ჟურნალი „ჩემი სამყარო“, № 36 (გვ. 20-25) [<https://gfsis.org.ge/files/my-world/36/gachechiladze.pdf>].
199. საქრისტიანო სამყარო I და II ათასწლეულების მიჯნაზე. ჟურნალი „ჩემი სამყარო“, № 37, 2022 (გვ. 22-35).
200. ხელშეკრულება, რომელიც ვერ შესრულდა – სევრის აჩრდილი ჟურნალი „ჩემი სამყარო“, № 38, 2023, (გვ.1-10).

ავტორის შესახებ

რევაზ გაჩეჩილაძემ (დ. 1943 წ.) დაამთავრა თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის აღმოსავლეთმცოდნეობის ფაკულტეტის ისტორიული განყოფილება (1965) და იმავე უნივერსიტეტის ასპირანტურა საზღვარგარეთის ქვეყნების პოლიტიკური და ეკონომიკური გეოგრაფიის სპეციალობით. არის გეოგრაფიულ მეცნიერებათა კანდიდატი (1969) და გეოგრაფიულ მეცნიერებათა დოქტორი (1990). გაიარა სამეცნიერო სტაჟირება ლონდონის უნივერსიტეტის კინგს კოლეჯში (1973-1974). 1968 წლიდან (ინტერვალებით) მუშაობს ივანე ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტში, სადაც პროფესორია 1991 წლიდან. სხვადასხვა დროს კითხულობდა ლექციებს დიდ ბრიტანეთში (ოქსფორდის უნივერსიტეტში), აშშ-ში, პოლონეთში, საფრანგეთში, სლოვაკეთში და სხვ. იყო საქართველოს გეოგრაფიული საზოგადოების პრეზიდენტი (2009-2017). არის საქართველოს მეცნიერებათა ეროვნული აკადემიის წევრი (2018). 1999 წლიდან არჩეულია სამეფო გეოგრაფიული სა-

ზოგადოების (ლონდონი) საპატიო უცხოელ წევრად. არის მეცნიერებისა და ტექნიკის დარგში საქართველოს სახელმწიფო პრემიისა (2001) და ვახუშტი ბაგრატიონის სახელობის პრემიის (2010) ლაურეატი. 2021 წელს მიენიჭა საქართველოს საგარეო საქმეთა სამინისტროს სულხან-საბა ორბელიანის მედალი. 2020 წლიდან არის *Georgian Geographical Journal*-ის მთავარი რედაქტორი. 1998-2020 წლებში იყო დიპლომატიურ სამუშაოზე: მუშაობდა საქართველოს საგანგებო და სრულფუნქციონირებელ ელჩად ისრაელში, სომხეთში, დიდ ბრიტანეთსა და სლოვაკეთში.

About the Author

Revaz Gachechiladze (b. 1943) graduated from the Faculty of Oriental Studies (History Department), Tbilisi State University (1965). He received a Ph. D. degree (Political and Economic Geography of Foreign Countries) from the same University (1969) and a degree of Doctor of Science (Social Geography) in 1990. He spent 1973-1974 years as an exchange scholar at King's College, London. Since 1968 (with intervals) he is lecturing at Ivane Javakhishvili Tbilisi State University (Professor from 1991). He lectured at universities in the UK (Oxford), the USA, Poland, France, Slovakia, etc. He was elected President of the Geographical Society of Georgia from 2009 to 2017 and a Foreign Honorary Fellow of the Royal Geographical Society (with the Institute of British Geographers) in 1999. He is a member of the Georgian National Academy of Sciences (2018). Revaz Gachechiladze was awarded the State Prize of Georgia in the spheres of Science and Technology (2001), the Vakhushti Bagrationi Academic Prize in Geography (2010), and the Sulkhan-Saba Orbeliani Medal of the Ministry of Foreign Affairs of Georgia (2021). He is the Editor-in-Chief of the *Georgian Geographical Journal* (2020). Revaz Gachechiladze represented Georgia as Ambassador Extraordinary and Plenipotentiary in the State of Israel, the Republic of Armenia, the United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland, and the Slovak Republic (1998-2020).

Об авторе

Реваз Гачечиладзе (р. 1943) окончил Факультет востоковедения (историческое отделение) Тбилисского государственного университета (1965) и аспирантуру по специальности “Политическая и экономическая география зарубежных стран”. Защитил кандидатскую диссертацию (1969) и докторскую диссертацию по социальной географии (1990). Проходил стажировку в Кингс Колледже Лондонского университета (1973-74). С 1968 (с интервалами) работает в Тбилисском государственном университете (профессор с 1991 г.). Читал лекции в университетах Великобритании (Оксфорд), США, Польши, Франции, Словакии и др. Был избран Президентом Географического общества Грузии (2009-2017). Является Почетным иностранным членом Королевского географического общества (Лондон, 1999). Член Грузинской национальной академии наук (2018). Лауреат Государственной премии Грузии в области науки и техники (2001), Академической премии имени Вахушти Багратиони в области географии. Награжден медалью Сулхан-Саба Орбелиани Министерства иностранных дел Грузии (2021). Он главный редактор научного журнала *Georgian Geographical Journal* (с 2020). В 1998-2020 был на дипломатической работе в качестве Чрезвычайного и полномочного посла Грузии в Израиле, Армении, Великобритании и Словакии.

გამოცემაზე მუშაობდნენ:

ნინო ვაჩეიშვილი

ნინო ებრალიძე

თინათინ ჩირინაშვილი

მარიამ ებრალიძე

0128 თბილისი, ი. ჭავჭავაძის გამზირი 1

1, Ilia Tchavtchavadze Ave., Tbilisi 0128

Tel 995(32) 225 04 84, 6284/6279

<https://www.tsu.ge/ka/publishing-house>

Handwritten signature in white ink.

უნივერსიტეტის
გამომცემლობა